Oral Sander

Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü

Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme



7. BASKI

ANKARA ÜNİVERSİTESİ SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ YAYINLARI: 563

ANKA'NIN YÜKSELİŞİ

VE DÜŞÜŞÜ

Osmanlı Diplomasi Tarihi

Üzerine Bir Deneme

Doç. Dr. Oral SANDER

A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyasi Tarih Anabilim Dalı Ankara, 1987

Düzenleme: Khiron

ÖNSÖZ

Osmanlı devletinin dünya tarihinde gelmiş geçmiş en büyük imparatorluklardan biri olduğunu söylemek herhalde yanlış olmaz. Böyle bir devletin tarihi bugünü kadar genellikle “iç tarih” açısından yazılmış, dünya devletler sistemi içindeki yeni pek az ele alınmıştır. Bu tutumun sonucu olarak, dünya ve özellikle Avrupa güç dengelerindeki yeri, siyasi tarihin ana konusu olan temel gelişmeler ya da değişikliklerdeki payı ortaya konamamıştır. Ancak, bu büyük imparatorluğu, dünya tarihinin genel akışının, güç dengelerinin içine yerleştirmek, bir bakıma “tarihsel bağlam” içinde değerlendirmek ve özellikle Avrupa diplomasi tarihi içindeki önemli payını elden geldiğinde ortaya çıkarmak gerekiyor. Bu nitelikteki çalışmalar, aynı zamanda, imparatorluğun bazı bakımlardan “mirasçısı” olan ve çok küçük ölçüde de olsa temelde Osmanlı coğrafyası üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin izlediği politikaların daha anlamlı bir perspektif içinde değerlendirilmesine de yardımcı olacaktır.

Osmanlı tarihinin bu yönüyle mümkün olduğu kadar eksiksiz, tüm Osmanlı tarihini kapsayacak biçimde incelenmesi, gelecek kuşaklara kalıyor ister istemez. Bugün için milyonlarca belgenin sınıflandırılması, okunması ve değerlendirilmesi çok zordur. Bir de, Osmanlı diplomasisinin özelliğinden gelen sınırlandırmalar var. Osmanlıların 600 yıllık hayatının ilk 400 ya da 450 yılı boyunca, devletin dış ilişkilerinin düzenli ve sistematik bir biçimde incelenmesine olanak verecek haberleşmeler çok sınırlıydı. Bu dönemde dış politikayı, gerek merkezde ve gerekse yabancı ülkelerde plânlayıp yürütecek kuruluşlar yoktu. Büyük Avrupa imparatorluklarının dış politika tarihlerinin yazılmasında temel kaynak olarak, merkez-elçilik yazışmaları, yani yabancı ülkelerde bulunan temsilcilerin günlük olarak tuttukları notlar, merkeze gönderdikleri raporlar ve merkezden aldıkları yönergeler kullanılmıştır. Dolayısıyla, tüm Osmanlı belgelerinin sınıflandırılıp değerlendirilmesi durumunda bile, dış ilişkilerinin akışının anlatımında önemli boşlukların kalacağı açıktır.

Bütün bu sınırlamalara rağmen, Anka Kuşu gibi, çok uzun bir süre görkemli bir biçimde yaşayan ve sonra kendini 1. Dünya Savaşı’nın ateşi içine atıp, küllerinden yepyeni bir benlikle doğan bu gerçekten olağanüstü

devleti, yeni bakış açılarıyla değerlendirmek gerekiyor. Bu yolda, elinizdeki çalışmanın amacı, siyasi tarih içinde Osmanlı devletinin dış ilişkilerinin genel akışını ve belirgin kalıplarını ortaya koymağa yardımcı olmaktır.

Beni bu çalışmaya iten güdü, konuları birlikte olgunlaştırmağa çalıştığımız öğrencilerimin derslerde sordukları yönlendirici sorulardır. Onlar bu soruların hiç olmazsa bir bölümünün cevaplarım bulabilecekleri bir çaba içine girmemi sağladılar. Bende yeni sorular, yeni görüşler ve yeni bakış açıları yaratmağa çalıştılar. Bu bekleyişlerini tam olarak karşılayıp karşılayamadığımı bilmiyorum. Bildiğim, bu çalışmayı onlara borçlu olduğumdur.

Oral Sander Ekim, 1987 Ankara

GİRİŞ

Phoenix, Grek ve Mısır mitolojisinde beş yüz yıl yaşadıktan sonra kendini ateşe atan ve külleri arasından yeniden doğup sonsuza dek yaşayan bir kuştur. O kadar yaşadıktan sonra bu intiharı neden kendisine lâyık gördüğü pek belirli değilse de, aynı kalıp içinde uzun süre yaşamanın yaratabileceği sıkıntı bir neden olarak düşünülebilir. Hele, külleri arasından başka bir kuş olarak yeniden yeryüzüne dönmesi ve sonsuza dek yaşamak isteği dikkate alınırsa, bu açıklama akla yakın görünmektedir. Phoenix'in Türkçe'de tam karşılığı yok. Her türlü doğaüstü yeteneğe sahip ve çoğumuzun yakından tanıdığı “Anka Kuşu”nun Phoenix yerine kullanılması yanlış olmasa gerek.

14. yüzyılda kurulan ve 20. yüzyılın başında ömrünü tamamlayan Osmanlı devletinin kabaca altı yüzyıl yaşayan görkemli bir imparatorluk olduğunda yerli yabancı bütün tarihçiler birleşiyor. Dolayısıyla, yaşam sürelerindeki benzerlik, Anka ile Osmanlı devleti benzetmesi için iyi bir başlangıç noktası olabilir. Devletin, hem de yöneticilerinin çoğunun isteği ve iradesi ile 1. Dünya Savaşı'na girmesi ve savaşın sonunda ömrünü tamamlaması, benzetmeyi —biraz da düş gücümüzü kullanmamız gerekiyor — daha da ileri götürüyor. 19. yüzyılın başlangıcından beri hemen hemen tüm Avrupa'nın her an yıkılmasını beklediği bu “yaşlı devlet”, dışardan (ve çoğumuzun zaman zaman biraz da şakayla karışık söylediği gibi, içerden) gösterilen tüm çabalara rağmen, bu yüzyıl içinde varlığını sürdürmüş ve hatta seyrek de olsa “canlanma” belirtileri göstermiştir. Belki de “miadını doldurmuş” bulunan imparatorluk, “ya hep ya hiç'' anlayışıyla (Enver Paşa'nın savaşın kazanılması halinde devletin geleceği için kurduğu fantezileri düşünün) bir dünya savaşının ateşi içinde, bir bakıma “intihar etmiştir”. Phoenix'in kendisini ateşe atması bütünüyle ölmesi anlamına gelmediğine göre, Osmanlı devletinin külleri arasından yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin doğması, Osmanlı-Anka benzetmesini tamamlıyor.

2

Roma ve İngiliz imparatorluklarıyla birlikte, tarihin kaydettiği üç büyük ve uzun ömürlü imparatorluktan biri olan Osmanlı devleti, kendinden

öncekiler gibi, kuruluş, yükseliş ve düşüş aşamalarından geçti. Ancak, bugüne kadar bu aşamaların hem belirlenmesinde ve hem de açıklanmasında genel olarak iç öğeler ele alınmış ve konulara daha çok iç tarih açısından bakılmıştır. Bu yaklaşımın, devletin gerek kuruluş, gerek yükseliş ve gerekse yıkılış dönemlerinin üstünlükleri ve zayıflıklarının ortaya konması açısından doğru olduğunda kuşku yoktur. Ancak, böyle bir yaklaşımın sonucu, Osmanlı devletinin uluslararası sistem içindeki yerinin ve dünya politikasındaki etkinliğinin derecesinin tam anlaşılamaması, belirginleşememesidir. Büyük ölçüde bu yüzden başarıların en üst noktasında Osmanlı imparatorluğunun sanki dünya sisteminin tek devleti olduğu ve tüm uluslararası politikayı etkilediği ya da denetlediği gibi yanlış bir yargıya varılmaktadır.

Özellikle Batılı genel tarih yazarlarında bunun tam tersi bir tutum görüyoruz. Bunlar, Arap ile İslamiyet'i özdeştirdiklerinden, Abbasi devletinin yıkıldığı 13. yüzyıla kadar İslâm dünyasının üstünlüklerini anlatmakta ve sonra yavaş yavaş yükselmekte olan Batı Avrupa gelişmelerine geçmektedirler. Arada kalan beş yüz yıl içinde dünyadaki Türk-İslâm etkinliği görmemezlikten gelinmekte, genel olarak Hıristiyan dünyanın üstünlüğü üzerinde durulmaktadır. 19. yüzyıla gelindiğinde, bu tür tarih kitaplarında, birdenbire karşımıza "Avrupa'nın hasta adamı" çöküvermektedir. Nasıl doğduğu, geliştiği ve hiç olmazsa karasal üstünlüğü anlatılmadan, Osmanlı hükümetinin Avrupa'nın güçlü devletlerinin elinde bir "oyuncak" haline geldiği, uluslararası politikada hiçbir etkinliğinin kalmadığı ve 20. yüzyılın başında da hemen hemen hiçbir iz bırakmadan ortadan kalktığı söylenmektedir.

Oysa, Osmanlı devleti ne yükselişinin en üst noktasında dünya politikasını denetleyen bir "başat güç" (dominant power) haline gelebilmiş, ne de yıkılışının son yıllarında tümüyle etkisiz bir devlet rolüne indirgenebilmişim. İşin ilginç yönü, bu yanlışa Türk tarihçilerinin bir bölümünün de düşmüş olmasıdır. Kanunî Sultan Süleyman döneminde Osmanlı devletinden daha üstün bir güç yoktur; 1. Dünya Savaşı öncesi yıllarda da Almanya'nın elinde bir oyuncaktır! İşte, bu tartışmalı noktaların biraz olsun açıklığa kavuşturulabilmesi ve tarihsel süreç içinde büyük "atlamaların" yapılmaması için, Osmanlı devletinin uluslararası sistem

içindeki yerinin belirlenmesi, yani dış ilişkilerinin ağırlıklı olarak incelenmesi gerekiyor.

Böyle bir yaklaşım, yalnız Osmanlı devletinin dünya politikasında oynadığı rolün belirlenmesi ile kalmayacak, aynı zamanda onun “külleri” arasından doğan Türkiye Cumhuriyeti’nin 70 yıllık dış politikasının daha iyi anlaşılmasına da yardım edecektir. Bunun en açık nedeni, Türk dış politikasını etkileyen ve hatta biçimlendiren öğeler arasında, Osmanlı devletinden devralınan maddî ve manevî mirasın da bulunduğu gerçeğidir. Türkiye, üzerinde oturduğu toprak parçası çok daha küçükse de, Osmanlı devletinin coğrafyasında bulunmaktadır ve dolayısıyla stratejik konumlar arasında büyük bir benzerlik vardır. Stratejik konumun bir ülkenin dış politikasını etkileyen en önemli öğelerden biri olduğu, çok iyi bilinen bir gerçektir. Bu yüzden, Osmanlı devletinin davranışlarını etkileyen dış öğeler, belki de daha küçük oranda, Türk dış politikasını da etkilemektedir ve hatta teknolojinin iletişim ve ulaşım alanlarında ortaya çıkardığı gelişmeler, Türkiye’nin mevcut toprak büyüklüğünü çok aşan etkileşimler sağlamaktadır. Üstelik Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran ve onu çağdaş bir ulus-devlet haline getirmek isteyen Mustafa Kemal ve öteki sivil-askerî bürokrasinin hemen hemen tümü Osmanlı devletinin iç ve dış politikalarını plânlayıp yürüten kadrolardan gelmiştir; dolayısıyla dış politika deneyimlerini Osmanlı devleti içinde kazanmışlardır. Kısaca belirtmek gerekirse, Türk dış politikasının ve onda sürekliliği sağlayan öğelerin anlaşılıp çözümlenmesinde, Osmanlı devletinin dış ilişkilerinin hiç olmazsa ana hatlarının bilinmesi gerekmektedir.

3

İşin gerçeğine bakılırsa, 18. yüzyılın sonlarına kadar tam anlamı ile bir “Osmanlı diplomasisi”nden ya da “Osmanlı dış politikası"ndan söz etmek pek doğru görünmüyor. Teknik anlamda “diplomasi” resmî temsilciler aracılığıyla devletler arasındaki ilişkileri yürütme işi ya da sanatıdır (Plano, 1982: 234-5). Bu faaliyet bir devletin tüm dış ilişkiler sürecini kapsayabilir. Geniş anlamında ele alındığında, bir devletin diplomasisi ile dış politikası aynı şeydir. Dar anlamında ise, dış politika, devletin uluslararası sistemden beklentileri, yani amaçlarıdır; diplomasi bu amaçlara varmak için kullanılan araç ve mekanizmalardır. Kısaca, nasıl tanımlanırsa tanımlansın, diplomasi

faaliyeti dış politikanın uygulanması kadar belirlenmesi sürecini de kapsayabilir.

Bu bilgilerin ışığı altında, 18. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı imparatorluğunun öteki devletlerle ilişkilerini “diplomasi” ya da “dış politika” kavramları ile açıklamağa çalışmak yanıltıcı olur. Osmanlılar, 18. yüzyıla kadar öteki devletleri kendileriyle eşit değerlendirmedikleri için, Avrupa’da oluşan uluslararası hukuk kurallarıyla kendilerini bağlı saymamışlardır. Güçlü oldukları dönemlerde sürekli büyükelçi göndermedikleri gibi, bir iki istisnası dışında, başka devletlerin sürekli büyükelçilerini de kabul etmemişlerdir. Dolayısıyla, kuramda da olsa “eşitlik” kavramının ilişkilerin temeli olduğu uluslararası sistemde teknik anlamda “diplomasi” yapmamışlardır. Öte yandan, son zamanlara kadar merkezde dış politikayı belirleyip biçimlendirecek bağımsız bir kurum (dışişleri bakanlığı) olmadığından ve böyle bir politikayı çeşitli yönergeler ve amaçlar doğrultusunda uygulayacak dış temsilcilikler de kurulmadığından, teknik anlamda Osmanlı “dış politikası"ndan da söz etmek pek doğru görünmüyor. İşte, bu düşüncelerin ışığı altında, Osmanlı devletinin uluslararası sistemdeki yeri ve rolünün değerlendirilmesi ancak “Osmanlı dış ilişkileri” başlığı altında yapılabilir.

Gerçekten, Karlofça Antlaşması’na (1699) kadar Osmanlı dış ilişkileri, Hıristiyan Avrupa’ya giren bir Asya-Müslüman gücü olarak, karşılıklılık temeline dayanmayan, tek-yanlı bir ilişki türüydü. Bu ilişki biçiminin belirgin özellikleri, uluslararası bir yasa ve kural tanınmaması (bunların Avrupa devletleri arasında yavaş yavaş oluştuğu dikkate alınmalıdır), kendilerini sanki yeryüzündeki tek devlet olarak görmeleri, Avrupa’nın yerleşik diplomatik temsilcilerinin kabul edilmemesi, dışarıya sürekli ve yerleşik diplomatik misyon gönderilmemesi ve Avrupa devletlerinin aşağı görülüp horlanmasıdır. Doğal olarak, bu tür ilişkiler bütünü, Avrupa ülkelerinin 17. yüzyıldan sonra ulus-devletler biçimine dönüşüp güçlendikleri dönemde Osmanlı imparatorluğunu yalnızlık içine iterek, “izole” etmiştir. Öte yandan, devletin Avrupa’ya doğru ve Avrupa içinde genişlemeğe başladığı 15. ve 16. yüzyıllarda bu yalnızcılık politikası yararlı olmuş, devlet Avrupa’nın zayıflatıcı ve karmaşık diplomatik oyun ve dolaplarının içine girmemiştir.

18. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı devletinin taraf olduğu uluslararası anlaşma ve antlaşmaların, artık uluslararası hukuka uygun ve Batılı devletlerin alışık oldukları biçimde yazıldığını görüyoruz. Bu durum, artık Osmanlı devletinin Avrupa'ya karşı genişlemeci değil, gerileyici bir güç olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. 18. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı devletinin Avrupa devletlerine karşı kullandığı "silah", diplomasiden çok savaş iken, bu tarihten sonra Osmanlılar Avrupa'daki rollerinin artık savunma olduğunu, devletin varlığının sürdürülmesi için müttefiklere dayanmak zorunda kaldıklarını ve böylece sürekli ve yerleşik diplomatik misyonlara önem verilmesi gerektiğini anladılar. Bu, Osmanlı devletinin diplomasisinin başladığını gösteriyor.

Birinci Bölüm

BEŞ DENİZ YAYLASINDA DOĞUŞ

I. BEŞ DENİZ YAYLASI

Göçebe Türklerin Müslüman dünya ile temasa geçtikleri yerlere "Ortadoğu" bölgesi denmesi hem bizim ve hem de bölgenin öteki devletleri açısından birtakım sorunlar ortaya çıkarmaktadır. "Ortadoğu" terimi çok yakın zamanlarda (2. Dünya Savaşı'nın içinde) özellikle askerî nitelikte kullanılmağa başlanmıştır. Bu terim bölgenin ulusal sınırlarının, özellikle Avrupalılar tarafından belirlenmesinde yararlı Sayılabilirlerse de, tarihî bakımdan önem taşıyan kültürel ve coğrafî bölüntülere ters düşmekte, çeşitli karışıklıklara yol açarak, bölge devletlerinin kimilerinde yine Batılı bir kavramla "kimlik bunalımı" yaratmaktadır. Üstelik, bölgeye "Doğu" adının yakıştırılması da belirli bir Avrupa önyargısını göstermektedir (Anderson, 1982:6). Bölgeye, 2. Dünya Savaşı'ndan önce "Yakındoğu" adı verilmekteydi ve çıkış noktasını da 16. yüzyılın coğrafî keşiflerinden almaktaydı. Son derece mantıklı olarak, yeni keşfedilen ve Avrupa'dan uzakta olan beldelere "Uzakdoğu", burası ile Avrupa arasında kalan bölgeye de "Yakındoğu" denmekteydi. "Ortadoğu"dan daha anlaşılır ve nasıl ortaya çıktığı belli bir terim olan Yakındoğu, zamanla Osmanlı devletinin yönetimi altında bulunan tüm Avrupa ve Asya topraklarına verilen ad oldu. "Yakındoğu Sorunu" başlıklı yüzlerce kitabın, daha birinci sayfası

açılmadan, Osmanlı devleti ile ilgili yapıtlar olduğu kolayca anlaşılabilirdi. “Ortadoğu” terimine ise, ilk defa 1944 yılında Mısır’da kurulan “İngiliz Ortadoğu Komutanlığı” askerî birliğinde rastlıyoruz.

Neresinden ele alınırsa alınsın ve dünyanın neresinden bakılırsa bakılsın, “Ortadoğu” terimi karışıklık yaratıcıdır ve Asya ile Afrika bakış açısına göre hemen hemen hiçbir anlamı da yoktur. Bu karışıklığı farkeden kimi bilim adamları yeni terimler arayıp bulmuşlarsa da, bugüne kadar hiçbiri “Ortadoğu” kadar tutunamamıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: “Beş Deniz bölgesi”, “Doğu Akdeniz”, “Merkezî Bölge”, vs. (Ismael, 1970: 3-5). Bunların ve sayılmayan başkalarının tartışılabilecek yönleri varsa da, aralarında “Beş Deniz bölgesi” ilgi çekici ve belki de “romantik” bulunabilir. Yörenin ortasındaki yaylayı ve çöl alanlarını saatin ters yönünde çeviren beş deniz, Hazar Denizi, Karadeniz, Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra Denizi olsa gerek. Yeryüzünün ilk uygarlıklarının doğduğu Mezopotamya ve Anadolu bölgelerini kucaklayıp kuşatan bu denizlerin sınırladığı alan, tarihin eski dönemlerinde olduğu gibi bugün de dünyanın en stratejik noktasını oluşturuyor.

İşte, Türklerin, Orta Asya’daki göçebe yaşantılarım yavaş yavaş bırakıp, yerleşik düzene geçmeğe başladıkları bölge, bu Beş Denizin yaylasıdır. Ancak, Türklerin bölgede yerleşmeğe başlayıp yerel üstünlüğü ele geçirmelerinin kısa öyküsüne geçmeden önce, “göçebe uygarlık” kavramı üzerinde biraz durmak, üstünlüğün nasıl sağlandığının açıklanması açısından gereklidir.

II. GÖÇEBELİK-YERLEŞİKLİK İLİŞKİSİ

Modern devlet ve çağdaş uygarlık temelde birbirine zıt gibi görünen iki düşüncenin bileşimi, iki ayrı toplum türünün etkileşimi ile oluşmuş sayılabilir (Wells, 1959: 127-31; McNeill, 1963: 102-10, 361-411). Biri, yerleşik uygarlıkların temsil ettiği inanç ve itaat toplumudur. Bu tür toplumlarda güçlü bir inanç sistemi hakimdir ve hiyerarşik olarak örgütlenen merkezî otorite üstündür. Tüm uygarlık ürünlerine rağmen, aradan belirli bir süre geçtikten sonra durağanlaşır. İkincisi, göçebe uygarlıkların temsil ettiği irade toplumudur. Bu tip toplumlarda kendi kendine yeterlilik ve bireysel çaba geçerli karakter özelliğidir. Sürekli yer

değiştiren ve her yönden saldırıya açık toplumda, toplum son derece örgütlü ve dikkatli, birey ise kendine yeterli ve disiplinli olmak zorundadır. Göçebe toplumun kendisini göreceli olarak güvende hissedeceği bir kalesi, koruyucu bir akarsuyu ya da denizi yoktur. Ayrıca, böyle toplumlarda önderler halkını zorlayan zorbalar değil, izlenecek şefler olma durumundadır. Genellikle seçimle işbaşına gelirler ama kendisine bağlılık tamdır; ani bir saldırı durumunda önderin vereceği kararı tartışacak zaman yoktur. Kısaca, göçebeler yerleşik insanlardan daha iradeli ve sağlam kişiler olmak durumundadırlar. Yerleşik toplumlarda ise kralların doğuştan gelen ve seçimle ilgisi olmayan tanrısallıkları vardır ve doğal bir hak olarak yönetirler.

Bu belirtilen koşullar altında göçebe halklar, yerleşik toplumlara dönem dönem yeni yönetici ve aristokrasi sağlamışlardır. Buna, "tarihin eski dönemlerinin ritmi" deniyor (Wells, 1959: 130-1). Binlerce yıllık dönemsel değişiklik göçebe halkların yerleşik toplumları fethetmeleri ile başlar. Bu fethin ve sonucu olan etkileşimin yarattığı yeni uygarlık belirli bir süre sonra yerini çürüme ve durgunluğa bırakır ve sonra yeni bir fetih başka bir uygarlığı ortaya çıkarır. Yeni toplum ve çağdaş uygarlığın temelinde işte böyle bir etkileşim vardır.

III. BEŞ DENİZ YAYLASINDA ÜSTÜNLÜK

1

Kabaca 1000-1500 yılları arasındaki beş yüz yıllık süre içinde çeşitli step göçebelerinin özellikle batı yönündeki hareketleri, Beş Deniz bölgesinin yerleşik uygarlıkları üzerinde etkili oldu ve uzun süreli değişikliklere yol açtı. Dolayısıyla, bölgenin siyasal ve kültürel dengesi altüst oldu. Bu dönemde önce İndo-Avrupalılar, bunları izleyerek Türkler ve daha sonra Moğollar batıya göç ettiler. Ancak, bu kavimler arasında bölgede en uzun ve kalıcı etkide bulunan Türkler oldu.

Göç hareketlerinin geçiş noktasında bulunması yüzünden tarih boyunca yüzlerce fetih ve işgale tanık olan, ancak çoğu işgalcinin bölgenin kültürü içinde eridiği bu bölgede Türklerin uzun süreli varlığı ve benliklerini yitirmemeleri nasıl açıklanabilir? Türkler, savaşkan özelliklerini, örneğin

Moğollarla da paylaştıklarından, bu tam bir açıklama getiremiyor. Bu yüzden, Türklere bölgede etkinlik sağlayan başka önemli özellikleri ortaya koymak gerekiyor.

Bir kere, bugün İran dediğimiz bölgede göçebe ve yerleşik toplumların yaşadıkları alanlar birbirinden kesin hatlarla ayrılmış değildi. Göçebeler alışık oldukları yaşamlarını sürdürürken, yani daha çok hayvancılıkla uğraşırken, aynı zamanda yerleşik toplumlarla yararlı ticaret de yapabiliyorlardı. Bu sürekli ve engellenmeyen etkileşimle, Türkçe konuşan kavimler İran'da yaşayan toplumlarla kaynaşmış ve Türk dili Aral gölü ile Hazar Denizi'nin güneyine doğru genişlemiştir. İkincisi, Türkler burada kök salmış olan İslâm dinini kabul etmekle birlikte, İslâm dünyasında kaybolup, örneğin bazı İndo-Avrupa kavimleri ve Moğollar gibi, benliklerini yitirmemişlerdir. Askerî güçlerinin, örgütlenme yeteneklerinin ve birlik duygusunun gururuna dayalı üstünlükleri, Türkleri öteki topluluklardan belirli ölçüde ayrı tutmuş ve dilleri ile savaşken kültürlerini korumuşlardır.

Üçüncü bir avantaj da Türklerin Beş Deniz bölgesinde askerî ve siyasal başarı sağlamalarını kolaylaştırdı. Türkler, İslâm dünyasında önemli bir öğe olarak boy gösterdiklerinde, Şii yöneticiler bölgenin hemen hemen her yerinde egemendiler. Büyük ölçüde manevî bağımsızlıklarını korumak için, Türkler Sünniliği seçtiler. Sünnilik ilk Halifeler yıllarının saygın ve bozulmamış doktriniydi ve bölge Müslümanlarının çoğunluğu da Sünni idi. Sünni Müslümanlar Türk yönetimi altına girerek ya da buna açıkça karşı çıkmayarak hem dindeki "sapmaya" etkin bir cevap vermiş oluyor, hem de eskinin görkemli ve huzurlu günlerine geri dönmeyi ümit ediyorlardı. Osmanlı Türkleri'nin Anadolu'da sağladıkları prestij de temelde buradan kaynaklanmaktadır. Son olarak, "Gaziler" tarafından yürütülen "kutsal cihat" kavramı, kısaca İslam dünyasının sınırları dışında Hıristiyan ve inanmayanlara karşı savaş, zaten savaşkan olan Türklere uygun düşmüş ve onlara İslâm dünyasında büyük bir prestij ve dolayısıyla üstünlük sağlamıştır (McNeill, 1963: 487-90).

İşte, bu coğrafî, dinsel ve kültürel koşullar, Türklerin kitlesel olarak İslamiyet'i kabul etmelerine, 11. yüzyılı izleyerek Müslüman yönetici ve askerlerin çoğunluğunu oluşturmalarına ve İslamiyet'in hem Hıristiyan dünyasına ve hem de Hindistan'a doğru genişlemesine yol açtı.

Türklerin Beş Deniz bölgesindeki egemenliği çok temel ve uzun süreli değişikliklerle sonuçlandı. Ancak, Türklerin İslâm dünyasında egemenliği ellerine aldıkları 11. ve 12. yüzyıllarda bölgede kurulan Türk devletlerinin (Gürün, 1981; Cahen, 1979: 21-146; Avcıoğlu, III, 1979) genellikle geçici nitelikte olduğu görülüyor. En istikrarlısı sayılabilecek olan Selçuklu devleti, ancak 1037-1091 yılları arasında bütünlüğünü koruyabildi ve sonra dağıldı. Bu devletin hüküm sürdüğü dönemde Hıristiyan dünyaya karşı Türk ilerlemesinin önemli dönüm noktası 1071 tarihli Malazgirt savaşıdır. Böylece, Türkler Orta Anadolu plâtosunu ellerine geçirmişler ve daha batıya, Hıristiyan dünyaya doğru yönelişleri için önemli bir üs elde etmişlerdir.

Selçuklular'dan daha başarılısı belki de Selâhattin Eyyubi olmuştur. 1. Haçlı Seferine karşı (1097-1099) Müslüman dünyada beliren tepkiden yararlanarak, Irak, Suriye ve Mısır'ı birleştirmiş ve 3. Haçlı Seferinin (1189-1191) başarısızlığı Selahattin'in gücünü göstermiştir. 1250 yılında bu hanedanlığın son yöneticisi de ölünce, Mısır'daki Türk tutsak askerleri olan Memlukler iktidarı ele geçirip ilginç bir oligarşik rejim kurmuşlar ve Osmanlı sultanı 1. Selim tarafından yıkılıncaya, yani 1517 yılına kadar, Selahattin'in imparatorluğunu denetlemişlerdir. Bölgenin öteki ucunda, yine bir Türk tutsak askerinin oğlu olan Gazneli Mahmut, bugünkü Afganistan'daki ana üssünden Pencap ve Ganj vadilerine akınlar düzenledi (998-1030) ve ardılları tüm Kuzey Hindistan'ı işgal ettiler.

Bu arada, Beş Deniz bölgesi 13. yüzyılda Dış Moğolistan'ın yüksek steplerinden gelen göçebe kavimlerin istilâsına sahne oldu. Ancak, bu istilâ daha önceki Türk istilâsından oldukça farklıydı. Moğollar bölgeye vahşi ve barbar savaşçılar olarak geldiler. Bölge halkına, peşinde koştukları hayvanlarına nasıl davranıyorlarsa öyle davrandılar; yani yerine göre uysallaştırma ve yerine göre katletme. Cengiz Han, bu yöntemlerle (1206-1227) Asya'da büyük ve disiplinli bir kabileler konfederasyonu kurdu ve kısa zamanda Çin'e, Beş Deniz yaylasına ve Avrupa'ya başarılı alanlarda bulundu. Göçebelikten gelme üstün yönetim, hareketlilik ve genelkurmay konusundaki başarı, Moğollara düşmanlarına karşı kısa süreli üstünlük sağladı. Öldüğünde Volga'dan Amur'a kadar tüm Asya stepleri tek ve geniş

bir askerî konfederasyon biçiminde birleşti. Ancak, Türklerin aksine, Cengiz'in oğlu ve torunları devleti sürdüremediler. Parçalanmadan sonra Moğol imparatorluğunun batı yakasında sahneye Türkler yeniden ve Osmanlı devletiyle çok güçlü ve sürekli bir biçimde çıkacaklardır.

IV. ANADOLU'DAKİ ÇOCUKLUK

1

Öncelikle Osmanlı dış ilişkileri ile ilgilenen bir kitapta, Oğuz Türklerinin Orta Asya'da kurdukları konfederasyonun dağılmasından sonra Anadolu yarımadasına gelip yerleşik düzene geçmelerinin uzun ve biraz da karışık tarihi üzerinde fazla durmağa gerek yoktur. Bu güçlü step insanının, 10. yüzyıla gelindiğinde, güneyde Aral denizi ve Siri Derya akarsuyu (Jaxartes), batıda Hazar Denizi ile Volga akarsuyunun güneyi ve kuzeydoğuda İrtiş akarsuyu ile çevrili bölgede yaşadığı bilinmektedir (Itzkowitz, 1972: 4). Bunlar çoğunlukla göçebe bir hayat sürdürmektedirler. Gönençleri daha çok deve, at ve koyuna dayanmakla birlikte, bazı yerleşik gruplar tarım da yapmakta ve kasaba pazarlarında hayvan ve orman ürünleri karşılığında güneydeki kentsel Müslüman merkezlerden yerleşik toplumların ürünlerini almaktaydılar. Müslümanlıkla bu ekonomik temas, yerleşik-göçebe etkileşiminin çok rahat olduğu bölgede, Oğuz Türklerinin Müslümanlığı kabulünü kolaylaştırmış olsa gerek. Bilinen, 10. yüzyılın sonunda Oğuz Türkleri arasında İslamiyet'in tam anlamı ile yerleştiği ve Şaman inancının, bazı özellikleri sürdürülmekle birlikte, yeni tek-tanrılı dinin içinde eridiğidir.

Müslümanlığın kabulünden sonra Türkler Selçuk ailesinin önderliğinde Siri Derya akarsuyunu güneyine doğru aştılar. Beş Deniz yaylasına gelen hemen hemen her Türk kabilesinde olduğu gibi, Selçuklular da tarih sahnesine Müslüman beyliklerin kiraladıkları savaşkan askerler olarak çıktılar. Yine tarihsel sürecin temel kalıbına uygun bir biçimde, zamanla belirli eyaletlerin yöneticileri ve sonunda geniş toprakların özerk hükümdarları oldular. Selçuklular, İran'a egemen olduktan sonra Tuğrul Bey'in önderliğinde batıya yöneldiler ve Halifeliğin merkezi olan Bağdat 1055 yılında Türklerin eline geçti. Tarihin bu döneminde Selçuklular her ne

kadar Halifenin hizmetinde görünüyorlarsa da, Bağdat'tan bağımsız hareket etmekteydiler.

İşte bu Selçuklu aristokrasisi, yerleşik düzenin gerektirdiği siyasal ve hukukî kalıba uyduklarında, Türkmenler, yani Müslümanlığı kabul etmiş göçebe Türkler tarafından tehdit edilmeğe başlandı. Türkmenler, gerek yerleşik Selçuklu toplumunda dinin katı bir biçimde uygulanması ve gerekse yerleşikliğin önemli ve gerekli sonuçlarından olan vergi yükü yüzünden, merkezî otoriteye karşı çıkmağa başlamışlardı. Asıl istedikleri, yağmaya izin verilmesi ve bağımsızlıklarının korunmasıydı. Bu isteklerin en iyi bir biçimde sınır bölgelerinin özgür atmosferinde karşılanabileceğini düşünen Selçuklu yöneticileri, merkezî otoriteyi tehdit etmeğe başlayan Türkmenleri kendi bölgelerinden uzaklaştırmak için, Anadolu'da Bizans'ın doğu bölgelerine doğru yayılmalarını teşvik ettiler. Türkmen kabileler, Bizans'a yakın bölgelerde yerleştikten sonra, İslamiyet'in sınırlarını genişleten, bu dünyayı Hıristiyan saldırılarına karşı koruyan ve böylece büyük bir saygınlık kazanan “Gaziler” durumuna yükseldiler.

2

Bu gelişmelerin sonucu olarak Bizans'a sınırı olan bölgelerde Türkmenlerin sayısı kabardıkça, Bizans topraklarına saldırıları da artmağa başladı. Bu durum, doğal olarak, İstanbul'dan tepki gelmesine yol açtı ve İmparator IV. Romanus Diogenes büyük bir ordunun başında doğuya doğru yürümeğe başladı. İstanbul'un bu tepkisini karşılayan Selçuklu Sultanı Alparslan oldu. Selçukluların kazandığı Malazgirt zaferi (1071) dönemin en önemli savaşlarından biridir. Çünkü, bu zaferle Anadolu yarımadası yerleşim için Türklere açılmış ve bölgenin Türkleştirilmesi ve Müslümanlaştınlması başlamıştır.

Bu arada iki önemli gelişme Anadolu'da yavaş yavaş yerleşmekte olan dengeyi bozdu. 13. yüzyıldaki Moğol istilâsı, Anadolu'nun yerleşik ve göçebe halklarının hareketlenmesine yol açtı. Moğollar 1243'te Doğu Anadolu'daki Kösedağ yakınlarında Selçuklu ordusunu yendiler ve bu tarihten sonra Anadolu Selçukluları bağımsızlıklarını yitirerek koruma altında bir devlet statüsüne düştüler (Uzunçarşılı, I, 1972: 9-21). Moğolların Anadolu'daki egemenliği 1308'de son Selçuklu Sultanı ölünceye kadar sürdü Bu gelişmelerin önemli bir sonucu, zayıflayan Selçuklular'ın, artık

“Gezilerin” Bizans’a olur olmaz saldırılarını önleyememeleridir. Ayrıca, Anadolu bu dönemde Moğol istilâsından ve baskıcı yönetiminden batıya kaçan yeni Türkmen kabileler, vergi yükünden kaçan köylüler ve İran’da Moğol egemenliğine karşı direnme örgütlenmekte olan dervişlerle dolmağa başladı. Bu konuda son olarak söylenecek olan, Anadolu’daki merkezî hükümetin Moğollar tarafından yıkılmasının, Anadolu’yu çok sayıda bağımsız siyasal birime böldüğüdür (Itzkowitz, 1972: 10).

Anadolu’nun dengesini bozan ikinci önemli gelişme, batıdan İstanbul’a yönelik Katolik tehdidinin Bizans’ın dikkatini Balkanlara çevirmesidir. Bunun sonucu olarak Anadolu’daki savunması zayıflayan Bizans, 14. yüzyılın başında Batı Anadolu’dan çekilmek zorunda kaldı. Artık Anadolu çeşitli beyliklere bölünmüş olan Türklerin egemenliğine geçmiştir. Bunlardan biri olan Osmanlılar, beyliklerinin küçüklüğüne rağmen giderek güçleneceklerdir.

1.Anadolu’da Üstünlük

1

Osmanlı devletinin kuruluşu, modern tarihle ilgilenenlerin önemli konularından biridir. Söğüt’te, yani Selçuk-Bizans sınırında kurulan küçük bir uç beyliğinin, modern zamanların en güçlü imparatorluklarından biri haline gelmesi, tarihçilerin sürekli merakını çekmektedir. Nasıl oldu da, bu İslâmiyet ve Bizans imparatorluk mirasını devralan Osmanlılar, Balkanlar ve Anadolu gibi son derece stratejik, karışık ve savunulması zor bir bölgede istikrarlı ve kıskanılacak kadar uzun ömürlü bir imparatorluk kurabildiler?

Bu önemli ve açıklayıcı soruya cevap verebilmek için, Osmanlı devletinin kurulmasından biraz önceki döneme geri giderek, Anadolu’daki kitlesel nüfus hareketlerini, Gazi beyliklerin kuruluş aşamalarını, OsmanIılar’ın kuruluşunu etkileyen çeşitli toplumsal ve ekonomik öğeleri ve Osmanlılar’ın kuruluşları sırasında sahip oldukları üstünlükleri kısaca da olsa gözden geçirmek gerekiyor.

2

Daha önce de belirtildiği gibi, 13. yüzyıldaki Moğol istilâsı, Beş Deniz bölgesinde bulunan Türkmen kabileleri, İran ve Azerbeycan'dan batıya doğru hareketlendirmişti. Bu yüzyılın ortalarında Beş Deniz bölgesinde Moğol hükümranlığının tanınması, Anadolu'nun Moğollar tarafından işgali ve bölgede Moğol yönetiminin kurulması, Anadolu Selçuklu devletinin batı sınırlarına, yani Bizans'a komşu olan bölgelere kitlesel nüfus hareketlerini başlattı. Bu harekette, Türkmen kabilelerinin, sürüleri için daha iyi otlak bulabilme umutları ve Hıristiyan topraklarına ganimet için saldırı istekleri sonunda Selçuklu merkezî hükümetine "yurt" (yazlık ve kışlık oturma alanı) için baskıları gibi kabilelere özgü, topraklarını dış saldırılara ve özellikle Bizans'a karşı koruyabilmek gibi Selçuklulara özgü düşünceler rol oynamıştır.

İkinci büyük göç hareketi, 1277 yılında Selçuklular'ın Moğollara karşı Anadolu'da kurdukları ittifakın ürünüdür. Selçuklu yöneticilerle birlikte Mısır Memlukluları ve Türkmenler Moğol egemenliğine karşı "kutsal cihat" açtılar. Doğuda Moğollara karşı kazanılan zaferlerden sonra yeniden bilenen saldırgan "cihat ruhu", zamanla "kutsal cihat" olarak batıya, iyi korunamayan Bizans'a yöneldi. Bu sırada İlhanlı imparatorluğunun içinde süren iç savaş (1291-1295) ve Anadolu'da bazı Moğol askerî valilerin ayaklanmaları ve uyguladıkları baskılar, daha çok sayıda Türkmenin batıya doğru hareketlenmesine yol açtı (Bu arada, Osman Gazi'nin adı, ilk defa olarak, Bizans topraklarına akınlar yapan Türkmen kabilelerinin önderi olarak Bizans kaynaklarında geçmektedir).

Öyle görülüyor ki, büyük demografik potansiyeli ve "kutsal cihat" ideolojisi ile Bizans sınırlarında kurulan beyliklerin ve özellikle OsmanlIların, o sıralarda karışıklıklar içinde bulunan Hıristiyan dünyaya karşı genişleyip başarı kazanmaları kaçınılmazdı. Genişleme şu aşamalarla gerçekleşti (İnalcık, 1981-2: 74-5):

(i) Türkmen göçebe grupların Bizans kıyı vadilerine doğru mevsimlik hareketleri;

(ii) Ya ganimet için akınlar ya da paralı askerler olarak iş bulmak için, kabile kökenli Gazi önderlerin yönetiminde küçük akıncı grupların kurulması;

(iii) Birçok yerel şefi yönetimi altına alma başarısını gösteren önderlerin ortaya çıkması ve bunların fethedilen topraklarda beylikler kurmaları;

(iv) Belirli siyasal ve ekonomik amaçları olan bu Gazi beyliklerin, Ege bölgesi ve Balkanlar'da bölgesel üstünlük mücadelesine girişmeleri ve böylece daha önce tam yönlendirilemeyen genişleme güdülerinin yeni amaçlar üzerinde odaklaşması.

3

Ege bölgesindeki beyliklerin belirli bir diriklik kazanmalarının ve bunlar arasında OsmanlIların giderek güçlenip çevre beylikleri egemenlikleri altına almasının nedenleri arasında, Anadolu'ya özgü bazı toplumsal ve ekonomik öğeler bulunmaktadır. Bunlardan önemli bir tanesi, sınır topluluklarında uzun süreli sonuçlar doğuran esir ticaretidir (İnalcık, 1981-2: 76). O dönemde esirlerin fiyatı, İran'da ve Arap ülkelerinde talep çok olduğundan, yüksekti. Üstelik, sınır bölgelerindeki "dinsizlerin" tutsak alınması hem dine uygun bir hareket, hem de kârlı bir ticaret oluyordu. Dolayısıyla, esir toplamak için düzenlenen akınlar ve Avrupa'da paralı asker olarak işe alınma olanakları, Türkmen sınır topluluklarında belirli bir uzmanlaşmaya ve toplumsal farklılaşmaya yol açtı. Bu işleri uzmanca yönetebilmek için "savaş önderleri" ortaya çıkmağa başladı ve yörenin ya da önderin adını taşıyan beylikler kuruldu.

Bu olayların en önemli ve uzun vadeli sonucu, kabile bağlarının yavaş yavaş zayıflaması ve bunun yerine giderek genişleyen ve güçlenen beylik bağlarının kurulmasıdır. Akınların giderek yaygınlaşması ise, grup bağlarını güçlendirerek önderin çevresinde sağlam bir toplumsal grubun kenetlenmesine yol açmıştır. Bu arada, Anadolu'ya gelen "dervişler" hem gaza ideolojisini kuvvetlendirmişler, hem de önderin siyasal otoritesine İslâmiyetin dinî yaptırımını eklemişlerdir. Aslında bunun Orta Asya'ya kadar geri giden bir süreç olduğu söylenebilir ve doğrudur. Ancak, Anadolu'da yeni olan, hareketin boyutlarının genişlemesidir ve bu nicelik farkı ilerde nitelik farkına dönüşecektir. Bunun nedenleri ise, nüfus baskısı karşısında merkezî hükümet otoritesinin ve Bizans'ın savunmasının zayıflamasıdır.

Beyliklerin güçlenmesini sağlayan bir başka öğe, anlatılan değişikliklerin hem nedeni ve hem de sonucu olarak değerlendirilebilecek olan at yetiştiriciliğidir. Türkmenlerin yerleştikleri yaylalar at yetiştiriciliği için son derece elverişliydi. Dolayısıyla, Anadolu'da at yetiştiriciliği yayılarak, Anadolu atlarının ünleri arttı ve komşu ülkelerde aranılır oldu. Bu durum, bir yandan Anadolu'da zenginliğin birikmesine yol açarken, öte yandan Türk-Moğol savaş taktikleri ve silahlarıyla güçlenen Türk süvarisi Hıristiyan Avrupa'ya karşı Anadolu'nun temel üstünlüğü haline geldi. At ve süvarinin kazandığı önemin toplumsal sonuçlan da oldu: piyade varlığım sürdürmekle birlikte, süvari, yani "sipahi", askerî bir elit ve yönetici sınıf biçimine dönüştü. Kısaca, ata binmek bir ayrıcalık oldu.

Anadolu'da kabile bağlannı zayıflatıp, ilerde Osmanlıların güçlü bir merkezî devlet kurabilmelerini kolaylaştıran bir başka öğe de paralı askerlik kurumudur (İnalcık, 1981-2: 77-8). Ele alınan dönemde Balkanlar'da ve İtalya'daki küçük devletlerde paralı asker toplamak, sürekli bir ordu bulundurmaktan çok daha ucuz ve etkili yoldu. Ucuz olmasının nedeni, paralı askerlerin nakitten çok ganimet ve tutsak peşinde koşmaları, etkili olmasının nedeni ise, bu askerlerin oluşturduğu grupların savaşkan ve disiplinli olmalarıdır. Orta Asya'dan gelme ünlü Türk yayı ve grubun uzun yıllar birarada çarpışmış olmaları, örgütlenme yeteneklerini ve profesyonelliklerini en üst düzeye çıkarmış bulunuyordu. İşin aslına bakılırsa, bu "paralı bölüklerin" yaptıkları iş hiç de kolay değildi. Tanımadıkları Hıristiyan yörelerde, bazen kendilerinden çok daha güçlü birliklerle savaşıyorlar bazen de yok ediliyorlardı. İşte bu yüzden, daha güçlü ve etkili bir önderin arkasında disiplinli bir biçimde örgütlenmiş bölüklerin başarı şansı doğal olarak artıyordu. Bu durum da, Anadolu'da güçlü beylerin ortaya çıkmasını ve çevresindeki halkı birleştirmelerini kolaylaştırmıştır.

İşte, bu Anadolu beylikleri arasında Bizans'a en yakın bölgede kurulmuş olan Osmanlılar, güçlenerek Bizans'ın tek paralı asker kaynağı ve dolayısıyla "en sadık dostları" olmuşlardır. Burada bir başka önemli nokta da, Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa'nın tarihî bir karar vererek, Çanakkale'den Gelibolu'ya, yani Avrupa yakasına geçmesidir. Böylece, OsmanlIlara Avrupa yolu açılmış, ilerde Avrupa sisteminin önemli bir öğesi haline gelecek olan Müslüman bir devletin temelleri atılmış oluyordu. Aynı

dönemde, Anadolu'daki öteki beyliklerin böyle bir niyeti yoktu. Onlar, kendilerini Anadolu ile sınırlandırmışlar ve sonunda Avrupa kaynaklarını da kullanarak giderek güçlenen Osmanlı devletinin sınırları içinde bağımsız varlıklarını yitirmişlerdir.

2.Osmanlılara Özgü Kuruluş Üstünlükleri

Buraya kadar üzerinde durulan özellikler, Batı Anadolu bölgesinde kurulan Türkmen beyliklerinin hemen hemen tümü için geçerlidir. Bu yüzden, Osmanlıları güçlü kılan ve büyük, uzun ömürlü bir imparatorluk kurmalarını sağlayan başka ve Osmanlılara özgü özellikler ortaya konmalıdır.

Bunların başında coğrafya öğesi gelir. Osmanlılar, Bizans'la, yani Hıristiyan dünya ile sınırdaş bir yerde kuruldular. Bunun en önemli sonucu, OsmanlIların "kâfire" karşı Müslüman davasını yürüten bir "Gazi topluluğu" haline gelerek, Müslüman dünyada büyük prestij sağlamalarıdır. Bu prestijlerinin hakkını da vermesini bildiler; hâlâ göçebe değerlerle doluydular ve Türk savaşçılarının savaşma yeteneklerine sahiptiler. Dolayısıyla, "kâfire" karşı önemli bir davanın en başta gelen savunucuları oldular.

İkinci olarak, devletin kurucusu olan Osman'ın, askerî fetihlerin meyvelerini etkin bir siyasal yapı biçimine dönüştürmesindeki başarısı, Osmanlı beyliğini öteki Anadolu beyliklerinden ayıran önemli bir üstünlük sayılabilir. Kurucu Osman, iyi bir asker olduğu kadar iyi bir yöneticiydi; akıllı, sakin, sabırlı ve etkileyici kişilikliydi, inanmış bir Müslümandı ve adaşı Halife Osman gibi ilk Müslüman önderlerin saf dinsel hevesi ile doluydu (Harnmer, I, 1983: 77-8). Taraftarları kendisine çok bağlı olup, bölünmemiş kişisel hükümranlığa sahipti. Bunların sonucu olarak, Osmanlılar, Selçuklu beyliklerinin çoğundaki hanedanlık çatışmalarından uzak, birleşik bir beylik olarak doğdular. Kısaca, siyasal yapıları güçlüydü (Kinross, 1977: 25).

Osmanlıların bir başka üstünlüğü, daha önceki Müslüman-Arap fetihlerinin yarattığı imgenin aksine, Osmanlıların düşmanlarına, yani Hıristiyan Avrupa halklarına, dinsel bağnazlıktan uzak bir biçimde

bakmalarıdır. OsmanlIlarda kural olarak Hıristiyanların zorla Müslümanlaştı-rılmaları yoktu. Komşu oldukları Bizans'ı, bu son Roma İmparatorluğu'nu yakından inceleyip, onların yönetim yeteneklerinden ve deneylerinden yararlandılar. Üstelik, Bizans'ın merkezî otoritesi bozulunca, güvenlikleri kalmayan ve vergi yükü altında ezilen Bizans halkının bir kısmı Osmanlı tabiyetine geçti ve Osmanlı yaşamına uyum gösterdi; dinler arası evlilik yaygınlaştı (Kinross, 1977: 26). Dolayısıyla, Osmanlıların Hıristiyan halklarla ilişkisindeki bu toplumsal hoşgörü, devletin kuruluşunun önemli üstünlüklerinden biri oldu.

Belirtilmesi gereken bir başka nokta da, yine coğrafya özelliğine bağlı olarak, Osman Gazi'ye bağlananların aynı zamanda ek ekonomik avantaj da sağlamalarıydı. Ganimetin, tutsak ticaretinin ve at yetiştiriciliğinin yanısıra, Osmanlı beyliği, önemli Konya-Ìstanbul kervan yolu üzerinde bulunuyordu (Itzkowitz, 1972: 11).

Bütün bu özellikleri üzerinde toplayan Osmanlılar, Asya ile Avrupa, göçebelik ile yerleşiklik öğelerini biraraya getirmişler ve dünyaya bakışlarında pragmatik, daha doğudaki beyliklerin katı kültürel ve toplumsal sınırlamalarından uzak bir devlet oluşturmuşlardır. Kısacası onlar, Bizans'ı miras olarak alabilecek ve dönüştürebilecek bir toplum kurmuşlardı (Kinross, 1977: 26).

Osmanlılar, dört büyük uygarlığın, dört büyük askerî ve siyasal gücün bıraktığı boşluğun ortasında kuruldular ve dolayısıyla bu dört güç boşluğun toplam sınırlarının içini dolduracak kadar genişleyecekleri, en az onların gücüne erişebilecek bir devlet kuracakları, belki de daha başlangıcında belliydi. Roma fmparatorluğu'nun yıkılmasından doğan boşluğu Bizans, Arap devletlerinin yıkılmasından doğan boşluğu da Selçuklular doldurmuştu. Şimdi Selçuklu ile Bizans'ın yıkılmasından doğan geniş güç boşluğunu Osmanlılar dolduruyordu.

3.Türkler ve Bizans

Osmanlı-Bizans ilişkisi, İslâmiyetin güçlenip Hıristiyan dünya ile temasa geçtiğinden bu yana, Hıristiyan ve Müslüman halklar arasındaki ilişkilerde çok ilginç bir biriciklik gösterir. Türkler, Bizans'ın aile ve

hanedanlık mücadelelerine karışmışlar, İstanbul’un savunulması için asker bile göndermişlerdir. Türkler, çeşitli seferlerinde Bizans’tan birlik kiralamışlardır ve İmparatorun oğullan ile Bizans devlet adamlarının Osmanlı seferlerine eşlik ettikleri bile görülmüştür. Bizans, Papalık’tan çok Müslüman OsmanlIlarla müzakereyi yeğlerken, iki devletin ileri gelenleri birlikte avlanmışlar ve birbirlerinden kız alıp vermişlerdir.

Ancak, bütün bunlar Türkleri Bizans’ın çeşitli kent ve topraklarını ellerine geçirmekten alıkoymamış, Osmanlılar Sırp ve Bulgarları Bizans’a, Bizans da Osmanlı devletinin doğusundaki Müslüman halkları OsmanlIlara karşı oynamaktan geri kalmamışlardır. Bu, Müslüman ve Hıristiyan halklar arasındaki garip ilişki biçimi, her iki devlette de etkili olmuş, önemli sonuçlar doğurmuştur. Bizans, askerî bakımdan zayıf olduğu komşularına karşı köhne varlığını koruma politikasını çeşitli dolaplarla sürdürmek zorunda kalmış, bu da özsaygısını yitirmesine ve moralinin bozulmasına yol açmıştır. Türkler ise, özellikle İstanbul’un ele geçirilmesinden sonra, Bizans’ın entrika atmosferinden etkilenmiş ve bu özellik Osmanlı saray yaşamına girmiştir. Kardeş, oğul ve baba katli gibi daha Önceki Türk toplumlarında bulunmayan ve Bizans’a özgü cürümler, Osmanlı sarayına da girmiştir.

Kısaca, Türk ve Bizans politikaları o kadar birbirleri içinde erimişlerdir ki, Türklerin Bizans’ı müttefik mi, düşman mı ya da teba mı olarak değerlendirdikleri, Bizans’ın ise Türkleri tiranlan mı, yıkıcılan mı, yoksa koruyuculan mı olarak gördükleri söylemek kolay değildir (Wells, 1959: 569).

İkinci Bölüm

GENCİN AVRUPA’DA DİRİKLİĞİ

I.AVRUPA’DA DEVLET

Osmanlı devleti bulunduğu coğrafî bölgede son derece dirik bir siyasal birlik olarak doğdu. Onda, ne Bizans’ın miadını doldurmuş çürümüşlüğü, ne de daha doğudaki Müslüman kabile ve devletlerin durağanlığı vardı.

Dünya görüşünde pragmatik, yönetim bilgileri göçebe geçmişlerine dayandığından son derece derin ve etkili, savaş strateji ve taktikleri konularında yetenekli yöneticilere; sağlam bir birlik bilinci olan sağlıklı bir halka sahiptiler. Devlet kurucusu olarak Osman'ın en büyük ve kalıcı başarısı, bir uç beyi olarak çevresine dayanışma içinde bir halk toplamış olmasıydı. Oğlu Orhan'ın görevi ise, babasının başladığı işi bitirmek, yani Osman'ın çevresine toplamış olduğu halkı, uzun süre yaşayacak bir devlet gücüne eriştirmekti. 1329 yılında İznik, 1337'de de İzmit OsmanlIların eline geçince, Orhan'ın hükümdarlığının sonunda devletin nüfusu yarım milyona vardı.

1

Osmanlılar, Hıristiyan'lara karşı tüm hoşgörülerine rağmen, temelde Müslüman bir devlet kurmuşlardı. Devleti ve ulusu belirleyen ana öğe dindi. Devletin sınırları içinde yaşayan Hıristiyan'lar ve başka dinden olanlar, askerlik görevinden bağışıklıklarından dolayı toprak sahibi de olamıyorlardı. Orduyu beslemek için (savunmalarının karşılığı olarak) vergi veriyorlar ve tümüyle Müslüman denetimi altına girmemek, siyasal bakımdan düşük olan statülerine ekonomik bir karşıt ağırlık sağlamak amacıyla, kentsel alanlarda oturuyorlardı. Ancak, şu da var ki, istedikleri zaman kolayca Müslüman olabildiklerinden, kökenleri hemen unutulabiliyor, vergiden bağışıklıkları sağlanabiliyor ve toprak sahibi olarak yönetici Osmanlı elitine girebiliyorlardı. İlerde görüleceği gibi, Osmanlı sadrazamlarının küçümsenmeyecek bir bölümü öteki dinlerden dönmelerden oluşacaktır.

Osmanlı toprak sistemi feodal nitelikte olmakla birlikte, bu, Avrupa'da görülen feodal sistemden çok farklıydı (Sunar, 1974: 3-6). Halkın sahip olabileceği toprak çok küçüktü ve Avrupa'dakinin aksine, verasete bağlı değildi. Toprak genelde devletin malı olup, sultanlar fethettikleri topraklara mutlak anlamda sahiptiler. Büyük ölçüde bu yüzden, Osmanlılar'da, Avrupa'da görülen ve geniş toprak parçalarına sahip olan soylu sınıf ortaya çıkmamıştır.

Zamanla Osmanlı nüfusu büyüdü. Bu artışın en önemli sonucu, önce tek olan fetih amacının çeşitlenmesidir. Kâfire karşı Kuran'a göre Gazi'nin temel görevi olan fetih, şimdi başka amaçlarla da yürütülmeğe başlandı.

Çünkü, Anadolu'da nüfusun baskısıyla, ekonomik ve toplumsal genişleme ihtiyacı ortaya çıkmıştı. İşte, bu noktadan sonra özellikle Avrupa'ya doğru Osmanlı fetihlerinin temel amacı, Batı'nın zenginliklerini eline geçirmek ve artan nüfusa boşalım ve yerleşim alanı sağlamak oldu.

OsmanlIların Batı Anadolu'da genişlemesi, Orta Asya steplerinden gelen Türkleri şimdi hiç tanımadıkları iki öğe ile karşı karşıya bıraktı: deniz ve Avrupa kıtası. Bunlardan önce Avrupa, ya da onun Anadolu'ya en yakın parçası olan Balkanlar, sonra da denizle uğraştılar.

2

Moğolların Batı Asya'ya barbarca ve ani girmelerinin aksine, Türklerin Avrupa'ya girmeleri birdenbire ortaya çıkmayıp, tedricî bir sızma ve yerleşme biçiminde oldu. Belki de, OsmanlIların Yakındoğu'da uzun süreli ve sağlam bir devlet kurmalarının önemli bir nedeni budur. Bu sızmayı kolaylaştıran başka iki öğenin bulunduğu da doğrudur. Bunlar, bölgenin egemeni durumunda bulunan Bizans İmparatorluğu'nun zayıflığı ve Papa'nın Hıristiyan dünyadaki otoritesinin sarsılmasıdır. Bizans da içlerinde olmak üzere, 14. yüzyılda Balkanlar'daki Hıristiyan devletler dinsel ve dolayısıyla siyasal bakımdan dağınık bir manzara gösteriyorlardı. Batı'ya karşı Doğu, Katolik'e karşı Ortodoks ve Lâtin'e karşı Grek sürekli bir mücadele içindeydi. Bu durum, 1204 tarihindeki Dördüncü Haçlı seferi ile daha da kötüleşmişti. Türklerin ilerlemesine karşı seferber olan Haçlılar, Müslümanlardan çok Bizans ile savaşmışlar ve bir ara İstanbul'u bile ellerine geçirmişlerdi. Böylece, bu tarihten başlayarak 1453 yılına kadar Doğu Roma İmparatorluğu tam bir "hortlak" gibi (Kinross, 1977: 35) yaşamını sürdürecektir.

Türklerin Balkanlara sızmalarını kolaylaştıran bir başka öğe, Papalık makamının eski otoritesini yitirmesidir. Papalık, büyük Haçlı seferlerinden sonra Anadolu ve Trakya'yı işgal etmekte olan Türklere karşı Avrupa uluslarını ayaklandırmak için geniş çaplı örgütlenmeye girişmiş ve harekete geçmişti. Ancak, 12. ve 13. yüzyıllarda etki ve baskısı en üst noktaya çıkan Papalık, Osmanlıların Avrupa'ya geçtikleri 14. yüzyıldan başlayarak, eski etki ve saygınlığını yitirmeğe başlamış bulunuyordu (Uzunçarşılı, 1972: 235-5). Bu durum ise gençliğinin tüm dirikliğine sahip OsmanlIların işine geliyordu.

Osmanlılar Avrupa'ya, ilginç bir biçimde, Bizans'ın müttefiki ve hatta akrabası olarak girdiler (Uzunçarşılı, 1972: 130-142; Kinross, 1972: 38-42; Hammer, I, 1983: 124-143). Bunu sağlayan en önemli gelişme Bizans'taki iç savaş oldu. 1345 tarihinde John Cantacuzene adlı bir Bizans soylusu taht için John Paleologue ile rekabet halindeydi. Cantacuzene, kızı Theodora'ya karşılık olarak Osmanlı yardımı istedi. Bunu kabul eden Orhan, soylunun yardımına 6.000 atlı gönderdi ve büyük ölçüde bu sayede Cantacuzene Karadeniz kıyılarına egemen olarak tahtı eline geçirdi. 1346'da Orhan Avrupa kıyısında büyük bir törenle Theodora ile evlendi. 1347 yılında ise iki soylu ortak imparator ilân edildiler. Paleologue, öteki imparatorun bir başka kızı ile evlenince, Orhan, Avrupa'ya geçerken, bir imparatorun damadı, ötekinin bacanağı ve hatta ilerde Bulgar Çarı'nın da damadı olmuştu.

Bu tedricî sızma ve Avrupa kıtasına kimi Hıristiyan devletlerin müttefiki ve hatta akrabası olarak girme, Osmanlı-Avrupa ilişkilerini, öteki Asya-Avrupa ilişkilerinden ayıran son derece önemli bir noktadır ve yeni devletin gücünün de temeli olmuştur.

1353 yılına gelindiğinde, Bizans, Edirne'yi eline geçiren Sırp kralına karşı yeniden Osmanlı yardımını istediğinde, bu yardım Trakya'da bir kale karşılığında kabul edildi. Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa kaleyi almak için, Çanakkale Boğazı'nı batıya doğru geçti ve Gelibolu'yu eline geçirip, buraya Türkleri yerleştirdi. Bu, Avrupa'ya ilk yerleşme ve Türklere Balkanların yolunun açılmasıdır.

Bu arada, Avrupa'da Osmanlıların işini çok kolaylaştıran önemli toplumsal özelliklerden de söz etmek gerekir. Osmanlılar fethettikleri yerlerden, ister Lâtin olsun ister Grek, ırsî toprak sahibi sınıfı kovarak, Balkan köylüsünü bir bakıma baskıdan kurtarmış oldular. Osmanlılar, kendileri toprak sahibi olamadıklarından, çok az bir vergi karşılığında dolaylı ve göreli olarak hafif bir yönetim kurdular ve karşılıksız çalışmayı, yani Avrupa feodal sistemini, kaldırarak köylünün yönetime bağlılığını sağladılar. Böylece, Balkan köylüsü, Müslüman işgalinin, kendisinin feodal ve baskıcı Hıristiyan toprak "ağalarından" kurtarılması olduğunun bilincine vardı. Sonuç olarak, Osmanlılar, Bizans'ın toplumsal ve siyasal bölüntülere uğradığı bir dönemde, bu adem-i merkeziyetçi durumu, güçlü bir merkezî

devlet denetimi ile ortadan kaldırdılar. Bu da, Osmanlıların Avrupa'da genişlemesinin ve güçlü bir devletin temellerini atmalarının önemli bir nedeni sayılabilir.

Ayrıca, Türklerden önce Balkanların işgali geçici nitelikte olmuştu. En ağır yenilgilerinde bile, Bizans imparatorları, felâketlerin geçici olduğunu ve gelenlerin "geldikleri gibi gittiklerini" görmüştü. Savaş-yenilgi-eski düzene geri dönüş süreci, Türk fetihlerine kadar sürüp gitmiş ve BizanslIları rahatlatıcı bir "kaderciliğe" sürüklemişti. Bu süreç, Türklerle birlikte durdu. Osmanlı fetihleriyle birlikte, Balkan yarımadasına yerleştirilmek üzere aileleriyle birlikte Türk göçmenlerin getirilmesi, Osmanlı devletinin bu yarımadayı ve giderek Avrupa kıtasını benimsediğini gösteren önemli bir olaydı. Osmanlı devleti bu bilinçli ve doğru davranışıyla, aynı zamanda, fetih hareketleri için geride bırakacağı yerlere Türk göçmenleri yerleştirmek yoluyla arkasını güven altına alarak, Balkanlara yerleştirmek niyetini açıkça ortaya koymuştu (Uzunçarşılı, 1972: 179-80).

3

Orhan'ın 1359 yılında ölümü ile Osmanlı tahtına Murat geçti. Osmanlı devletinin kurucularından İkincisi olan Orhan, siyasal ve askerî amaçlarını, savaşçı yeteneklerinden çok, bir diplomatın becerikliliği ile gerçekleştirmiştir. Babasının çevresine topladığı halkı bir devlet çerçevesi içinde örgütleyen Orhan, yukarda da belirtildiği gibi, Avrupa'ya salt güç yoluyla, yani askerî gücünü doğrudan kullanarak değil, bu gücü bir pazarlık öğesi haline getirerek, dolaylı bir biçimde ve dönemin koşulları ile karşılaştırıldığında, modem bir ordu ile geçmiştir.

İşte, Osmanlı devleti Avrupa'da bu sağlam temeller üzerine oturdu. Şimdi sıra, Bizans'ın geriye kalan topraklarını ve Balkanların Hıristiyan krallarının arazilerini eline geçirerek, devleti genişletmeğe gelmişti. Bu görevi, gerek askerî bir önder ve gerekse devlet adamı olarak dede ve babasından üstün olan Murat (Hüdavendigâr) yapacaktır. Roma ve Grek dönemlerinde Doğu nasıl Batı'nın üstünlüğüne girmişse, şimdi artık Batı Doğu'nun üstünlüğü altına girmeğe başlayacaktır (Kinross, 1972: 43). Bu sürecin ilk adımı, Osmanlı Türklerinin Balkanlara girmeleri ve burada güçlü bir devlet kurmalarıdır. Avrupa'ya yönelen tehdit, eskiden olduğu gibi kısa süreli değil, çok uzun süreli hale gelmişti.

Sultan Orhan'la birlikte artık sınırları genişlemekte olan Osmanlı beyliği, yavaş yavaş aşiret kurallarından ayrılarak bir "devlet" olma yolunu tutmuştu. Böylece, yönetimsel, adlî ve askerî örgütler kurulması ve zaten kurulu olanların da bir devlete yakışacak biçimde geliştirilmesi gereği ortaya çıkmıştı. Balkanların bir bölümünü eline geçirerek, içine Hıristiyan halkları da alan, iki kıta üzerindeki bu siyasal birim, artık bir devlet olarak örgütlenmeli ve ancak sınırlı sayıda halkı bir arada tutabilecek aşiret kurum ve kurallarından ayrılınmalıydı.

OsmanlIların ilk hükümet örgütü, İlhanlı ve Selçukluları örnek alarak kuruldu, lk kez olarak, Orhan'ın tahtı çıkışının üçüncü yılına rastlayan 1327'de hükümdarlık ve dolayısıyla bağımsızlık belirtilerinden olarak Bursa'da akçe, yani gümüş sikke kestirildi. Devletin merkezi ve en üst karar alma makamı "divan"dı. Bu divana devlet başkanı olan sultan ya da vezir başkanlık ederdi. Sultanın vekili olan vezir, İlhanlılar'dan esinlenilerek, 14. yüzyılın sonlarına kadar hep ulemâ sınıfından olanlara verilmiş, yani askerî sınıf dışından tayin edilmiştir. Belki de bu yüzden, vezirler askerî işlere karışmazlardı; bu işler "beylerbeyi" tarafından yürütülürdü (Uzunçarşılı, 1972: 124-7). İşte, bu basit ama merkezî örgütlenme, Avrupa'nın karmaşık, rekabetlere, cinayetlere ve dolap çevirmeğe uygun yönetim sistemine göre, Osmanlılara önemli bir üstünlük sağlamış ve devletin istikrarlı bir biçimde genişlemesine ve güçlenmesine yol açmıştır.

II. AVRUPA'DA İMPARATORLUK

Orhan, Avrupa'da OsmanlIların öncüsüydü; Murat ise ilk büyük sultanı ya da Batı'daki ünvanı ile imparatoru olmuştur. I. Murat, devletin sınırlarını çok kısa bir sürede tüm Balkan yarımadasını içine alacak biçimde genişletmiş ve burada beşyüz yıl gibi benzersiz uzunlukta bir egemenliğin tohumlarını atmıştır. Bu genişleme ve imparatorluk haline gelme, birbirinden çok farklı ırk, din ve dil öğelerini aynı potada biraraya getiren yeni Osmanlı uygarlığının doğuşunu simgelemektedir.

1.Fetih ve Bütünleştirme

Balkanlar’da Osmanlı ilerlemesi, Batı’da çöküşle aynı zamana rastladı. Esnek olmayan ve dirikliğini yitiren Avrupa toplumu çökmek üzereydi. Köylü toprak sahiplerine, işçiler tüccarlara başkaldırıyorlardı. Kara ölüm (veba) güney ve Batı Avrupa’yı mahvetmişti. Başlangıcı bu döneme rastlayan büyük coğrafî keşifler ise Avrupanın geriye kalan enerjisini, Avrupa’nın OsmanlIların ilerlemekte oldukları doğusundan, Atlantik Okyanusu’nun ötesine döndürmüştü. Bir ölçüde şansa da bağlanabilecek olan bu durum, dirik OsmanlIların işine geliyordu. Son bir feryat ve gayretle, Papa Urban Osmanlıların Balkanlar’da ilerlemesine karşı bir Hıristiyan birliği sağlamak istediyse de, Katolik ve Ortodoks kiliseleri arasındaki düşmanlık ve Papa’nın siyasal ve dinî etkinliğinin azalması böyle bir birliği engelledi (Uzunçarşılı, 1972: 234-37). Katolik dünyasının ünlü “Osmanlılar yalnızca düşmandır ama hizipçi Grekler düşmandan da beterdir” sözü bu zamana aittir (Kinross, 1972: 46).

OsmanlIların Balkanlar’da genişlemesi ve çeşitli halkları yönetimi altına alması, önemli ve hemen çözülmesi gereken bir sorunu da birliğinde getirdi: Bu kadar değişik ırk ve din tek bir siyasal çatı altında nasıl birarada bulunacak, nasıl bütünleştirilecekti? I. Murat, her şeyden önce, Balkanlar’ın koruma altındaki devletlerin Hıristiyanlanna belirli bir hoşgörü göstererek anî ve muhtemel bir tepkiyi önlemesini bildi. Üstelik, bu devletlerin askerî önderlerini Osmanlı hizmetine geçirerek, kendi komutanlarının komutası altında Osmanlı amaçları için savaşan binlerce askeri de kullanmağa başladı. Bu hizmete karşılık olarak, vergiden bağışıklık ve belirlenen devlet topraklarından yararlanma hakkı tanıdı.

Bütünleştirme ve özümlemeye bir başka çare olarak, I. Murat, babası tarafından koruma birliği biçiminde kurulan Yeniçeri birliğini geliştirerek bir milis gücü haline dönüştürdü (Uzunçarşılı, 1972: 508-12; Hammer, I, 1983: 99-101; Kinross, 1972: 51). Bu birlik, Hıristiyan çocuk ve gençlerden toplanıp, devşirme yöntemleri, bağlılık ve disiplinleri, en iyi asker olacak biçimde titizlikle yetiştirilmeleri, yaşam boyu meslek güvencesi ve birlik içinde son derece birleştirici olan Bektaşiliğe bağlılıklarıyla, çok kısa bir süre içinde, Avrupa’nın en güçlü ve korkulur askerî birliği haline geldi. İşin aslına bakılırsa, Yeniçeriliğin dayandığı devşirme sistemi, İslâm dünyasının yabancısı değildi. Abbasiler zamamında, Türkler Orta Asya’nın steplerinden tutsak ya da ganimet olarak alınıyor, Müslüman yapılıyor ve

sonra Bağdat’ta asker ve yönetici olarak yetiştiriliyorlardı. Bu Türklerin bir bölümü zamanla yüksek askerî ve idari kademelere kadar yükselebiliyorlardı. Hatta, Memluklularda görüldüğü gibi, tutsak asker olarak götürüldükleri bazı yerlerde yönetimi de ellerine geçirebiliyor, uzun süreli hanedanlıklar kurabiliyorlardı. İşte, Murat’ın bu geleneği izlediği söylenebilir. Murat’ın yetiştirdiği Yeniçeri ocağı, Sultanın tüm Balkan seferlerine katıldı ve fetihten sonra bu yerlerin yatıştırılması ve Türk nüfusunun yerleştirilmesi gibi konularda yardımcı oldu.

2

Trakya’nın fethi, Osmanlılara sırasıyla Bulgaristan ve Makedonya'nın yolunu açtı. Murat, ülkedeki iç çekişmelerden de yararlanarak Bulgaristan’ı işgal etti ve 1371’de kolayca Doğu Makedonya’yı ele geçirdi. Bir yıl sonra Osmanlı orduları Vardar akarsuyunu geçtiklerinde, Sırplılar Osmanlı koruyuculuğu altına girdiler. Murat, iktidarının son yıllarında, Tuna’ya doğru genişlemek için Sofya’yı, Sırbistan’ın anahtarı durumunda bulunan Niş’i ve Vardar akarsuyunun batısındaki toprakların denetimi için de Manastır’ı hükümranlığı altına aldı. Öldüğünde Osmanlı devletinin sınırları çok genişlemiş ve Türkler Avrupa’da kalıcı bir öğe olduklarını bilinen tüm dünyaya açıkça göstermişlerdi. Murat, 27 yıl önce iktidara geldiğinde ülkenin doğusundan batısına üç günde gidiliyordu. Öldüğünde, ülkenin çapı 42 günlük bir seyahati gerektirir hale geldi. 27 yıllık bir süre içinde bir devletin sınırlarını 14 kat genişletmesi, modem zamanlarda ya hiç rastlanmayan ya da ender rastlanan bir başarıdır.

İktidarının ikinci yılında Ankara’yı eline geçirdikten sonra, Murat kuvvetlerinin büyük bir bölümünü hep Trakya’da tuttu. Bunun açık olan bir nedeni, o dönemde asıl tehdidin Avrupa’dan gelebileceğini görmüş olmasıysa da, asıl önemli olan neden, Anadolu’nun özümlenmesinin, ancak daha zengin Avrupa’nın insan ve öteki kaynaklarıyla sağlanabileceğini akıllıca anlamış olmasıdır (Kinross, 1972: 56). Belki de bu nedenden dolayı, Murat’ın Anadolu seferleri Avrupa’dakiler kadar göz kamaştırıcı değildir (Uzımçarşılı, 1972: 245-51). Oğlu Bayezit’i Germiyan beyinin kızı ile evlendirerek, stratejik Kütahya kenti de dahil olmak üzere, komşu Germiyan topraklarının büyük bir bölümünü ve göller bölgesini eline geçirdikten sonra, Karaman beyliği ile savaşa tutuşmuş, ama Karaman

beyine eline öptürtmekten öteye önemli bir başarı elde edememiştir. Kendilerini Anadolu Selçuklularının varisi sayan ve daha önce küçük bir uç beyliği iken kısa bir süre içinde geniş toprak sahibi ve hatırı sayılır bir devlet haline gelen OsmanlIları çekemeyen Karaman beyliği, Murat'tan sonra bir süre daha Osmanlı egemenliğine karşı direnecektir.

Murat, saltanatının son yılı olan 1389'da Kosova seferine çıktı (Uzunçarşılı, 1972: 252-8). Sırbistan, Bosna-Hersek ve Amavutluk'un sınırlarının birleştiği Kosova'da Sırbistan'ın bağımsızlık kaderi kararlaştırılmıştır. Murat, zaferden o kadar emindi ki, savaştan sonra hiçbir kalenin yıkılmayacağını, hiçbir yerin yakılmayacağını ve talan olmayacağım emretmişti. Bunun nedeni, zengin bir bölgenin kaynaklarını uzun vadeli bir biçimde kullanmanın, imparatorluğun Balkan topraklarının bütünleştirilmesi açısından önemini anlamış olmasıdır. İkinci neden olarak, bölge halkının düşmanlığını çekmekten kaçınarak özümlemenin daha kolay sağlanabileceği yolundaki düşüncesi olsa gerek.

Kosova savaşının sonuna doğru savaş alanında bir Sırplının hazırladığı suikast sonucu ölen I. Murat, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk büyük sultanı sayılabilir. Bir kuşak gibi çok kısa bir dönemde, atalarının kurduğu devleti Avrupa'da söz sahibi bir imparatorluk haline dönüştürdü. Daha sonraki tarihlerde Fatih ve Kanunî gibi sultanların genişletecekleri sağlam bir temel kurdu. Murat, iyi bir savaşçı olmakla birlikte, asıl yeteneği barış sanatındaydı ve büyük bir siyasal zekâya sahipti. Yeni ele geçirilen Hıristiyan topraklarının geleceği konusundaki temel düşüncesi, yöredeki ekonomik ve toplumsal yaşamın en az zarar görerek devletin sınırları içine alınması, yani temel yapı bozulmadan bütünleşme ve özümlemenin sağlanmasıydı. Bu Hıristiyan Avrupa topraklarına, Osmanlı hükümet geleneğinin tam anlamıyla uymadığının bilincinde olarak, zamana, yere ve geleneklere göre yeni hükümet biçimlerinin geliştirilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bunu son derece başarılı bir biçimde sağladı; Hıristiyanlara karşı hoşgörülü davrandı ve Yeniçeriler dışarda tutulacak olursa, zorla din değiştirtmedi. Ortodoks patriği 1385 yılında Papa'ya yazdığı mektupta, Sultan'ın kilisesini tam bir serbesti içinde bıraktığını yazmaktadır (Kinross, 1972: 59). Murat, böylesine bir özümleme süreci ile, uzun yıllar sağlıklı bir biçimde işleyecek olan çok ırklı, çok dinli ve çok dilli bir imparatorluk kuran hükümdardır.

2.Asya’da Kısa Süren Dağılma

Babasının sağlam değerlerine pek sahip olmayan I. Bayezit (Yıldırım) dönemi, savaş alanlarında çeşitli başarılara rağmen, Anadolu’da, kısa süreli de olsa, parçalanmanın öyküsünü anlatır. Azim ve irade sahibi, hareketli, yürekli ve değerli bir komutan olmakla birlikte, içkiye düşkün, sinirli, aceleci, hırçın ve inatçıydı (Uzunçarşılı, 1972: 322).

Bayezit, tahta oturur oturmaz Anadolu’da imparatorluğun geleceğini tehlikeye düşürebilecek girişimlerde bulundu. Menteşe, Saruhan ve Aydın beyliklerinin bağımsızlıklarına son vererek, İzmir hariç tüm Ege bölgesine egemen oldu ve Akdeniz’e dayandı. Akçay savaşı ile Karaman beyliğini yıkarak Konya, Kayseri ve Sivas’ı eline geçirdi. Böylece, Osmanlı devleti Anadolu’nun büyük bir bölümüne egemen olmuştu (Uzunçarşılı, 1972: 260-7). Ancak, burada önemli olan nokta, Bayezit’in atalarının özümleme ve bütünleştirme politikalarını Anadolu’nun ele geçen topraklan üzerinde uygulayamamasıdır. Şu da var ki, belki Anadolu’nun Müslüman halkının ve özellikle Karaman beyliğinin özümlenmesi, Balkanlar’ın Hıristiyan haklarınınkinden daha zordu. Bayezit’in işgal ettiği topraklarda kalan ya da buradan kaçanlar Osmanlı yönetimim kolaylıkla benimsemediler ve eski yöneticilerinin geri dönüşü için fırsat kollamağa başladılar. Bayezit’e karşı, Osmanlı devletini Anadolu’da parçalayan Timur’un kullandığı en önemli koz bu oldu.

Bayezit, yukarda da belirtildiği gibi, Anadolu’nun özümlenmesi ve buralardaki yönetimin yerleşip güçlenmesini beklemeden Avrupa cephesine dönmek zorunda kaldı. Bu batıya dönüşte, Macar kralının Osmanlılar üzerine yeni bir Haçlı seferi düzenlemesinin yarattığı tehdit asıl rolü oynadı. Türklerden gelecek büyük tehlikeyi sezen Macar kralı Sgismund, bu devletle yalnız başına uğraşamayacağını daha önceki deneylerinden anladığı için, öteki Avrupa devletlerine bir ortak sefer önerisinde bulundu.

Avrupa’nın hemen hemen her yöresinden 120.000 kişilik güçlü bir ordu toplamayı başardı. Amaç, Yüzyıl Savaşları’nın sona ermesiyle Kutsal Roma Germen İmparatorluğu’nda hüküm sürmekte olan ender barış havasından ve Bayezit’in Anadolu’da meşgul olmasından yararlanarak, Türkleri, tehlike daha da büyümeden, Balkanlar ve dolayısıyla Avrupa’dan atmaktı. Ancak,

Bayezit'in Niğbolu zaferi (1396) bu son Haçlı seferini başarısızlığa uğrattı ve Türkler Balkanlara sağlam bir biçimde yerleştiler. Artık, uzun süre, "Anka"mn güçlü pençesini Avrupa'dan uzaklaştıracak yeteneğe sahip bir Avrupa gücü ortaya çıkmayacaktır.

Ancak, Bayezit'in eline geçirdiği topraklarla birlikte, Osmanlı imparatorluğu tam anlamıyla "iki cepheli bir devlet" durumuna düştü. Batıda, "Hıristiyan Avrupa"ya giren bir Müslüman "Doğu" gücü olarak, Osmanlı yönetiminin sınırlarını Anadolu ile sınırlamak isteyen ve giderek güçlenen Avrupa devletleri ile aradaki uzun batı cephesi ile, doğuda Osmanlı yönetimine karşı çıkan ve yine bu yönetimi Doğu Anadolu yüksek bölgelerinin batısına sıkıştırmak isteyen Müslüman devletlerin ve bu arada en güçlüleri durumuna yükselecek olan İran Şii otoritesinin oluşturduğu doğu cephesi. Bu durum, Osmanlı devletinin kuruluşunun ve yükselmesinin en üst noktasında bile, yeni devletin en önemli potansiyel zayıflığını yaratacak, yani "iki cepheli devlet" olması sonucunu doğuracaktır. Tarihin Osmanlı devleti için uygun bulduğu davranış kalıbı şudur: Osmanlı yöneticileri, Avrupa'ya karşı giriştikleri askerî kampanyalarda genellikle elde ettikleri askerî zaferlerin siyasal ve ekonomik meyvelerini tam toplamağa fırsat bulamadan devletin batıdaki meşguliyetinden yararlanmak isteyen doğu devletleri tarafından Anadolu'da sıkıştırılmışlardır. Böylece devletin enerji ve dikkati doğuya çevrilmiştir. Burada da genellikle elde edilen askerî başarıların meyveleri tam toplanmadan, Avrupa Hıristivanları tarafından bu kez batıda baskı altında bırakılmışlardır. Genel olarak, tarihsel süreç içinde bakıldığında, Osmanlı seferlerinin, bir saatin sarkacı gibi bir doğuya, bir batıya yönelmesinin temel nedeni, Osmanlı yöneticilerinin iradesi değil, bu olsa gerektir.

2

Bu açıklamaların çerçevesi içinde değerlendirildiğinde, Bayezit, Niğbolu zaferinden sonra Balkanlar'da daha ileri bir harekatta bulunmağa başlayacağı bir sırada, bu kez doğudan çok büyük bir tehlike ile karşı karşıya kaldı. 200 yıl kadar önce, tüm Ortadoğu'yu yerlebir eden Cengiz Han ve onu izleyen Moğol kabileleri gibi, bu kez aynı sülâleden geldiğini iddia eden Timur Beş Deniz bölgesi ve Anadolu'nun doğusunu eline

geçirmeğe çalışıyor ve böylece Doğu Anadolu'da OsmanlIların güvenlik bölgesine ayak basmış bulunuyordu.

Ancak, Timur'un Bayezit'le savaşmak niyetinde olup olmadığı tam belli değildir. Timur'un amacının Osmanlı imparatorluğunu yıkıp yerine küçük bir Osmanlı beyliği ve Anadolu'da çok sayıda ufak siyasal birim bırakmak olduğunu yazan tarihçiler vardır (Uzunçarşılı, 1972: 301-9). Böyle bir hareketin siyasal ve askerî mantığını anlamak zordur. Ne de olsa, Timur'un kurduğu imparatorluk, Osmanlı imparatorluğunun aksine, bir Asya ya da doğu devletiydi. Bayezit'le anlaştığı taktirde, bu büyük devlet batısından göreli olarak güvenlik altına alınabilirdi. Anadolu'nun küçük ve zayıf siyasal birimlere bölünmesinden en çok yararlanabilecek güçler ya Hıristiyan Bizans ya da onun batısındaki Avrupa devletleri olabilirdi. Timur, bunu kestirebilecek siyasal zekâya sahip bir yöneticiydi. Belki de, Anadolu'dan daha önemli saydığı Suriye ve Mısır'a gitmeyi tasarlıyordu. Merkezi Asya olan bir imparatorluğun genişleyebileceği doğal alanlar buralarıydı.

Ne olursa olsun, Bayezit'in Anadolu seferlerinde yerlerinden ettiği eski Anadolu beylik yöneticileri, Timur'u bir "kurtarıcı" olarak görüp, kendisinden yerlerine iadeleri ve Timur'un işgal hareketlerinde Osmanlı devletine sığınan yöneticilerin de Timur tarafından geri verilmesi istendiğinde, iki gururlu hükümdar arasında anlaşmazlıkların çıkacağı açıktı. Bayezit'le Timur arasında, anlaşmazlıkların ürünü olan mektup alışverişi yapıldı. Bu mektuplarda Bayezit'in Timur'dan daha kibirli olduğunu ve ilkel düzeyde de olsa, mevcut "diplomatik kuralların" dışına çıktığını görüyoruz. Timur, bir tanesinde şunları yazıyor:

"Avrupa'da Hıristiyanlara karşı bazı zaferler elde ettin. Kılıcın Peygamber tarafından kutsandığından ve Kuran'ın akidelerine uygun davrandığından kâfirlere karşı başarılı oldun ve bunlar İslâm dünyasının sınırı ve siperi olan ülkene karşı harekete geçmememin tek nedenidir. Akımı kullan, düşün, pişman ol ve başının üstünde sallanan öcümüzden kurtul. Bir karıncadan başka bir şey değilsin ve neden filleri tahrik ediyorsun? Yoksa, ayaklarıyla seni ezerler!" (Kinross, 1972: 73).

Bu mektupta, Timur'un Bayezit'le kapışmak istemediği ve Osmanlı devletini bir tampon devlet olarak gördüğü bir dereceye kadar

anlaşılabilmektedir. Timur'un mektubuna Osmanlı sultanı çok sert bir cevap verdi ve "seninle ne zamandan beri muharebe etmek isterdim, şimdi bunu fiile çıkarmağa azmettim; sen gelmezsen ben gelirim" dedi (Uzunçarşılı, 1972: 303). Ayrıca, Timur'un mektupları, içerikleri ne olursa olsun, diplomatik bir stille, yani iki hükümdarın adları yanyana yazılmıştı. Ama, Bayezit, tüm diplomatik uygulamayı hiçe sayarak, kendi adını altın harflerle en başa, Timur'unkini ise kara harflerle en alta yazıyordu. Bu alay, küçük düşürme ve Timur'un Bayezit'ten bağımsız ve hükümran bir devletin kabul edemeyeceği isteklerinden sonra, sorun artık "diplomasi"den savaşa kaldı.

Bayezit'in 1402 tarihli Ankara yenilgisi, her şeyden önce diplomatik beceriksizliğinin ürünüdür. Kendisi, baba ve dedesinin akıllı diplomasisini kullanamamıştır. Yenilginin yakın askeri nedeni ise, taktik hatalardan çok, devletin o andaki sınırlamalarını çok aşmış olmasıdır. Çok erken bir tarihte ve yeterli kaynaklara sahip olmadan, Müslüman Doğu'da, Moğol istilâlarından öncekileri (Emevî ve Abbasî) aratmayacak büyüklükte bir imparatorluk kurmak istemiştir. Babasının "Avrupa'nın zengin ve göreli olarak kolay elde edilen kaynakları tam anlamı ile ele geçip özümlenmeden, Anadolu'da büyük çaplı bir "serüvene girişmeme" yolundaki akıllı politikasını unutur görünmüştür. Kısaca, Gazi geleneğinin çok ötesine gitmiştir. Böylece, karşısında, belki de asıl amacı, devletinin batı sınırlarının ötesindeki Gazi Osmanlı devleti ile iyi ilişkiler kurup, Avrupa ile arasına güvenli bir tampon bölge koymak olan ve temelde güneye yönelmek isteyen Timur'u bulmuştur.

3

Bu konudaki düşüncelerimiz ne olursa olsun, Bayezit'in yenilgisinin asıl ilersi için ders veren ve belki de uzun sürede devlet için yararlı olan sonucu, imparatorluğun Anadolu'da tam anlamı ile parçalanmış olmasına rağmen, Balkanlar'da dimdik ayakta kalmış olması ve böylece kısa bir süre içinde yalnız parçalarını biraraya getirmiş olmakla kalmayıp, dönemin en güçlü ve geniş imparatorluklarından birini kurup sürdürmesidir.

Ankara yenilgisinden sonra Timur'a tutsak düşen Bayezit'in birlikleri batıya doğru çekildiler. Burada önemli olan nokta, bu birliklerin Çanakkale'den Avrupa yakasına Ceneviz ve Venedikliler tarafından taşındığı gerçeğidir. Bu Hıristiyan devletler, bildikleri, tanıdıkları ve sürekli

ilişki kurabildikleri bir "düşmanı", bilmedikleri bir Doğu tiranına tercih ettiklerini açık bir biçimde göstermişlerdir. İşte, Osmanlı devleti iki kuşak gibi kısa bir süre içindeki akıllı politikasıyla kendini Balkanlar'ın Hıristiyan halkına böylesine kabul ettirmiş ve Bizans'ın gerçek halefi olarak kabul edilmiştir. Anadolu'da daha önce Selçuklu devletinin Moğol istilâsı ile parçalanıp yıkılmaları gibi, onların ardılı Timur karşısındaki bu önemli Anadolu yenilgisi de Osmanlı imparatorluğunu kısa ömürlü yapabilir ve devlet Anadolu'nun tarihi gelenek ve kalıbına uygun olarak dağılabilirdi. Nitekim, devlet Anadolu'da belirli bir süre dağıldıysa da Avrupa'da ayakta kaldı; Anadolu'yu kurtaran Avrupa bağlantısıydı.

Burada ilginç olan bir nokta da, Osmanlı devleti kuruluş bölgesi olan Anadolu'da parçalanmış olmasına rağmen, Balkanlar'da Türk yönetimine karşı hiçbir halk ayaklanmasının ortaya çıkmamasıdır. Herhalde, Osmanlı yönetimi buraya, halkın isteği doğrultusunda yerleşmiş olmasa, devletin bu son derece güç durumundan yararlanmak isteyecekler, öncelikle Hıris tiyan Balkan halkları olurdu. OsmanlIların, Balkanlar'daki fetihlerinin en belirgin niteliği, "gelişigüzel, sergüzeşt ve çapul olarak değil, bir program altında bilinçli bir yerleşme" biçiminde ortaya çıkmasıdır. Bu da, işgal edilen yerlerdeki halkın yeni yönetimden hoşnut olmalarına dayandırılabilir (Uzunçarşılı, 1972: 184).

Ankara yenilgisiyle, hem devletin Anadolu'daki birliği tehlikeye düştü, hem de Bayezit'in büyük bir imparatorluk kurma düşü belirli bir süre ortadan kalktı. Ama, Bayezit, bu başarısızlığına rağmen, Osmanlı hükümeti, toplumu ve yönetim biçimi açısından önemli bir miras da bırakmamış değildir. Bilindiği gibi, Anadolu Selçuklu devleti zamanından beri Müslüman olmayan genç tutsaklar (Gulam) saray ve devlet hizmeti için yetiştirilmekteydiler. İlk kez I. Murat, dinî yasaya göre hakkı olan yağmanın beşte birlik hissesi içinden gelen savaş tutsaklarını Yeniçeri olarak örgütlemişti. Bayezit ise Gulamlara önemli askerî ve yönetsel görevler verdi. Bir bölümüne Anadolu'da tımarlar bile bağlanmıştı. Bunlar, Anadolu'da çeşitli beyliklerinin Müslüman yöneticilerinin yerine geçirilmeğe başlandılar. "Kapıkulları" olarak bilinen ve tümüyle sultanın iradesine bağlı olan Bayezit'in bu tutsakları, merkezî yönetimi daha da güçlendirip dirik bir biçime getirdiler. Ancak, merkezî hükümetin güçlenmesi, Anadolu'daki din bilginlerinin ve yerleşmiş Müslüman

ailelerin tepkisine de yol açtı. Bunların, Bayezit'in yeniliklerine karşı çıkmaları, Hıristiyan kökenlilere tımar dağıtılmasından ve yönetimin üst kademelerine yerleştirilmesinden hoşnutsuzlukları, Bayezit'in Anadolu'da güçlü bir imparatorluk kuramamasında etkili olmuştur. Dolayısıyla, Bayezit'in Anadolu'daki başarısızlığının bir nedeni de bu yeniliklerdir (Itzkowitz, 1972: 20-1). Üst düzey yöneticileri ile Anadolu'nun ulema ve beyleri arasındaki bu mücadele, asıl II. Mehmet'in ölümünden sonra ortaya çıkacak ve Cem ile II. Bayezit arasındaki taht çekişmesinin sahne ve aktörlerini oluşturacaktır.

Ankara yenilgisinden sonra Bayezit'in dört oğlu, Osmanlı devletinde ilk kez ve ciddî iktidar mücadelesine başladılar. İmparatorluğun toprakları kabaca ikiye bölündü: Edirne'de büyük oğlu Süleyman tarafından yönetilen Avrupa ile, Bursa'da en küçük oğlu Mehmet tarafından yönetilen Anadolu. Osmanlı tarihinin ilk iç savaşından galip çıkan Mehmet, 1413 yılında tahta oturdu. I. Mehmet (Çelebi), yine Osmanlı tarihinde ilk kez iç politikada etkilerini göstermeğe başlayan Yeniçeriler ve Anadolu beyliklerinin desteğiyle ve "OsmanlIların en adil ve değerli şehzadesi" olarak merkezî otoriteyi yeniden sağladı (Uzunçarşılı, 1972: 347-9).

3.Yeniden Güçlenme

I.Mehmet'in oğlu ve II. Mehmet'in babası olan II. Murat, 30 yıllık saltanatı süresince, adil ruhu, içtenliği, basitliği ve ülkesinin gönencine düşkünlüğü yüzünden, Osmanlı halkının sevgi ve saygısını kazandı. Babasının denetim altına almış olduğu on yıllık iç karışıklıktan sonra ülkesinin düzen ve istikrarını sağlamak için sürekli barış aradı. Bunu aynı zamanda kendisine huzur içinde okuyacak ve düşünecek zamanı bulabilmek için de yaptı. İki kez oğlu lehine tahttan çekilmesi ve sonra yeniden dönmek zorunda bırakılması bunu gösterir. II. Murat, aynı zamanda, mümkün olduğu kadar askerlerinin kırılmasını önlemek istemiştir. Düşmanlarıyla müzakerelerde son derece adil olmuş ve imzaladığı antlaşmalara da sonuna kadar sadık kalmıştır (Kinross, 1972: 83).

Ancak, tahta çıktığında İstanbul kentinin surları arasına sıkışıp kalan Bizans'la bir alıp veremediğinin kalmamasına rağmen, kendini babasının düşmanlan olan iki güç karşısında bularak, isteksizce sürekli askerî

mücadele içine çekilmiş ve bu mücadelelerin hemen hepsinden galip çıkıp, savaşçı olarak da ün salmıştır. Bu düşmanlardan biri, İstanbul'u alıp bir Panislav devlet kurmak isteyen Macaristan ile denizlerdeki üstünlüğünü sürdürmek isteyen Venedik'tir.

1430 tarihinde Venedik'ten Selânik'i ele geçirdiğinde, askerlerinin kentin sakinlerini katletmelerini, yakıp yıkmalarını, atalarının uygulamalarını sürdürerek, engelledi; bir kiliseyi Hıristiyanların ibadeti için ayırdı ve yaptığı antlaşma ile Venediklilere Osmanlı ülkesinde serbest dolaşma ve denizlerde ticaret yapma hakkı tanıdı (Kinross, 1972: 85). Bu arada, Macaristan'da John Cornivus Huniades (Hünyadi Yanoş) gelecek yirmi yıl Osmanlıların başına bela oldu. Osmanlılara bu Batı tehdidinde ilginç olan nokta, Karaman beyliğinin de Sırbistan ve Macaristan ile aynı ittifak içinde olmasıdır; OsmanlIlara karşı bu Müslüman Doğu ile Hıristiyan Batı arasındaki birlik ne ilk ve ne de son olaydır. Birbirinden uzak ve Osmanlı devleti genişledikçe daha da uzaklaşacak olan iki cepheli tehdit, gelecek Osmanlı tarihinin de ana teması olacak ve devletin önce duraklama ve sonra gerilemesinde en önemli öğelerden birini oluşturacaktır.

Hünyadi, tarihi tekrarlayarak "Türkleri Avrupa'dan atmak" için bir Haçlı ordusu kurma amacındaydı ve OsmanlIlara Karamanlıların yöneltti̇ği tehdit de cesaretini arttırmaktaydı. Askerî harekatta önceleri başarılı olduysa da, Trakya ovasında Türk baskısıyla karşılaşarak geriye çekilmek zorunda kaldı. Başta da belirtildiği gibi bir barış adamı olan II. Murat Haçlı ordusunu Tuna'nın ötesine takip etmedi. Segedin'de (Szeged) 1444 tarihinde on yıllık bir bırakışma imzalandı. Buna göre, Sırbistan ve Eflâk Osmanlı denetiminden çıktı; Macarlar da Tuna'yı geçmemeğe ve Bulgaristan üzerinde hak iddia etmemeğe razı oldular. Müzakerelere katılan Polonya Kralı Ladislas İncil, Murat ise Kuran üzerine yemin ettiler ve metinler iki dilde yazılıp teati edildi (Uzunçarşılı, 1972: 427).

II. Murat'ın Avrupa'da meşguliyetinden Karaman oğlu İbrahim bey yararlanmakta gecikmedi ve Osmanlı topraklarına saldırdı. Doğudan gelen bu tehdit üzerine Osmanlı sultanı Anadolu'ya döndü ve Karamanlıları büyük bir yenilgiye uğrattı. Karaman beyliği bir daha Hıristiyan Avrupa ve güneydeki Araplarla ittifak yapmayacağı güvencesini verdi. Bundan sonra Murat, devlet işlerini o sırada hayatta kalan tek oğlu Mehmet'e, Sadrazam

Çandarlı Halil Paşa'nın nezaretinde bırakarak, tahttan çekildi. Bu çekilme, Kral Ladislas'ın yeni bir Haçlı seferi düzenlemesine yol açtı. Macarlar, Bohemya, Eflâk, Hırvatlar, Polonya, çeşitli Alman devletleri, Papa taraftarları ve gizlice donanma vererek Venedikliler, Osmanlılara karşı birleştiler. Osmanlılar bu büyük ittifaka karşı 1444 tarihinde Varna zaferini kazandılar. Savaş alanında ölen Polonya Kralı Ladislas'ın başı Segedin antlaşmasının yanına asılarak, antlaşmalara uymamanın ne anlama geldiği açık bir biçimde gösterildi.

1444 yılının sonunda, oğlu Mehmet adına tahtından feragat etti; Manisa'ya çekilerek kendini dine ve bilime adadı. İlginç bir nokta olarak, Türk dilinin Arapça ve Farsça'dan bağımsız olarak gelişmesi için çalıştı (Kinross, 1972: 92). 1446'da bir kez daha çağrılarak Edirne'ye gitti. Çağrılmasının nedeni, Mehmet'in, Osmanlı orduları Arnavutluk ve Yunan cephelerinde savaşırlarken, yani uygun olmayan bir zamanda, İstanbul'u kuşatma plânları yapması ve bu konuda babasının sadrazamı Çandarlı ile çatışması olsa gerek. Murat, bu kez Yunanistan'ın büyük bir bölümünü koruyuculuğu altına alacak olan sefere çıktı. 1448 yılında, daha önce Osmanlı ordusunda görev yapmış bulunan İskender bey (George Kastriota), Macar kralı Hünyadi, Sırbistan ve Bosna ile işbirliği yaparak Osmanlılara karşı yeni bir saldırıya girişmişti. II. Murat, bu ittifakın ordularını I. Murat'ın öldürüldüğü Kosova'da kolayca yendi.

Bu ikinci Kosova Savaşı, artık bağımsız Sırbistan'ın sonu olmuştur. Macar gücü ise uzun süre bu yenilginin etkisinden kurtulup belini doğrultamadı; Bosna Osmanlı koruyuculuğu altına girdi. İskender bey ise, yenilgiye rağmen, Arnavutluk'taki yüksek kalesinde Osmanlılara karşı etkili bir çete savaşma girişti ve yalnız Murat'ın değil, Mehmet'in de uzun süre başına bela oldu. 1451 yılında II. Murat öldü. Öldüğünde, Osmanlı devleti yüzyılın başındaki parçalanmanın bütün etkilerinden kurtulmuştu. Kurucu sultanların "Avrupa'da devlet" haline getirdikleri Osmanlı beyliği, parçalanma tehlikesini atlattıktan sonra yeniden güçlenmiş ve II. Murat da onu "Avrupa'da imparatorluk" biçimine sokmuştur. Böylece oğlu II.Mehmet'in (Fatih) sınırlarını daha da genişleteceği çağdaş bir imparatorluğu miras olarak bırakmıştır. Bundan sonra devlet, yalnız Avrupa'da imparatorluk olarak kalmayacak, aynı zamanda bu kıtada güç üstünlüğünü de eline geçirecektir.

III.AVRUPA'DA ÜSTÜNLÜK

I. İstanbul'un Alınması

1

Avrupa'nın Hıristiyan devletleri ve hatta doğudaki Müslüman devletler, önceleri II. Mehmet'i büyük bir hükümdar olarak görmediler ya da görmek istemediler. Belki de babasının savaş alanlarında kazandığı topraklar, şimdi bu genç ve deneysiz sultandan diplomasi yoluyla, hiç olmazsa bir bölümüyle, geri alınabilirdi. En kötü olasılıkla, babasının fetihlerine yenilerini ekleyemez ve Osmanlı devleti "durağan" bir devlet olarak yaşamasını sürdürebilir, sonunda da Avrupa'dan atılırdı. Hıristiyan devletler ve özellikle Bizans, büyük ölçüde böyle düşündüklerinden, II. Mehmet'in tahta geçişinin hemen ardından, barış çağrılarında bulunmağa başladılar.

II. Mehmet bu çağrılara kulağını tıkamadı ve saltanatının başında barışçı emellerle tanınması işine de geldi. Tarihçi Gibbons, "dudaklarında barış ama yüreğinde savaş vardı" diye yazıyor (Kinross, 1972: 98). Venedik, Ceneviz, Eflâk ve Rodos Şövalyeleri gibi yabancı elçileri kabul ederek, babasının antlaşma yükümlülüklerine saygı göstereceğini belirtti. Bizans Kralı Konstantin'in elçileri Sultan tarafından önceleri dostça kabul edildi. Varılan antlaşmaya göre, Bizans topraklarına saygı gösterilecek ve Bayezit'in torunu Orhan'ın İstanbul'da tutulması karşılığında Bizans'a belirli bir para ödenecekti (Uzunçarşılı, 1972: 454).

II. Mehmet'in dünya görüşü iki kişi tarafından etkilenmiştir. Bunlardan birincisi, ulemadan gelen ve İslâm anlayışını simgeleyen Sadrazam Çandarlı Halil Paşa idi. Paşa, içte güçlenme, dini yerleştirme ve dışarıda barış politikası yanlısıydı. İkincisi ise, bir Kapıkulu olan ve Mehmet'in şehzadeliğinde Manisa'da hocası durumunda bulunan Zağanos Paşa idi. Zağanos Paşa, Gazi geleneğine uygun olarak genişleme ve özellikle İstanbul'un alınması yanlısıydı. Arkasını Yeniçerilere dayayan Çandarlı'nın, II. Mehmet'in daha önce kısa süren iki saltanatını sona erdiren Yeniçeri ayaklanmasını hazırladığı dedikodu olarak bilinmekteydi (Uzunçarşılı, 1972: 441). Bu davranışın genç Mehmet üzerinde büyük bir etki yaptığı ve Çandarlı'dan nefret ettiği anlaşılıyor. Bütün bunların sonucu

olarak, II. Mehmet tahta geçtikten sonra dört yönlü ya da aşamalı bir politika izlemeğe başladı: İstanbul'u almak, Çandarlı Halil Paşa'dan kurtulmak, Yeniçerileri örgütleyip güçlendirecek tam anlamı ile kendisine bağlamak ve Gaza felsefesini devlet politikası haline getirmek. Görüldüğü gibi, ilk iş İstanbul'un alınmasıydı. Fetih sonrasında kazanacağı büyük prestijle, etkisi çok geniş ve güçlü olan Çandarlı'ya karşı harekete geçebilecek, başsız kalan Yeniçerileri yola getirebilecek ve sonunda da İstanbul'un ötesinde fetihlere girişebilecekti. Dolayısıyla, İstanbul'un alınması, daha sonra tasarladıklarının ön koşulu haline gelmişti (Itzkowitz, 1972: 25).

2

Burada, çok iyi bilinen İstanbul'un fetih ayrıntılarına girilecek değildir. Mehmet'in keskin zekâsı, bitmek tükenmek bilmeyen enerjisi, verdiği kararı sonuna kadar götürmesi ve ölçülü ihtiraslarıyla, Batı teknolojisini en üst düzeye çıkaran Osmanlı topçuluğu ve Osmanlı ordusunun disiplin ve savaşkanlığı biraraya gelince, Bizans'ın zaten zayıflamış olan surları ve daha da önemlisi "hortlak" biçiminde varlığını sürdürmeğe çalışan siyasal bağımsızlığı yıkıldı. "İstanbul'u içine almayan bir imparatorluğu yönetmektense, yönetmemek daha iyidir" diyen (Kinross, 1972: 100) II. Mehmet şimdi "Fatih" olarak tüm Müslüman dünyada nam saldı.

Fatih, fetihten bir gün sonra Çandarlı Halil Paşa'yı tutuklatıp öldürttü. İstanbul'un fethinin Osmanlı tarihinde önemli bir dönüm noktası olduğu çok iyi bilinmektedir. Ancak, Çandarlı'nın ortadan kaldırılması da bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Yaşlı ve iki imparatora hizmet eden sadrazam, devlet yönetiminde eski, yerleşmiş Müslüman aile üyelerinin sonuncusudur. II. Mehmet bundan sonraki sadrazamlarını kişisel tutsaklarından seçecektir. Çandarlı engelini kaldırdıktan sonra Yeniçerileri güçlendirip tamamen kendisine bağlayan Fatih, artık dördüncü ülküsü olan kutsal Gaza savaşlarına girişebilirdi.

İstanbul'un alındığı 29 Mayıs 1453 tarihi, tarihin dönemlere bölünmesinde, Ortaçağ ile Modern Çağ arasındaki dönüm noktası olarak geçer. Özellikle Osmanlı tarihçileri bunu böyle değerlendirirler. Bu değerlendirme Avrupa tarihçileri arasında pek yaygın değildir. İstanbul'un Türklerin eline geçmesinin iki çağı birbirinden ayıran nokta olduğu

simgesel açıdan doğrudur. İşin aslına bakılırsa, İstanbul'un fethi, tarihsel sürekliliği bozan değişiklik güçleri içinde birçok noktadan biridir. En doğru anlatımla bu tarih, büyük Roma İmparatorluğu'nun doğudaki son kalıntısının da yıkıldığını ve zayıf Bizans'ın Balkanlar ve Batı Anadolu'da —yani Büyük İskender'in asıl at koşturduğu bölgede— bıraktığı siyasal ve askerî boşluğun, 1300'leri izleyen 150 yıllık bir süre içinde ve aşama aşama, Osmanlı beyliğinin Gazi serhat savaşçılarının oluşturdukları bir imparatorluk tarafından doldurulduğu tarihtir. Geniş bir bölgeyi daha 450 yıl yönetecek olan bu imparatorluk, artık Avrupa ile Asya arasındaki bu kilit kenti denetleyecekti. Belki denetlemeden de öteye, eski Roma İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde yaşayan halkları uyum içinde bir arada tutacak bir "Pax-Ottomanica" kurma heves ile iradesini ortaya koyacak, Avrupa kıtasında siyasal ve askerî üstünlüğü eline geçirecektir.

II. Mehmet'in tahta geçtiğinden beri kendini Roma İmparatorluğu'nun ve onun devamı olan Bizans'ın varisi olarak görüp görmediğini (Kinross, 1972: 111-2) kesin biçimde söylemeğe olanak yok. Ancak, büyük genişlemeci düşünceler ve geniş ufuklarla büyüdüğü, İstanbul'un fethinden sonra giriştiği seferlerin temel mantığından açıkça ortaya çıkıyor. II. Mehmet'in kendini Türk, İslâm ve Bizans geleneklerinin bir bileşimi olarak gördüğünü de kesin bir biçimde bilemeyiz. Ancak, İstanbul'u büyük bir imparatorluğun, dünya gücü olacak bir imparatorluğun, Doğu ile Batı'yı, Hıristiyan ile İslâm kültürlerini bir pota içinde eritecek bir imparatorluğun, belki de Roma'yı da içeren bir devletin merkezi yapmak istediği söylenebilir. Ona göre, Osmanlı imparatorluğu, İslâmi kurallar içinde, bir zamanlar Bizans'ın Hıristiyanlık çerçevesi içinde yapmağa çalıştığı gibi, çeşitli dinden, dilden ve ırktan insanların bir arada, düzen ve uyum içinde yaşadıkları kozmopolit bir imparatorluk olacaktı. Kurup geliştirdiği "millet sistemi"nin temel mantığı bunu göstermektedir.

İlerde de değinileceği gibi, artık Hıristiyanlığın Doğu Kilisesi, İslâm devletinin hükümranlığı altındaydı ve belirli bir vergi ödemek durumundaydı. Ama, bunun karşılığında Hıristiyan topluluk ibadet serbestliği ve geleneklerini sürdürme ayrıcalığı kazandı. II. Mehmet'in yönergesiyle, Müslüman olmayan unsurlar, halkının yönetiminden ve iyi davranışından sorumlu olan ve merkezî hükümete hesap veren kendi önderlerinin yönetiminde, kendi yasaları ve yaşama biçimlerini koruyan

“milletler” biçiminde örgütlendiler. Fethedilmiş halk olarak artık birinci sınıf yurttaş olma ayrıcalıkları ve siyasal özgürlükleri yoktu. Ama, bu sınırlamalar içinde barış ve gelişme olanaklarından yararlanmaktaydılar ve zamanla ticarî zenginlikleri artmaktaydı. Fatih, Müslüman olmayan halkın imparatorluk için yararlı olacağını sezmişti. Türklerin pek itibar etmedikleri endüstri, ticaret ve denizcilikteki becerileri devletin çıkarı doğrultusunda kullanılabilirdi. Sultanın emirleri üzerine, ülkenin fethedilmiş bölgelerinden, devletin ticaret ve endüstri alanlarında gelişmesine yardımcı olmak üzere çok sayıda tüccar ve zanaatkâr getirildi. Bunların arasında Selânik ve Avrupa’nın öteki kentlerinden buralarda kendilerine çeşitli baskılar yapılan Yahudiler de vardır. O kadar ki, 25 yıl içinde Yahudiler İstanbul’da Müslüman ve Hıristiyanlardan sonra üçüncü büyük cemaati oluşturdular ve kendi milletlerine sahip oldular (Kinross, 1972: 117).

2.Grek Ortodoks Kilisesi

Yukarda sıralanan düşüncelerin ürünü olarak, II. Mehmet Ortodoks Kilisesi'ne bir patrik bulmakta duraksamadı. Lâtin ve Ortodoks kiliseleri arasında birliğe karşı çıkmış olan ve Batı Hıristiyanları ile eskiden görülen dolaplara karışmayacağı anlaşılan Gennadius Scholarius'u bu iş için uygun buldu. Ona çok iyi davrandı ve Ortodoks toplumun bağlı bulunacağı anayasayı tartıştı. Özet olarak, Ortodokslar kendi işlerini kendileri yöneteceklerdi ve baskıda bulunulmayacaktı (Kinross, 1972: 113). Burada, son zamanlarda hakkında çok sözedilen bu kilisenin yararlandığı ayrıcalıklar üzerinde biraz durulması yerinde olur. Çünkü, Osmanlı topraklan üzerindeki dinî kuruluşların sahip oldukları hak ve ayrıcalıkların tarih içindeki seyri, devletin temel örgütlenmesi konusuna ışık tutacak niteliktedir.

II. Mehmet İstanbul'u aldığı zaman, Grek Ortodoks Kilisesi (Arnakis, 1952: 235-51) başsız bulunuyordu. Lâtin ve Ortodoks kiliselerinin birleşmesine karşı olanlar tarafından istenmeyen III. Gregory 1451 yılında kenti terk etmişti. Sultan, Ortodoks tebanın Papa'nın etkisi altına girmesinin yaratacağı tehlikeleri çok iyi görmüş ve değerlendirmişti. Osmanlı devletinin uzun vadeli çıkarı, Hıristiyanlığın Doğu ve Batı dallarının birbirinden tümüyle ayrılmasında yatıyordu. Bu sonuca varmak için, iki kilise arasında zaten var olan düşmanlığı kullanmak hiç de zor değildi.

Yeni Patrik Scholarius görevine resmen 6 Ocak 1454 tarihinde başladı. Göreve başlamadan önce saraya çağrılıp Fatih'le birlikte yemek yemek şerefine nail oldu. Kendisine çeşitli payeler verildi ve Osmanlı gurur ve geleneklerine uyduğu ölçüde Bizans töre ve merasim adabının korunmasına çaba gösterildi. Sultan Patriğe, kimsenin kendisini rahatsız etmeyeceği, karşı çıkmayacağı, tüm vergilerden bağışık olduğu ve kişisel dokunulmazlığı yolunda güvence belgeleri verdi. Bu belgeler, Osmanlı hükümdarlarının devlet içindeki çeşitli milletlere verdiği ilk berat sayılabilir. Bundan böyle Osmanlı yöneticileri, geleneksel olarak, her patriğin seçiminde benzer belgeleri vereceklerdir. Bu durum, Osmanlı devletinde, zamanla yerleşmiş yönetim kalıplarına uygun davranma

yönünde bir metot ve düzenlilik olduğunu göstermektedir. Eyaletlerde paşalar da yeni piskoposlara aynı ya da benzer ayrıcalıkları tanıyacaklardır.

ister sultanın, ister yerel yöneticilerin verdiği olsun, her berat, Gennadius Scholarius'a 1454 yılında verilen hakların çoğunu korumuştur. Zamanla İstanbul'daki Patrik, tüm Rum milletinin, yani sultanın egemenliği altındaki Ortodoks Hıristiyanların önderi durumuna yükseldi. Osmanlı yönetiminin gözünde din ve milliyet aynı anlama geldiği için, Osmanlı hükümeti Rum milletine, dinî hoşgörü çerçevesi içinde, önemli ölçüde özerklik tanımıştır. Güvenlikleri tehdit edilmediği taktirde, Osmanlı yönetimini ilgilendiren tek şey teba milletlerden vergilerin toplanmasıydı (Arnakis, 1952: 238).

1572 tarihinde patrikliğe seçilen II. Jeremiah Tranos, Sultan II. Selim tarafından atanan ve haklarının resmen verildiğini kesin bir biçimde bildiğimiz ikinci patriktir. Saltanat hâzinesine armağan olarak 2000 Florin vermiş ve Sultan da kendisine bir berat bağışlayarak, ona bütün Ortodoks halk ve din adamları üzerinde hükümranlık ve yetki tanımıştır. Bu gelenek böylece sürüp gitmiştir. Ancak, 19. yüzyılın ortalarından sonra, Türkler arasında yayılan milliyetçilik duygularının etkisiyle, Ortodokslara verilen ayrıcalıklar kısıtlanmıştır. Sonunda, cumhuriyetin kurulup lâikliğin ilân edilmesiyle, bu ayrıcalıklar ortadan kaldırılacaktır.

Söz konusu beratların içerdiği haklar kısaca şöyle sıralanabilir (Arnakis, 1952: 242-4):

1. Vicdan özgürlüğüne saygı gösteriliyordu. Hiçbir Ortodoks zorla Müslüman yapılamazdı. Bir Ortodoks Müslüman olmak isterse, önce rüşt yaşma gelecek ve yörenin dinî önderi, ebeveynleri ya da akrabalarının huzurunda, fikrinden caydırılmak üzere telkinde bulunulacaktı. Hıristiyan dininin gereklerine ve törelerine devlet müdahale edemeyecekti.

2. Devlete karşı bir ihanet olmadığı ve vergi verildiği sürece, kilisenin yönetimi ve disiplini dış müdahaleden masundu. Patrik'in onayı olmaksızın, merkezî hükümet piskopos ve öteki din görevlilerini azledemeyecek ve tutuklayamayacaktı. Ancak, Patrik ya da yüksek din görevlilerine karşı şikayet varsa, muhakeme ancak İstanbul'da ve kazaskerlerle öteki yüksek Osmanlı görevlilerinden oluşan bir Saltanat Divanı karşısında yapılabilirdi.

3. Kilise ve manastırların mal ve mülkü Patrik ve piskoposlar tarafından yönetilirdi. Mali nitelikteki suistimaller Patriklik Divanı tarafından soruşturulur ve cezalandırılırdı. Ayrıca, kilise kendi amaçları için vergi koyabilirdi.

4. Ortodoksların medenî statüleri yalnızca patrikhanenin kaza yetkisi altındaydı ve yalnız patrikhane evlenme ve boşanma izni verebilirdi. Dolayısıyla, aile ve mirasa ilişkin konularda kilisenin geniş bir yetki alanı vardı. Türkiye Cumhuriyeti tarafından kilise mahkemeleri kaldırılana, yani kapitülasyonlar sona erdirilene kadar, Hıristiyanlar Roma ve Bizans hukukuna göre yargılanmışlardır.

İşte, İstanbul'daki Grek Kilisesi'nin Osmanlı devlet örgütü içindeki durumu kısaca buydu. Arap ülkelerini fetheden I. Selim'den sonra İstanbul Patriği, Antakya, İskenderiye ve Kudüs'teki meslekdaşlarını, Osmanlı hükümet merkezine yakın olması yüzünden, temsil etmekteydi. Patrik, bu ayrıcalıklı durumu ile, Güneydoğu Avrupa ve Anadolu'daki Hıristiyanları korumuş ve Balkan yarımadasının teba halklarının özümlenmemesinde etkili bir öğe olmuştur. Yunanlıların, Sırplıların, Romenlerin ve Bulgarların 19. yüzyılın ikinci yarısında bağımsızlıklarını kazanmaları ile "tarihî misyonunu" tamamlamıştır.

3. İstanbul'un Fethi Sonrası

1

İstanbul'un alınmasından sonra II. Mehmet babasının düşmanlarıyla uğraştı. Bunlar, Macaristan'da Hünyadi Yanoş, Sırbistan'da Brankovitz, Arnavutluk'ta İskender bey ve Ege ile Yunanistan'da Venedik'tir. Birbiri ardından ve sistematik bir biçimde bunların üstüne yürüdü. 1457'de Sırbistan'ın tümü Osmanlı yönetimine girdi ve 400 yıl bu yönetim altında kalarak, kuzeye yapılan seferlerde üs olarak kullanıldı (Uzunçarşılı, 1975: 18-21). 1458 tarihinde de Yunan yarımadasını eline geçirdi. Yunanistan'ın ve özellikle Mora'nın elde edilmesi Osmanlıların Italyan yarımadasına yapacakları sefer için önemli bir üs niteliğindeydi. Çünkü, Balkanları da etkisi altına alarak bir Akdeniz imparatorluğu kurmak isteyen Napoli ve Aragon kralı, hem Arnavutluk'u ve hem de Mora yöneticisini koruyuculuğu

altına almıştı. Mora'nın ele geçirilmesi ile bu plân tümüyle suya düştüğü gibi, Osmanlılar Orta Akdeniz'e saldırıda bulunacak önemli bir üsse de sahip oluyorlardı.

Yunan yarımadasının fethi, dönemin tarihinin gerçekten önemli olaylarından biridir. Bu tarihten sonra Batı Hıristiyanlığı, Yunanlıları "kâfir" tarafından ezilen ve Lâtinler tarafından mutlaka kurtarılması gereken mazlum bir halk olarak görmeğe başlayacaklardır. Yunanlılar da, 19. ve 20. yüzyıllarda (ve bugün) bu duyguyu alabildiğine sömürecek ve arkalarındaki Batı desteğini hemen her konuda varsayacak, politikalarını ona göre ayarlayacaklardır. 1829'da bağımsızlığını Batı desteği ile kazanacak olan bu devletin, ileriki yıllarda topraklarını tam dört kat genişletmesini kolaylaştıran unsurlar arasında bu duygu sömürüsünün payını küçümsememek gerekir.

Gerçekte, Mora fatihi II. Mehmet AtinalIlara çok yüksek ruhlu bir biçimde davranmış ve temel insan haklan ile vergiden bağışıklıklarını tanımıştır. İşin aslına bakılırsa, Atinalıları en çok sevindiren, Ortodoks din adamlarına ayrıcalıklarını tanıması oldu. Artık Yunanistan'da Frankların bitmek tükenmek bilmeyen çekişmeleri yerine, Osmanlı düzeni egemen oldu. Yunan halkına gerçekten hoşgörülü davranıldı, ticaret serbestliği ve kendi yerel hükümetlerini kendilerinin seçmesi haklan da tanındı (Kinross, 1972: 128). Bir yandan yarımadadaki Yunan halkına verilen, öte yandan İstanbul'da Ortodoks Kilisesi'ne tanınan haklar sayesinde, Yunan halkı dilini, dinini ve kültürünü sürdürmesini bilmiştir.

2

Yunan yarımadasında bunlar olurken, Anadolu'da Osmanlı tarihinin düzenli bir olgusu tekrarlanıyor ve Osmanlı sultanının batıdaki faaliyetlerinden yararlanmak isteyen Bizans hanedanlığından Komnenler, Trabzon'da Osmanlı hükümetine çeşitli sorunlar çıkarıyorlardı. Bunlardan David Comnene, Anadolu'da Osmanlıların en büyük düşmanı Akkoyunlu kabilesinin önderi Uzun Hasan'la bir ittifak yapmıştı. Bu ittifaka daha sonra Karaman, Venedik, Ceneviz ve Papalık da katıldı. Böylece, Fatih'in karşısında tam anlamıyla bir "kutsal olmayan ittifak" kurulmuş oluyordu. Bu ittifaktan yüreklenen Comnene, Osmanlılara verilmekte olan vergiyi kestiği gibi, daha önce verilenleri de Uzun Hasan yoluyla geri istedi.

Trabzon imparatoruna iyi bir haraç kaynağı olarak bakan Hasan da bu imparatorluğun Osmanlı etkisi altına girmesini istemiyordu. Dolayısıyla, Bizans'ı ortadan kaldırıp Mora'yı eline geçiren ve oradaki Yunan egemenliğine son vermiş olan II. Mehmet, Lâtinleri ve Akkoyunluları Osmanlı aleyhine tahrik etmek isteyen bu Trabzon imparatorluğunu da ortadan kaldırmağa karar verdi (Uzunçarşılı, 1975: 52-3).

1460 yılına gelindiğinde tüm Karadeniz kıyıları ve Karaman toprakları Osmanlıların eline geçti ve kutsal olmayan ittifak da böylece yıkıldı. Yine Osmanlı tarihinin temel kalıbına uygun olarak, Avrupa Osmanlının Anadolu'da meşgul olması fırsatını kaçırmak istemedi. Eflâk yöneticisi Vlad Dracul (Kazıklı Voyvoda) Macar kralı ile bir ittifak yaparak, kuzeyden Bulgar topraklarına girdi ve tarihte kendisine kan emici "Drakula" ününü kazandıran büyük bir katliama girişti. Bunun sonucu II. Mehmet'in 1461 tarihli Eflâk seferidir. Sefer sonunda kazanılan zaferle Eflâk Osmanlı koruyuculuğunda bir ülke haline getirildi ama bir Türk eyaleti biçimine sokulmadı.

Osmanlıların Avrupa'ya karşı sürdürdükleri akınlar, Avrupa'nın diplomasi yoluyla "Doğu'yu Doğu'ya karşı oynama" sonucunu doğurdu. Bu sırada Osmanlı devletini doğudan tehdit edebilecek tek güç Akkoyunlu devleti ve başındaki Uzun Hasan'dı. Gerçekten, Anadolu yarımadası üzerinde kurulan devletlerin talihi hep bu olmuş, Batı'nın Doğu'yu Doğu'ya, Doğu'nun ise Batı'yı Doğu'ya karşı kullanmasının öyküsü yazılmıştır. Avrupa devletleriyle anlaştıktan sonra kendini Timur gibi gören Uzun Hasan, Erzincan'dan yola çıkarak hemen hemen tüm Doğu ve Orta Anadolu'yu işgal ettiyse de, II. Mehmet 1472 tarihli Otlukbeli Savaşı ile Akkoyunluları tam anlamı ile ezmiştir.

Osmanlılar Otlukbeli zaferinden sonra sürekli bir biçimde Venedik'le mücadele ettiler. Nihayet 1479 yılında iki devlet arasında anlaşmaya varıldı. İmzalanan antlaşma, daha sonraki Osmanlı diplomasi alışkanlığına ve Avrupa devletlerine çeşitli tarihlerde tanınan ekonomik ve hukukî ayrıcalıklara çok güzel bir başlangıç örneğidir. Kazanılan ve geri verilen toprakları burada saymanın pek bir anlamı yoktur. Bunlar arasında, Kroya ve îşkodra kaleleri ile Limni ve Eğriboz adalarının Osmanlı toprağı olduğunun kabul edilmesi de vardır. Venedik, ayrıca, her yıl vergi ve savaş

tazminatı verecekti. Bunların karşılığında Venedik de önemli ve belki de uzun vadede belirleyici olacak avantajlar elde etmesini bilmiştir. İstanbul’da sürekli bir Venedik elçisi (Balyoz) bulunacak ve Venedik tebası arasındaki hukukî işleri görecekti. Bu Venedik Balyozu, uzun bir süre İstanbul’da bulunan tek yabancı elçi olma ayrıcalığını sürdürecek ve AvrupalIlar onun aracılığı ile Osmanlı merkezinden en sağlıklı haberleri alacaklardır. Ayrıca, herhangi bir devlet saldırıya uğramadan önce Venedik bayrağım çekerse ona saldırılmayacak ve Venedik’in müttefiki kabul edilecekti. Nihayet, Venedik Osmanlı denizlerinde serbest ticaret yapabilecekti (Uzunçarşılı, 1975: 124-5).

Bu şartları, güçlü ve muzaffer bir devletin zayıf bir devlete tek taraflı ve iradî bir “ihsanı” olarak değerlendirmek belki doğru olabilir. Ancak, şartlar arasında, ilerde Kanunî’nin Fransa’ya tanıdığı ekonomik kolaylıkların ve yine ilerde devletin gelişmesini engelleyecek hukukî ve ticarî ayrıcalıkların başlangıç izleri de görülmektedir.

3

Venedik’le bu antlaşmadan sonra İtalya kıyılarına yapılacak saldırılarda üs olarak kullanılmak üzere bazı İyonya adaları ve İtalya “çizme si”nin güney ucundaki Otranto kenti ele geçirildi. Bu kampanyalardan, II. Mehmet’in İstanbul’dan sonraki emelinin Roma’yı eline geçirmek olduğu kolayca anlaşılabilir. Böylece, iki Roma imparatorluğunu birleştirmiş olacaktı. Otranto’nun ele geçirilmesi ve burada Gedik Ahmet Paşa gibi yetenekli bir komutan ve 20.000 asker bırakılması herhalde bunu göstermektedir. İlginç olan nokta, İtalya’nın birliğinin bozulduğu bu dönemde, iyi plânlanmış ve hevesle yürütülecek bir harekatla bu işin pekala gerçekleştiirlebileceği idi. Tüm İtalyan yarımadasını eline geçirip, burada sürekli bir üs kuracak II. Mehmet için, Avrupa'nın “emperyal kalbi” Viyana’ya giden kara yolu epey kısalmış olur ve ilerde göreceğimiz gibi, torunlarının bu kenti ele geçirmelerini engelleyen en önemli unsur olan mesafe ve Orta Avrupa’nın özellikle iklim yönünden tekin olmayan geniş topraklan, birer engel olmaktan çıkardı. Viyana’nın 15. yüzyılda ele geçirilmesinin Osmanlı devletine ne kazandıracağı ve hatta İtalya yoluyla kentin ele geçip geçemeyeceği, artık tarihin fantezisi olduğundan, bunun üzerinde fazlaca düşünmeğe gerek yoktur. Ancak, şu var ki, II. Mehmet gibi

muhteşem bir fatihin 1481 yılında çok genç yaşta ölümü, Roma'nın ele geçirilmesini engellemiştir (Wells, II, 1956: 570).

II. Mehmet bir dünya İslâm imparatorluğu kurmayı tasarlarken, yalnız ülkenin topraklarını genişletmek ve güçlendirmeyi değil, aynı zamanda onu yeni yönetimsel, hukukî, ekonomik ve toplumsal kurumlarla yeni bir devlet biçimine sokmayı da düşünmüştür. Fatih döneminde, Gazi uç beylerinin yarı-bağımsız açık toplumlanndan, ama o çoğulcu temele dayanarak, merkezileşmiş bir hanedanlık devletinin toplumsal ve siyasal yapısına geçilmiştir (Kinross, 1972: 140).

II. Mehmet zamanında Divanın işleri sadrazamın iradesine bırakılmıştır. Gerçekte, sadrazam hükümet başkanı olmuş, padişahın, yani devletin mührünü taşımağa başlamıştır. Sultanın yardımcısı olarak geniş yetkilerle donatılmış, sivil yönetimde görev dağıtmağa başlamış, yapılan ve yapılacak işleri denetlemiştir. Bu dönemde devlet 4 temel dayanağa sahipti. Birincisi olan sadrazam "paşa" ünvanına sahipti ve rütbe işareti olarak beş at kuyruğu taşırdı. Onun altındaki üç vezirin üçer at kuyrukları vardı. Bu, Türk steplerinde göçebe atlılar zamanından kalma bir gelenektir. İkincisi, adaletin dağıtılması ile ilgilenen ve ordunun yargıcı anlamına gelen Kadı-Asker ya da Kazaskerdi. Bunlar, Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki taneydi. Üçüncüsü olan defterdar üç taneydi ve bunlar malî işlerden sorumluydular. Dördüncüsü, Nişancı idi ve sultanın fermanlarını yazar, tuğrasını çizerdi. İlkel bir "dışişleri bakanı" olarak değerlendirilebilecek olan nişancı, Osmanlı hükümet örgütünün büyüyüp karmaşıklaştığı, işbölümünün ve uzmanlığın yaygınlaştığı 18. ve 19. yüzyıllar içinde evrilerek Hariciye Nazın olacaktır.

Fatih, kendisinin de gururlandığı gibi, iki denizin ve iki kıtanın efendisi olmuştur. Bir fatih olarak büyük bir İslâm imparatorluğunun temellerini atmış, devlet adamı olarak da en az selefleri Roma ve Bizans imparatorlukları gibi yeni ve dayanıklı bir devlet kurmuştur. Bu başarılarıyla, tarihsel açıdan Ortaçağın en ileri gelen hükümdarı sayılabilir (Kinross, 1972: 158).

4.İç Savaş: Bayezit-Cem Çatışması

1

1481 Mayısında II. Mehmet öldüğü zaman, imparatorluğun zenginliği ve gücü, Hıristiyan ya da Müslüman, Avrupalı ya da Asyalı herkesin kıskançlığını çekmekteydi. Avrupalılar İstanbul'un fethini geçici bir olay, II. Mehmet'i de öldüğünde Timur ve Atilla'nın imparatorlukları gibi, kurduğu devletin yıkılacağı bir önder olarak görmek istiyorlardı. Avrupalı devlet adamları ve tüccarlar, Türkleri Avrupa ve Karadeniz kıyılarından atmak için plânlar yapıyorlar, kısaca yeni bir "Haçlı ruhu" yaratmağa çalışıyorlardı. Bunlar gerçekçi düşünceler değildi. Çünkü, hem bu tarihlerde Avrupa tek bir amaç çevresinde birleşemeyecek kadar bölünmüştü ve hem de Fatih'in imparatorluğu, hemen ölümünden sonra önemli sayılabilecek bir "iç-savaş" içine girmesine rağmen, kısa vadede yıkılıp parçalanamayacak kadar güçlüydü.

Şimdi üzerinde durulacak olan Bayezit-Cem rekabeti (Fisher, 1941: 449-66), imparatorluk içinde mevcut düşmanlıkları, kişisel kıskançlıkları ve devletin geleceği hakkında birbirinden farklı görüşlere sahip gruplar arasında iktidar mücadelesini ortaya çıkardı. Alttan alta süren ve I. Baye-zit zamanında belli belirsiz başlangıcını gördüğümüz bu çatışma, II. Mehmet'in ölümünden sonra tam bir iç savaşa dönüştü ve gruplar Bayezit ve Cem'in çevresinde kümelendiler.

Şurası yadsınamayacak bir gerçekti ki, II. Mehmet öldüğünde Osmanlı imparatorluğu Fırat'tan Tuna'ya ve Azak'tan Otranto'ya kadar uzanıyordu. Bu kadar kısa bir sürede bu kadar genişleyen çok uluslu, çok dinli ve çok ırklı bir imparatorluğun, bütün bu farklı öğeleri homojen bir yapı içinde eritmesi için vakit çok erkendi. Arada şiddete de varan iktidar çatışmalarının olması kaçınılmazdı. Kendinden önceki Roma ve sonraki İngiliz imparatorluğunun önüne geçilemez kaderi, Osmanlı imparatorluğuna da musallat olacak, ancak bu devlet de en az onlar kadar uzun yaşamasını bilecektir. Bunun hiç olmazsa çıkış noktasındaki nedenleri daha önce ele alınmıştı. Devletin, Bayezit-Cem çatışmasını fazla tahribata uğramadan atlatmasının öyküsü ve görülebilir nedenleri ise şimdi ele alınacaktır.

Osmanlı imparatorluğu 1481 yılına gelindiğinde başlıca iki grup tarafından yönetiliyordu. Daha önceki Gazi devletten, giderek oluşan Osmanlı yönetici seçkinleri ve Anadolu'daki ulemadan ve beylik

döneminin köklü ailelerinden gelişen Müslüman grup (Fisher, 1941: 450). İslâmın savaşçıları olan Gazilerin ilk önderi Osman'dı. Uzun yıllar, Müslüman dünyanın sınırlarını genişletmek düşüncesi, Osmanlı devletinin belki de varlık nedeni olmuştu. Genişleme o kadar hızlı gerçekleştirilmişti ki, egemenlik altına alınan topraklarda yaşayanların devletle bütünleştirilmesine vakit kalmamıştı. İşte, bu Gazi savaşçılarını izleyen ulema, fethedilen bölgeleri geleneksel ve bütünleştirici îslâmi anlayışa göre yönetmek için çalışıyorlardı. Ancak, daha 15. yüzyılın başlarında I. Mehmet, Gazi örgütünü bir fetih aracından bir yönetim aracı haline getirmeğe başlamıştı bile. Ulema ve eski Anadolu ailelerinin yerine yönetici ve danışman olarak, kendi kendilerini yetiştirmiş olan Gazileri koymaktaydı. Bunlar arasında, kapıkulları, ülküleri ve yönetim biçimleriyle açık bir Gazi kuruluşu olan Yeniçeriler ve üyeliği Gaziler ve onların çocukları dışında hemen herkese kapalı olan Sipahiler çoğunluğu oluşturuyordu.

Müslüman kuruluşu ise, ulema adı verilen din bilginleri tarafından yönetilen bir gruptu. 11. yüzyılda Anadolu Selçuklular tarafından fethedilince, Suriye, Irak ve İran'dan İslâm bilginleri, hükümette görev almak ve prestiji çok yüksek bu yeni devletin eline geçirdiği yerlere Müslü manlığı yaymak için Anadolu'ya gelmişlerdi. İstanbul fethedilinceye kadar hukuk ve din işleriyle eğitimin gelişmesinde önemli görevler üstlenen ulema ve Anadolu'nun beylik döneminden kalma eski aileleri, bu Müslüman kuruluşun temelini oluşturuyordu.

Dolayısıyla, daha başlangıcından beri, Osmanlı devletinin önemli sorunlarından biri, bu iki büyük ve etkili kuruluşu uyumlu bir biçimde işletmekti. Fatih'ten önceki sultanlar, daha oluşmakta olan devletin fetihlerde bulunması için çevrelerini Gazi önderlerle donatabilirlerdi. Ama, artık başında II. Mehmet'in bulunduğu geniş bir imparatorluğu başarılı bir biçimde yönetebilmek için, hukuk, din ve maliye konularında eğitilmiş kişilere gerek vardı. Bunlar ise ulema içinde bulunuyordu ve II. Mehmet saltanatı süresince birçok ulema üyesini yüksek mevkilere getirmişti. Örneğin, Karamanlı Mehmet Paşa'yı önce Nişancı sonra da Sadrazam yapmış, bu kişi de yeni devlet kurumlarının oluşması ve hukuk kurallarının konmasında büyük hizmetlerde bulunmuştu.

Ancak, II. Mehmet'in büyük bir imparatorluk kurma yolundaki adımlarını çoğu Gazileri rahatsız etmeğe başlamıştı. Her şeyden önce, sürekli düşman saydıkları Hıristiyanlar ile barış durumunu anlayamıyorlardı. İkinci olarak, kendilerini doğrudan sultana bağlı saydıklarından, yeni vergi toplayıcısını benimseyemiyorlardı. Ulema ise vergiden bağışıktı ve miras yoluyla mal ve mülk sahibi olmalarıyla yönetici gruptan ayrılıyorlardı. Üstelik, Gazinin temel felsefesinin ve yaşamının ekonomik ve toplumsal temelinin sürekli fütuhata dayandığını düşünürsek, onlara göre sultanın getirdiği değişiklikler toplumun temelini sarsmağa başlamıştı (Fisher, 1941: 454). İşte, bu iki kuruluş arasında (bazen de birbirlerinin içinde) iktidar için rekabet vardı ve devleti kendi gruplarının denetlemesini istiyorlardı. Böylesine bir rekabet düşmanlığa her zaman dönüşebilirdi.

2

II. Mehmet'in en büyük oğlu olan Bayezit, eski bir Gazi yöresi olan Amasya'da yetişmiş ve tahta çıkana kadar da orada kalmıştı. Ancak, bulunduğu yörenin genel atmosferine ters düşen biçimde, çok sade zevkleri olan, babasının Batılı tutumlarını onaylamayan, savaş sanatına ve önderliğe ilgi duymayıp vaktinin tümünü Amasya'da okuyarak geçiren bir kişiydi. Birçok bakımdan babasına benzeyen Cem ise, 1481'de eski Selçuklu başkenti Konya'da valiydi. Burasının sakinleri Gazi fikirlerle dolu, Amasya'dakilerden çok farklı görüşlere sahiptiler. Konya, ulemanın merkezi ve Müslüman kültürünün kalesi gibiydi. Yine bulunduğu yere ters olarak, Cem, Bayezit'ten daha liberal, daha enerjik, daha atılgan ve daha sert bir mizaca sahipti. Bu yüzden de babasının taht için uygun gördüğü bir şehzadeydi.

Böylece, daha başlangıcından beri, tahtı ele geçirme yönünde Bayezit ile Cem arasındaki mücadele, bir bakıma, yönetici seçkinlerin imparatorluğun denetimini ellerine geçirme girişimini ve Müslüman kuruluşun da bu beklentiye karşı tepkisini dile getirmekteydi. Burada, Bayezit'in Osmanlı tahtına oturması ile sonuçlanan dramatik olayların ayrıntılarına girişilecek değildir. Bizim için önemli olan nokta, bu ilginç iktidar mücadelesinin sonucudur.

Cem, ulema ve Anadolu'nun eski aileleri tarafından desteklenince, yönetici seçkinlerin, heves ve ülküleri kendilerininkine benzese de, Cem'i düşman olarak görmeleri doğaldır. Onların bakış açısına göre, eğer Cem başarılı olup Osmanlı tahtına geçseydi, kurulacak olan üst yönetimde, onlara göre devletin kuruluşunda çok az payı olan ulema ve yerel önderler ağır basacaklardı. Cem'in taraftarlarına göre ise, yönetici seçkinler, sultanın tutsaklarından, dönme Hıristiyanlardan ve gerçek mümin olmayanlardan oluşuyordu. Bu "yabancılar" yönetimi onu asıl hakedenlerin elinden çalıyorlardı (Fisher, 1941: 465).

İlginç olan ikilem şuradadır: Eğer Cem, destek bulduğu gruplarla Bayezit'i yenip Osmanlı tahtına geçseydi, Osmanlı devleti tam bir "Doğu monarşisi" biçimine dönüşür ve belki de 16. yüzyılda Avrupa güç dengesi ve diplomasisinde önemli bir rol oynayamazdı. Ama, herhangi bir gruba bağlanmadan, İstanbul'da Bayezit'ten önce gelmiş olsaydı ve tahta oturabilseydi, babasının bıraktığı yerden işe başlayıp, onun geniş ufuklarını gerçekleştirebilirdi. Bayezit'in ise bunu yapacak yeteneği ve hevesi yoktu.

II.Bayezit'ten sonra I. Selim (Yavuz) yönetici seçkinler ve Yeniçerilerin desteğini alarak Osmanlı tahtına oturmuştur. Bir daha da taht için bu tip bir mücadele olmamış sayılabilir. I. Süleyman'ın (Kanunî) güçlü saltanatı sırasında da, iki kuruluş arasında gerçek bir uyum sağlanmıştır. Ama, şu da var ki, bu süreç içinde, alttan alta ve kendini I. Süleyman'dan sonra gösterecek biçimde, Gazilerin ülküleri ortadan kalkmış ve ulemanın ülküleri bunun yerine geçmiştir. Yönetici seçkinler ise, Gazi özelliklerini ve felsefesini hemen tümüyle unutmuş ve iktidar için ya da iktidarı kendi çıkarları doğrultusunda etkilemeğe çalışan fırsatçı insanlar grubu haline gelmiştir.

Osmanlı tahtını kardeşine kaptıran Cem, hep hakkı olarak gördüğü tahtı eline geçirebilme ümidiyle, önce Rodos şövalyelerine sığındı ve buradan da Fransa'ya ve Vatikan'a gönderildi. Ama, nereye giderse gitsin, prestiji doruk noktada olan Fatih'in bu gerçekten talihsiz oğlu, güçlenen ve giderek daha tehdit edici hale gelen Osmanlı devletine karşı Avrupa Hıristiyanlığının elinde önemli bir siyasal koz olarak kullanılmaya çalışıldı. Büyük ve güçlü düşman olan Türk hükümdarının kardeşi olarak, gerek Osmanlılara karşı ve gerekse Hıristiyan hükümdarlarının kendi aralarındaki

rekabetin diplomatik arenasında bir “piyon” gibi kullanıldı ve zehirlenerek ölmesinden önce Rodos şövalyeleri, Fransa Kralı XI. Louis ve Papa arasında alınıp verildi (Uzunçarşılı, 1972: 171-4).

Burada, Cem-Bayezit çekişmesinin bir başka önemli sonucundan da sözetmek gerekiyor. İstanbul’a gelip Osmanlı tahtına oturan Bayezit, Bursa’ya kadar gelip iktidarına meydan okuyan kardeşine karşı ancak askerî gücün etkili olabileceğini anladığından, Otranto’da bulunan değerli komutan Gedik Ahmet Paşa’yı, kardeşine karşı göndermek için İstanbul’a çağırtmış ve bu kentteki ordunun asker miktarını da azaltmıştı. Bu askerî, kararın Cem’e karşı gerçekten etkili olduysa da, Otranto’nun savunulmasını zayıflattığı da bir gerçektir. Kentteki zayıf Osmanlı varlığına karşı İtalyan kent-devletlerinin saldırısı sonucu, İtalya’nın işgalinde anahtar durumunda olan bu stratejik kent OsmanlIlardan alınmış ve böylece Fatih’in geniş ufkunun ürünü olan İtalyan kampanyası da son bulmuştur. Bu olay, kısır iç çekişmelerin bir devletin geleceği açısından yaratacağı olumsuz gelişmelere güzel bir örnektir.

5.Akdeniz Gücü ve Doğu’daki Tehdit

II. Bayezit, barışçı kişiliğine rağmen Avrupa diplomasisinin kurnaz manevradan içine, istemeyerek de olsa, çekilmiştir. Özellikle Italyan kent-devletleri, birbirlerine karşı bir koz olarak, Osmanlı tehdidini ya da sözde bir Osmanlı ittifakını kullanmağa başlayacaklardır. Osmanlı devleti, bırakın Avrupa’da hesaba katılması gereken bir güç merkezi olmayı, çeşitli Avrupa hanedanlıklannın belirli ülkelerde iktidara geçip geçmeyeceğinde de asıl söz sahibi ülke durumuna yükselecektir.

1

II.Bayezit zamanında gelecek Osmanlı tarihini etkileyecek üç önemli gelişme ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, Osmanlı donanmasının gerek sayı, gerekse güç olarak gelişmesidir. Bu gelişme, Gazi savaşçılarının Ege ve Akdeniz’de başat güçler olan Venedik ve Ispanya’yı tehdit edecek kadar yayılmaları sonucunu doğurdu. Güçlü kara ordusuna bir de deniz gücü eklenince, Osmanlılar “Avrupa diplomasi sisteminin” vazgeçilmez bir parçası haline geldiler. Artık Osmanlı devleti, “evrensel bir monarşi” olma

iddiasında bulunan bir devletin tüm Avrupa'ya egemen olmasının engellenmesinde, yani Avrupa güç dengesi hesaplarında, ittifakı gerekli olan ve aranan bir devletti (Itzkowitz, 1972: 30).

II.Mehmet, Osmanlı devletine karşı düzenlenen Haçlı seferlerine bir son vermenin, kara ordusu yanında güçlü bir deniz gücünün de varlığını gerektirdiğini anlamıştı, işte, bu amaçla II. Bayezit babasının başlattığı deniz gücü kurma çabalarını hızlandırmış ve Akdeniz'de deniz üstünlüğünü eline geçirmek istemiştir. Dolayısıyla, Venedik'le giriştiği savaşlarda kazanılan zaferlerin sonucu olarak, bu devletin Akdeniz'deki deniz üstünlüğü sona ermiştir. Bundan sonra Osmanlılar, yalnız Doğu değil, Batı Akdeniz'e de saldırıda bulunabilecek yetenekte deniz gücüne sahip olacaklar ve İspanya ile Kuzey Afrika'daki Müslüman halklarca "deniz Gazileri" olarak karşılanacaklardır (Kinross, 1972: 163).

II.Bayezit döneminin ikinci önemli gelişmesi, Osmanlı devleti batıda ve özellikle Akdeniz'de güçlenirken, doğudaki Osmanlı üstünlüğüne bir tehdit oluşturabilecek biçimde Safavi devletinin yükselişidir. Şii Safaviler Anadolu'da varlıklarını sürdüren Türkmen kabileler arasında geniş bir propaganda kampanyası başlatmışlardı. Artık her yönüyle yerleşik bir devlet haline gelen Osmanlı devletinin siyasal ve malî yapısına tepki duyan ve genellikle göçebe olan bu kabileler, Safavilerin radikal felsefesine bağlandılar. Başlarına kırmızı şapka giydiklerinden "Kızılbaşlar" olarak bilinen bu insanları denetimi altına almak isteyen Osmanlı yönetimi, bunların eski kabile özerkliklerini ortadan kaldırmış, vergiye bağlamış ve yerleşik köylüyü saldırılarına karşı korumağa başlamıştı. Bu arada, Uzun Hasan'ın hırsı ile hareket eden ve Akkoyunlulara da kabile bağlarıyla bağlı bulunan İsmail 1502 tarihinde kendini "Şah" ilân etmişti. Yeni Safavi önderi, tıpkı Uzun Hasan gibi, Venedik ile ittifak yaparak Osmanlı topraklarına saldırılarda bulunmaktaydı. Doğu Batı'yı ve Batı da Doğu'yu OsmanlIlara karşı yeniden kullanmak niyetindeydi. Türkmen Kızılbaşlar da İsmail'in destekçileri olarak Anadolu'da ayaklanıyor ve sorun çıkarıyorlardı. 1511 tarihindeki ayaklanma güçlükle ve kısmen bastırılabildi. İki cepheli bir devlet olduğunu belirttiğimiz Osmanlı devletinin doğusuna şimdi yeni bir çatışma boyutu daha ekleniyordu: Sünni-Şii çatışması.

II.Bayezit döneminin üçüncü ve belki de uzun vadeli sonuçları açısından en önemlisi addedilecek olan gelişmesi, Vasco de Ganıa'nın 1498'de Afrika'yı güneyden dolaşıp, Uzakdoğu'ya giden deniz yolunu bulmasının çok geniş ve kalıcı etkileridir. Daha önce görüldüğü gibi, batı ve doğusundan sürekli tehdit altında kalan Osmanlı devleti, artık güneyinden de denizci Batı Avrupa imparatorluklarının baskısını duyacak, bu baskıyı belirli bir süre durduracak, ancak bu süreç içinde uzun mesafeli dünya ticaretini Okyanus imparatorluklarına bırakarak ticaret zenginliğini yitirecektir. Güney denizlerinde Portekiz ve daha sonra İspanya'nın bu baskılarının kısa vadedeki önemli sonucu, I. Selim'in Mısır seferidir.

2

II.Bayezit'in en küçük oğlu olmasına rağmen babasının iktidarı zorla kendisine bırakmasını sağlayan Selim (1512-1520), daha sonra kardeşlerini saf-dışı ederek Osmanlı tahtına çıktı. Daha önce değinildiği gibi, Selim tahta geçtiği zaman Anadolu'da Sünni-Şii çatışması babasının döneminden beri sürmekte ve imparatorluğu için için kemirmekteydi. Büyük ölçüde bu yüzden, saltanatının ilk dönemlerinde Avrupa'yı rahat bırakarak doğuya, yani imparatorluğu Safavi tehdidinden kurtarmağa yöneldi. Bu olayın da bir örneğini sunduğu gibi, batıdakilerin aksine, Osmanlı yöneticilerini doğu seferlerine yönelten öğenin, kendi iradelerinden çok, dış zorlamalar olduğu daha doğru görünmektedir.

I. Selim'in bu seferinin askeri sonucu 1514 tarihli Çaldıran zaferidir. Ancak, zaferin uzun vadeli önemli sonuçları da vardır. Bir kere, Çaldıran zaferi ve onu izleyen harekat sonucunda, Doğu Anadolu bölgesinin yükseklikleri Osmanlı egemenliğine geçti. Böylece, imparatorluk doğudan gelebilecek bir saldırıya karşı doğal ve kolaylıkla savunulabilecek sınırlara kavuşmuş, Asya'da güç dengesi Osmanlı devleti lehine bozulmuş ve Anadolu'daki Türk anayurdunun bugüne kadar çok az değişiklik geçiren doğu sınırları ortaya çıkmıştır. İkinci olarak, I. Selim, askerî bakımdan tam anlamı ile yıkılmamış olan Safavi İran'a karşı ekonomik tedbir uygulayarak, bu ülkenin zenginliğinin temeli olan batıya ipek ticaretini durdurmuştur. Üçüncü olarak, yine aynı amaçla, yani İran'ı ekonomik bakımdan güçsüz düşürmek için, Mısır Memluklularının Kafkaslar'dan

Mısır’a Kırgız tutsak ticaretini, Doğu Anadolu yüksekliklerine egemen olduğundan, engellemiştir.

Selim’in Çaldıran seferi sırasında, Mısır Memlukluları iki yönden tehdit altında kalmakta ve giderek zayıflamaktaydı. Kuzeyde Safavi devletinin ve güneyde, Vasco de Gama’nın gezilerinden sonra, Portekiz’in baskısı altındaydı. Genişlemek ve Halifeliği eline geçirmek gibi klâsik nedenlerin ötesinde, Selim’i Mısır’a yönelten başka ve belki de daha açıklayıcı düşünceler vardır. Bir kere, giderek güçlenen ve güneyden açık bir tehdit oluşturan Portekiz’i, zayıf bir Memluklu devleti durduramazdı. Böylece, İslâm dünyasının daha çok denizi içeren güney bölgesi Hıristiyan saldırılarına açık hale gelebilirdi. İkinci olarak, geçmişte Timur örneğinde görüldüğü ve ilerde Safavilerin de düşleyebilecekleri gibi, doğudaki bir güç, Osmanlı devletinin güney sınırlarının altından sarkarak, stratejik Suriye ve Mısır bölgelerinde egemenlik kurabilir ve imparatorluğu tehdit edebilirdi. I. Selim, herhalde bu düşüncelerle de, Çaldıran’dan sonra, ekonomik ve askerî bakımdan daha da zayıflattığı Memluklular üzerine yürüdü. Önce Halep, sonra Şam, Beyrut ve Gazze bölgelerini eline geçirdi. 1517 tarihinde de Memluklu Sultanı Tuman Bey’i yenerek Mısır’ı aldı. İlginç olan, Selim’in bu yörelerde, Hıristiyanlara “Müslüman döneklerden” daha iyi davrandığıdır. O kadar ki, Hıristiyan ve Yahudilere dokunmamış, hac bedelini düşürmüş ve bölge ticaretine karışmamıştır.

Selim’in Mısır ve Kızıldeniz’e doğru bu harekâtı, Gama’nın Afrika’yı dolaşarak gerçekleştirdiği “Okyanus devrimi”ne ve Portekiz deniz gücünün Hint Okyanusu’na doğru genişlemesine bir tepki olarak düşünülebilir. 1515-1519 arasında OsmanlIların Kuzey Afrika’ya doğru genişlemeleri de aynı bağlamda değerlendirilebilir. Daha önce değinildiği gibi, Memluklular, İslâm dünyasını Portekiz’e karşı savunabilecek kadar güçlü değillerdi. Şimdi Mısır’ı eline geçirmiş olan Osmanlı Sultanı, Mekke ve Medine gibi İslâmiyetin beşiği olan kutsal kentleri de savunma durumuna geldi. Artık Selim, en yüksek İslâm yöneticisi olarak, işgalcilere karşı bölgeyi savunma sorumluluğuna sahipti. Ancak, şu da var ki, Osmanlılar Portekiz’le mücadelelerinde bu devleti Hint Okyanusu’ndan kovacak durumda da değillerdi; dolayısıyla Okyanus üstünlüğü Batı Avrupa devletlerine bırakıldı. Kuruluş yerine bakılırsa, Osmanlılar temelde bir kara devletiydiler. En güçlü dönemlerinde bile Karadeniz ve Akdeniz gibi

okyanuslara göre "iç deniz" sayılabilecek sulara egemen olabilmişlerdir. Ama, yine de, yabancıları Kızıldeniz'e sokmayarak Portekiz'in Hint Okyanusu ticaretini tümüyle denetlemesini engellemişler ve belki daha da önemli olmak üzere, Kuzey Afrika ile Ortadoğu'yu batıdan gelen Hıristiyan saldırılarına karşı en az 350 yıl savunmasını bilmişlerdir.

Mısır seferinin bir başka önemli sonucu, Halifeliğin Osmanlı hanedanlığına geçmiş olmasıdır. Böylece, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1924 Martında hilâfeti kaldırmasına kadar Osmanlı sultanları dört yüzyıl büyük bir İslâm kütlesi tarafından halife olarak tanınmışlardır. Daha da önemlisi, bazı kutsal emanetlerin İstanbul'a getirilmesidir. Bunlar, Osmanlı sultanının Mekke ve Medine gibi kutsal kentlerin, Hicaz'ın su yollarının, yani tüm İslâm dünyasının koruyucusu olduğunu simgelemekteydi. Artık Selim, kendinden önce Memluklu sultanlarının yaptıkları gibi, İslâm dünyasının başı olduğunu iddia edebilirdi.

I. Selim, saltanatı süresince dikkat ve enerjisini Asya'ya çevirmiştir. Seferlerinin yönü bunu açıkça ortaya koyuyor. Avrupa'daki durumu ise olduğu gibi korumasını bilmiştir. Bu davranışının nedeni, Osmanlı devletinin gelecekteki genişleme yönünün Asya kıtasının içlerine doğru olacağını düşünmüş olması değildir. Olayların seyri dikkate alındığında, bu pek doğru görünmüyor. Asıl amacının "Safavi devletini ortadan kaldırmak ve Orta Asya'ya kadar gidip oradaki sünnileri etkisi altına almak" (Uzunçarşılı, 1975: 306) olduğu da çok kuşkuludur. Her şeyden önce, bunun gerçekleşmesi pek mümkün değildi. Aksi düşünülse bile, Şiilerin devlet için yarattığı tehdidin bilincinde olan ve saltanatı boyunca buna göre davranan bir Osmanlı yöneticisinin büyük bir Şii kitlesini sınırları içine almasının yaratacağı tehlikeleri görmemesi akla uygun değildir. Selim'in se ferlerinin yönünün doğuya çevrilmesinin asıl nedeni, o dönemde tehlikenin Avrupa'dan değil, Asya'dan gelebileceğim anlamış olmasıdır. Doğudan gelen tehdidi ortadan kaldırarak oğlunun Avrupa yönünde genişlemesini sağlamış sayılabilir..

6.Üstünlüğün Doruğu

I. Süleyman'ın (Kanuni) Osmanlı tahtına geçtiği tarih (1520), Avrupa uygarlık tarihinin dönüm noktasına rastlar. 16. yüzyılın başlarında, feodal kurumlarıyla geç Ortaçağ karanlığı, yerini Rönesansın altın ışığına bırakmaktaydı. Bu yüzyıl, Habsburg împaratorluğu'nun V. Charles'ı (Şarlken), Fransa'nın (Valois hanedanlığından) I. François'sı, İngiltere'de (Tudor hanedanlığından) VIII. Henry'si gibi Avrupa tarihinin tanınmış simaları olan yöneticilerin ve Leonardo da Vinci, Michael Angelo ve Niccola Machievelli gibi dahi sanatçı, bilim adamı ve düşünürlerin dünyası idi. İşte, Süleyman, "muhteşem" (magnificent) ünvanının da hakkını vererek, böyle aydınlık bir dünyaya en çok yakışan Osmanlı sultanı oldu.

Onuncu Osmanlı hükümdarı olan ve Hicretten on yüzyıl sonra uzun sürecek saltanatına başlayan I. Süleyman, Müslümanların gözünde kutsal 10 rakamının bir insanda simgelenmesi, can bulmasıydı. Doğu geleneklerine göre, her yüzyılın başında büyük bir insan ortaya çıkar ve bu yüzyıla damgasını vuracak kadar tanınırdı. İşte, yeni Osmanlı sultanı bu adamdı (Kinross, 1972: 174). Babasından rakipsiz olarak aldığı saltanatı yarım yüzyıla yakın çeşitli zaferlerle süslemiş ve ordusunun başında olarak batıya ve doğuya birçok sefer yapmıştır. Sultan Süleyman'ın ünü yalnız seferleri ve kazandığı zaferlerle değil, aynı zamanda koydurmuş olduğu yasalarla devlet örgütü ve ordusunu zamanın gereklerine göre modern bir biçimde düzenlemesinde de görülür. Zamanında Osmanlı ordu ve donanması, dünyanın en üstünleri arasındaydı (Uzunçarşılı, 1975: 419).

2

İstanbul'un fethinden ve Osmanlı gücünün İtalya "çizmesi"nin ucuna kadar gelmesinden sonra, Avrupa devletleri, ister büyük ister küçük olsunlar, artık Türkleri ciddiye almak durumundaydılar. Önemli bir tehdit olan bu ilerlemenin, yalnız askerî değil, aynı zamanda diplomatik manevralarla da karşılanması gerekiyor, kendi aralarındaki rekabette bile Osmanlı öğesi diplomatik hesaplara katılıyordu. Bir Osmanlı müdahalesi tehdidi, bir gizli Osmanlı ittifakı, özellikle İtalyan devletleri arasında yararlı bir diplomasi silahı haline geldi. Gerçekte, 16. yüzyılla birlikte Avrupa sahnesinde giderek iki büyük imparatorluk sivriliyordu: Osmanlı ve Kutsal Roma imparatorlukları. İkincisinin imparatoru Charles'a, hem Müslümanlara ve hem de batıdaki Katolik Fransa'ya karşı, Hıristiyanlığın

şampiyonu ve birleştirici tek gücü olarak bakılıyordu. Charles'ın imparatorluğu, Baltık'tan Akdeniz'e, Hollanda'dan Almanya'ya, Avusturya ve İspanya'ya kadar uzanıyor ve Napoli ile Sicilya krallıklarını da içeriyordu. İmparatorun asıl amacı, tüm Hıristiyan dünyayı Habsburg'ların yönetiminde ve Kutsal Roma İmparatorluğu çerçevesi içinde birleştirmek ve Osmanlı ile karşı karşıya gelebilecek güce ulaşabilmekti. Charles'ın bu düşünü, Müslümanlık söz konusu olduğu sürece, I. Süleyman hemen hemen tüm Müslümanları birleştirerek gerçekleştirmişti. Kısaca, Habsburg'ların doğusunda Avrupa'nın iki büyük imparatorluğundan birinin başına geçmişti. Artık, uzun bir süre, Avrupa güç dengesinin bu iki devlet ve bir dereceye kadar Fransa krallığı tarafından kurulacağı ve denetleneceği anlaşılmıştı. Habsburg'lar Avrupa'da başat duruma geçmek girişimlerinde bulunurlarsa, bu Habsburg üstünlüğünü yalnız Osmanlılar tehdit edebilirdi.

Şarlken'in amacının gerçekleşmesinde, kendi Almanyası ile İspanya'daki dominyonları arasına giren Fransa'nın I. François'sı en büyük engeldi. Bu yüzden, Türk tehdidini çok iyi bilmesine rağmen, Şarlken'in ilk yenmesi gereken düşmanı Fransa'ydı. Burada ilginç olan nokta, Avrupa'nın yeni belirmeğe başlayan güç hesaplarında, hem Fransa ve hem de Kutsal Roma İmparatorluğu açısından, doğudaki Müslüman devletin, açık bir düşman olduğu kadar, yararlı bir dost da olabileceği idi.

Avrupa güç dengesinin bu biraz da alaycı durumunu ilk olarak Fransa monarkı anlamış görünüyor. Çünkü, I. François, Venedik elçisine, Osmanlı devletini, Habsburg İmparatoru'na karşı "Avrupa devletlerinin ortak ve bağımsız varlıklarının en büyük güvencesi" olarak gördüğünü söylemişti (Kinross, 1972: 174). Fransa kralının bu keskin değerlendirmesi karşılıksız kalmadı; Osmanlı Sultanı da kendisine Şarlken'e karşı etkili bir koalisyon kurabilmesi için 1533 yılında 100.000 altın gönderdi. Osmanlı yöneticisi, asıl düşman olarak gördüğü Kutsal Roma İmparatorluğu'na karşı mücadelesinde, Fransa'nın bir Osmanlı ittifakına ne kadar ihtiyaç duyduğunu çok iyi anlamış ve Osmanlı-Avrupa ilişkilerini "Fransa ile dostluk" temeline oturtmuştur. Böylece, Kanuni Sultan Süleyman, 16. yüzyıl Avrupasında kıta güç dengesini denetleyici bir rol benimsemiştir. Böylece, Osmanlı devletinin diplomatik ve askerî prestiji yükselmiş ve Avrupa'da güç üstünlüğünü eline geçirmiştir.

İşte, bu atmosfer içinde, I. François'nın 1525 tarihinde Pavia'da Habsburg'lara yenilmesinden sonra, Fransa, Habsburg'un giderek artan gücüne karşı Osmanlı desteğini sağlamayı bildi. Bu Fransa-Osmanlı devleti ittifakı, o dönemde Avrupa uluslar sisteminin ayrılmaz bir parçası olmuş ve Avrupa güç dengesinin temeli haline gelmiştir. Fransa'nın Osmanlı için güvenilir bir müttefik olduğunu söylemek zordur. Koşullar değiştiğinde, dinsel düşüncelere bağlanıp Osmanlı devletine karşı kurulan koalisyonlara girdiği doğrudur. Ancak, burada ilgi çekici olan, Osmanlı devletinin Avrupa'da genişlemesinin, Katolik Habsburg İmparatorluğu'na karşı büyük bir mücadeleye girişen Protestanlığın tanınmasında ve yayılmasında son derece önemli bir öğe olmasıdır. Biraz da çelişkili, ama Avrupa gerçeklerine uygun olarak, bir yanda Katolik Fransa ve öte yandan Protestanlara destek ise, o dönemdeki Osmanlı devletinin Avrupa politikasının temel taşı olacaktır (Itzkowitz, 1972: 34).

Osmanlı hükümdarının müttefik olarak Fransa'yı seçmesinin başka nedenleri de vardır. Süleyman'ın siyasal ufku, atalarınınki gibi, Avrupa'ya yönelikti. Amacının gerçekleşmesinde, uzun sürede başarısız olan Büyük İskender gibi, Süleyman da Doğu ile Batı'nın toprak ve insanlarını birleştirmek istedi. Bu amaçla, Doğu Avrupa'daki Osmanlı sınırlarının çok ötesine, kıtanın imparatorluk merkezi olan Viyana'ya gözlerini dikti. Bunun, gerçekleşebilir bir amaç olup olmadığı, ilerde de görüleceği gibi, tartışılabilir. Ancak, Viyana'nın ele geçirilebilmesi için, öncelikle İmparator Şarlken'le boy ölçüşmesi, onu yenip Avrupa'nın ortasındaki topraklarını işgal etmesi gerekiyordu. I. Süleyman döneminin Avrupa'daki hareketli, uzun ve biraz da karmaşık askerî kampanyalarının, ittifaklarının ve barış girişimlerinin öyküsü büyük ölçüde budur.

3

I. Süleyman'ın Habsburg İmparatoru'na karşı ilk harekâtı, biri karada ve öteki denizde olmak üzere, Habsburg İmparatorluğu ile arada tampon durumunda bulunan Macar Krallığı ile, içinde Hıristiyan devletlere ait adalar olan ve Kuzey Afrika ile İspanya kıyılarını içeren Akdeniz'de oldu. Burada ilk hedef olarak, Fatih Sultan Mehmet'in başarısız olduğu Belgrad ve Rodos'u eline geçirdi (1521 ve 1522). Bu askerî başarıların stratejik sonuçları, Macar ovaları ve Tuna'nın kuzey bölgesinin Osmanlı

genişlemesine açılması ve yeni Osmanlı topraklan olan Mısır ve Suriye arasındaki ulaşımı tehdit eden stratejik Rodos adasının ele geçirilip, Osmanlı devletinin artık Doğu Akdeniz'e tam anlamıyla egemen olmasıdır.

I. Süleyman'ın ikinci Batı seferinin temel nedeni, Fransa Kralı'nın 1525 tarihindeki Pavia savaşında yenilmesinden sonra, Habsburg İmparatoru'na tutsak düşmesi ve Osmanlı yöneticisine yazdığı gizli mektupta, "tüm dünyayı egemenliği altına alacak olan Şarlken'e karşı genel bir sefer açması" yolundaki isteğidir (Kinross, 1972: 184). Bu istek Osmanlıların da çıkarları ile uyum halindeydi. Hem Macaristan Osmanlı ilerlemesine karşı direnemeyecek kadar büyük bir siyasal karmaşa içindeydi, hem de Fran sa mn desteğinde ya da en azından yansızlığında Habsburg'lara karşı topraksal genişleme için ideal bir fırsat çıkmıştı. Bu düşüncelerin ışığı altında I. Süleyman'ın Macar seferinde kazanılan Mohaç zaferinin en önemli siyasal sonucu, Osmanlı'ya karşı örgütlü Macar direnmesinin artık sona ermesi ve dolayısıyla aradaki tamponun ortadan kalkmasıyla Osmanlı yöneticisinin Habsburg'larla karşı karşıya gelmesi ve Osmanlı devletinin gelecek iki yüzyıl süreyle Avrupa'nın ortasında başat güç durumuna yükselmesidir.

Osmanlı sultanının üçüncü Batı seferinin en önemli konusu, Viyana'nın ele geçirilmesi olmuştur. Bu mücadelenin sonucunu belirleyen en önemli öğe Orta Avrupa iklimidir. Viyana kuşatmasının (1529) kaderini tayin edecek olan ağır toplar, yağmurlu mevsimde ağırlaşan toprak üzerinde taşınmaları mümkün olmadığından, geride bırakılmış, ancak hafif toplar getirilebilmişti. Bu durum, doğal olarak savunmanın işine yaradı. Kuşatma sonbaharın sonlarına kadar sürdü ve çeşitli saldırılardan herhangi bir başarı sağlanamayınca, geri çekilme kararı verildi. Hıristiyan Avrupa'nın "kalbi" olan Viyana Türklerden korunmuş, ancak I. Süleyman da ordusu kırılmadan ve düzen içinde İstanbul'a dönmüştü. Kolay kaçınılamaz hesaplaşma başka bir tarihe ertelenmiş oldu.

Sultan Süleyman 1532 yılında bir kez daha Tuna seferine çıktı. Amacı, Viyana başarısızlığına rağmen yalnızca "İspanya Kralı" diye hitap edip aşağıladığı İmparator V. Charles ile karşı karşıya gelmekti. Kutsal Roma İmparatoru ise, bu sırada Fransa ile barış durumundaydı ve Türk tehlikesinin ne kadar büyük olduğunu anlayıp, tüm Hıristiyan dünyadan oluşan büyük bir ordu toplamıştı. Avrupa, Avrupa olalı, böyle güçlü bir

orduyu biraraya getirememişti. Ancak bunu gerçekleştirebilmek için İmparator Protestanlarla anlaşmaya varmak zorunda kaldı. Bunlara önemli ödünler vererek din sorununun çözümünü süresiz erteledi. Böylece, biraz da çelişkili ve alaycı olarak, Osmanlı devleti Reformasyon hareketinin bir cins bağlaşığı ve güçlendiricisi durumuna gelmişti. Ayrıca, fethedilen bölgelerde OsmanlIların Katolikler yerine Protestan toplulukları desteklemeleri sonucunu da doğurdu (Kinross, 1972: 193).

Sultan Süleyman bu seferinde Viyana'yı kuşatmadı. Macar topraklarında birçok kale ele geçtiyse de, Şarlken'in çok beklenen ordusu Osmanlı yöneticisinin karşısına çıkmadı. 1533 yılında yapılan ateşkese göre, Macar toprak ve kaleleri, Macaristan üzerinde hak iddia eden ve İmparatorun kardeşi olan Ferdinand ile Süleyman'ın desteklediği Macar soylusu John Zapolya arasında paylaştırıldı. Böylece, biri doğrudan doğruya Osmanlı devletinin koruyuculuğu altında Zapolya'ya, öteki ise elindeki yerler için Osmanlı devletine vergi vermek durumunda olan Ferdinand'a ait iki ayrı Macaristan ortaya çıktı (Uzunçarşıh, 1975: 336).

Osmanlıların Viyana önündeki başarısızlıkları tarihin dönüm noktalarından biridir. Böylece, Müslüman güçler, tıpkı 800 yıl önce İspanya'daki başarısızlıkları gibi, Avrupa'nın kalbine girememişlerdir. Bu başarısızlığın çok çeşitli nedenleri arasında şunlar önemli ve öğreticidir: Artık Avrupa orduları disiplinli, iyi yetiştirilmiş ve akıllıca yönetilen ordular biçimine dönüşmüştü. Eskiden Osmanlı güçlerinin karşısına çıkan feodal ve çapul askerler topluluğuna benzemiyorlardı. İkinci olarak, coğrafya önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı devletinin başkenti ile Sultanın savaş alanı arasında şimdi 1200 kilometrelik bir ulaşım hattı oluşmuştu. O dönemin teknik olanaklarıyla bu kadar uzaktaki bir orduyu uzun bir süre savaş malzemesi ve gıda bakımından beslemek kolay bir iş değildi. Ayrıca, Tuna vadisinin sürekli yağmur ve seliyle mücadele etmek gerekiyordu. Bu topraklar üzerinde ağır topların ve atlıların hareket etmesi olanaksız olmasa bile son derece zordu.

Sultan Süleyman sonunda şunu anladı ki, Orta Avrupa'da, ötesine geçilmesi yarardan çok zarar getirecek bir nokta vardır. O dönemin askeri olanakları, tekniği ve stratejisi açısından Viyana kenti, İstanbul'daki yöneticinin erişebileceği noktanın ötesinde bulunmaktadır.

Viyana başarısızlığına rağmen, I. Süleyman'ın uzun ve zaferle dolu sefer yıllarından sonra, AvrupalIların Türk tehlikesi korkusu arttı ve devletin gücüne saygı duyulmağa başlandı. Karşılarında Asya steplerinden gelen "barbar sürüler" değil, Batı'nın o zamana kadar karşılaşmadığı kadar modem bir biçimde örgütlenmiş ordular vardı. Bir İtalyan şunları yazıyor.:

"Askeri disiplinleri eski Yunan ve Romalıları çok aşan sertliğe ve adalete sahipti. Türkler bizim askerlerimizden üç bakımdan üstündür: Komutanlarına derhal itaat etmektedirler, savaşta yaşamlarına hiç önem vermemektedirler, ekmek ve şarapsız uzun süre yaşayabilirler ve su ve arpa ile yetinebilirler." (Kinross, 1972: 196).

İşte, arkasında bu birleşmiş kuvvetle, I. Süleyman döneminde Osmanlı devleti Avrupa sorunlarında eskisinden daha çok hesaba katılması gereken bir güç olmuştu. Süleyman Osmanlı imparatorluğunu, ilerde "Avrupa uyumu" (European Concert) diye anılacak olan sistemin kalıcı bir öğesi biçimine dönüştürmüştür. En büyük başarısı da budur.

7.Diplomatik Temaslar ve Kapitülasyonlar

1

Gerçek ve bugünkü anlamıyla olmasa bile, şimdi ele alınan dönem, Osmanlı diplomasisinin başlangıç ışığını yakar. Gerçekten, Sultan Süleyman dönemi, savaş alanlarında olduğu kadar ve belki de ondan daha çok, diplomasi alanında elde edilen başarıların dönemidir. Daha önce değinildiği gibi, eskiden sultanın sarayında sürekli dış temsilcilik Venedik'le sınırlıydı. Bükemediğin eli öp örneği, Akdeniz'de deniz üstünlüğünü OsmanlIlara kaptırdıktan sonra, Venedik İstanbul ile yakın bir diplomatik ilişki kurmuş, sürekli elçiler göndermiş ve Osmanlı başkentinde Balyoz denen yüksek yetenekte bir temsilci bulundurmağa özel bir önem göstermiştir. Bu kişiler İstanbul'dan Venedik'e sürekli rapor göndermişler ve Avrupa'nın öteki devletlerinin de İstanbul'da neler olup bittiğini öğrenmesini sağlamışlardır. Fransa Kralı I. François'nın "İstanbul'dan, Venedik kanalı dışında, hiç doğru haber gelmez" demesi (Kinross, 1972: 197) boşuna değildir. Bu gizlilik, OsmanlIların işine gelmemiş, devletin güçlenmesine yardımcı olmamış değildir. Ama, Süleyman döneminde gerek

Osmanlı sınırlarının genişlemesi ve gerekse uluslararası sistemde ortaya çıkan gelişmeler, Osmanlıların tam bir “şahane yalnızlık” içinde kalmalarını olanaksız kılıyordu; er ya da geç devlet diplomasi alanında dışa açılacaktı.

İşte, Süleyman döneminde yeni yeni misyonların gelmesi ile dış temas bir hayli artmış bulunmaktaydı. Fransızlar, Macarlar, Hırvatlar ve en önemlisi Kutsal Roma İmparatoru’nun temsilcileri İstanbul’a gelmeğe başladılar. Avrupa geleneğine uygun büyükelçi statüsünde olmasalar bile, bunlar ve yabancı gezgin ve yazarlar sayesinde, Avrupa Türk’ün yaşam biçimi, yönetimle ilgili kuruluşları, son derece gelişmiş seremonileriyle, Osmanlı sarayının niteliği, barbarlıktan uzak yaşam biçimleriyle Osmanlı tebası hakkında bilgi sahibi oldu. Kısaca, Avrupa artık Osmanlı’yı tanımağa başlıyordu ve Süleyman da Avrupa’nın en uygar monarkları arasındaydı. Göçebe, kabile ve din kökenlerinden bir Doğu uygarlığım en yüksek noktaya çıkarmayı ve onu Avrupa uyumu içine sokmayı bilmişti. Zaten bunun için de Batı’da “Muhteşem” (magnificent) olarak adlandırılmıştı.

Zamanla İstanbul’un diplomatik önemi büyüdü. Belirtildiği gibi, Venediklilerin yanında başka devletler de temsilci gönderdiler. Hatta 1562 yılında Frankfurt’taki Osmanlı temsilcisi, Romalılar Kralı ilân edilen Maximilien’in taç giyme töreninde hazır bulunmak nezaketini gösterdi (Hanımer, 1984: 1735). İstanbul’a gelen temsilciler arasında en önemlisi 1554 yılından sonra belirli aralıklarla Şarlken’i İstanbul’da temsil eden Ogier Ghiselin de Busbeck’tir. Birçok rapor ve mektubunda Osmanlı Sultanı, sarayı ve halkı hakkında yeni ve nesnel görüşler nakletmiştir. Batı’mn bir adamı olan Busbeclt, bu bilinmeyen Doğu’nun daha uygar yönlerini derhal farketmiştir. Özel bir mektubunda şunları yazıyor:

“Şimdi gel ve bembeyaz ipekten sayısız kıvrımları olan türbanlı başların oluşturduğu şu büyük kalabalığa, şu her cins ve renkte parlak giysilere ve her tarafı donatan şu altınların, gümüşlerin, pembenin, ipek ve satenin pınlpırıllığına bir göz gezdir Ben bundan daha güzel bir şey görmüş değilim. Ama, tüm bu lüksün ortasında büyük bir basitlik ve ekonomi var. Giyenin rütbesine bakılmaksızın, herkesin giysisi aynı biçimde ve bizdekinin aksine hiçbir dantel ve işleme yok... Bana özellikle çarpıcı gelen, o kadar kalabalık bir toplantıdaki sessizlik ve disiplin oldu. Böylesine bir kalabalıkta mutlaka olması gereken bağırış çağırış kesinlikle yok. Herkes

önceden belirlenmiş yerinde en sessiz biçimde duruyor... Bu büyük toplulukta hiçbir kişi rütbesini kişisel değer ve yürekliliğinden başka bir şeye borçlu değil, hiçbir kimse ötekilerden doğuştan gelen üstünlüğe de sahip değil ve kişiye onuru yaptığı görev ya da bulunduğu makama uygun olarak veriliyor. Bir öncellik mücadelesi yok, herkes yaptığı işin değerine göre belirti bir yerde duruyor. Görev ve makamlarım Sultan'ın kendisi dağıtıyor ve bunu yaparken kişinin zenginliğine, boş rütbe iddialarına kulak asmıyor, bir adayın aile çevresinin nüfuzuna dikkat etmiyor. Hepsinin değerini ölçüyor ve karakterlerini, doğal yeteneklerini, mizacını araştırıyor. Böylece, herkes bağlılığına göre ödüllendiriliyor ve makamlar da işleri en iyi biçimde görecek olanlarla dolduruluyor" (Kınross, 1972: 202).

Süleyman döneminde gelişen Osmanlı diplomasisinin, yine de Avrupa'da gelişen diplomatik kurallara uymayan yönleri vardı. Örneğin, Osmanlılar yabancı elçilerin kabulünde, "dost" ile "düşman'' bildiklerinin arasına büyük bir fark koymaktaydılar. Bu fark aşırılıklara kadar gidebilmekteydi. İran elçisi armağanlar ve barış isteği ile huzura geldiğinde kendisine akıl almaz itibar gösterilirken, Avusturya elçisi kötü davranışa konu olabilmekteydi. Busbeck Macaristan'a yapılan Osmanlı seferlerinin sınırlandırılması isteği ile sultanın huzuruna geldiğinde hiç de iyi kabul görmemiş ve derhal oradan uzaklaştırılmıştı.

2

Sadrazam İbrahim Paşa'nm da etkisiyle 1535 yılında "büyük dost" Fransa ile bir antlaşma yapıldı (Kinross, 1972: 204). Bu antlaşmaya göre, Fransız tüccarları Osmanlı topraklarında Türklerin verdiği kadar vergi ödeyerek ticaret yapabilecekler ve Türkler de Fransa'da aynı haklardan yararlanacaklardı. İkinci olarak, Fransa Osmanlı topraklarında konsüler yargı organları kuruyordu ve Osmanlı makamları bunların verdikleri kararlan uygulayacaklardı. Üçüncü olarak, Osmanlı topraklarındaki tüm Fransız yurttaşlarına tam dinsel özgürlük tanınıyordu ve daha da önemlisi kutsal yerleri koruma ve bakma hakkı veriliyordu. Bu, doğal olarak, Doğu Akdeniz bölgesindeki tüm Katolikler üzerinde Fransız koruyuculuğu anlamına geliyordu. Dördüncü olarak, Akdeniz'deki Hıristiyan gemileri, korunma güvencesi olarak, Fransız bayrağı çekeceklerdi.

Bu Osmanlı-Fransız antlaşması, yabancı ülkelere “kapitülasyonlar” denen ve ilerde devletin başına tam bir bela getirecek olan ayrıcalıklar sistemi kurmuş olması açısından son derece önemlidir. Fransa tarafından büyük bir ustalıkla kaleme alındığı açık olan antlaşma ile Paris İstanbul’da sürekli bir büyükelçi bulundurma hakkını da kazanmıştır. Kısaca, bu siyasal ve ekonomik düzenleme, Fransa’yı İstanbul’da uzun süre en etkili yabancı güç durumuna getirmekteydi. Ancak, şu da var ki, bir ticaret anlaşması dış görüntüsü altındaki bu Fransız-Osmanlı yakınlaşması, Fransa Kralı ile Kutsal Roma İmparatoru arasındaki Avrupa siyasal ve askerî dengesini, Osmanlı devleti yararına sağlamıştır. Fransa Kralı çoğu kez antlaşmanın özüne aykırı davranışlarda bulunarak, Osmanlı devleti aleyhine Venedik, Kutsal İmparatorluk ve Papalık gibi devletlerle yakın ittifak ilişkilerine girecekse de, Sultan Süleyman zaman zaman yansız kalan Fransa öğesinin rahatlatıcı etkisiyle Akdeniz’de deniz üstünlüğünü de eline geçirme yolunda girişimlerde bulunabilecektir.

8. Akdeniz “Gazileri”

1

Avrupa’da genişleme sınırlarının en uç noktasına varan Sultan Süleyman, yalnızca “İspanya Kralı” sayıp aşağıladığı Şarlken’le kozlarını henüz paylaşmamış olmakla birlikte, dikkatini doğuya, İran’a çevirdi ve buraya üç uzun sefer yaptı. Habsburg’larla mücadelesini ise karada değil, Akdeniz’de sürdürecektir.

Büyük coğrafî keşiflerden sonra, yani 16. yüzyıl dünyasında, denizler dünya ticaret ve ulaştırmasında steplerin yerini almış, eski dünyanın ünlü ipek ve baharat yollan önemlerini yitirmişlerdi. İnsanlığın yararlanmasına açılan okyanuslara egemen olacak ve böylece uzun mesafeli dünya ticaretini eline geçirecek gücün, aynı zamanda siyasal ve askerî açılardan da “başat dünya gücü” haline geleceği anlaşılmış bulunuyordu (Modelski, 1972: 110-25). Türkler ise, ticarette kara yoluna dayanmaktaydılar. Ama, şimdi deniz ulaştırmacılığı karanın yerini almış ya da en azından onu tamamlar hale gelmiş olduğundan, Türklerin de kendilerini bu dünya çapındaki önemli değişikliğe uydurmaları gerekiyordu. Böylece, kısa bir

süre içinde Asya kıtasının Gazileri, “Akdeniz Gazileri” durumuna yükseldiler.

Akdeniz’de Osmanlı genişlemesine zaman da çok uygundu. Fatimi Halifeliğinin düşüşü, onun Müslüman uydu hanedanlarım da etkilemiş ve Kuzey Afrika merkezî denetimin uzağında küçük kabile şeflerinin eline geçmişti. Bunlar da geçimlerini korsanlıkla sağlıyorlardı. Ayrıca, I492’de Endülüs Müslüman krallığının İspanya Hıristiyanlarının eline geçmesinden sonra, Kuzey Afrika’ya kaçan Magripliler (Moor) tarafından da teşvik görüyor ve Ispanya’nın güney kıyılarına korsan saldırılarında bulunuyorlardı. Buna karşılık, İspanya Kraliçesi İsebella da Kuzey Afrika’ya seferler düzenliyor ve bazı limanları eline geçiriyordu. Bu durumda Magripliler denizci iki kardeşte etkin bir önderlik buldular: Oruç Reis ve Hayrettin Barbaros. Tunus yöneticisinin desteği ile Cezayir’i İspanya’dan alan Oruç’un 1518’de ölümünden sonra Barbaros kısa zamanda Osmanlı sultanının hizmetinde büyük bir deniz komutanı oldu.

Barbaros’un Akdeniz’de Osmanlı üstünlüğünü sağlaması kısaca şöyle gerçekleşti (Kinross, 1972: 218-20; Uzunçarşılı, 1975: 363-74; Hammer, 1984: 1420-8; Itzkowitz, 1972: 34-6). Barbaros önce kıyı şeridindeki üslerini güçlendirdi, gerilerden kendisini tehdit edebilecek olan Arap kabileleri ile çeşitli ittifaklar yaptı ve bu sırada Suriye ve Mısır’ı eline geçiren Sultan Selim’le temas kurdu. Kuzey Afrika kıyı şeridindeki üstünlüğünün doğu kanadı, Osmanlı güçleri tarafından sağlamlaştırılabilirdi. Sultana çok değerli hediyeler göndererek ondan Afrika Beylerbeyi ünvanını aldı. Bu arada, Barbaros’un Kutsal Roma İmparatoru’na karşı Batı Akdeniz’deki mücadelesi, tahta yeni geçen Süleyman’ın da dikkatini çekmişti. Üstelik, şimdi son derece yetenekli bir Cenevizli deniz amirali olan Andrea Doria’nın komutası altında Hıristiyan donanmaları Doğu Akdeniz’e kadar saldırılar düzenlemekteydiler. Bu da yetmiyormuş gibi, bağlılığını değiştirmiş ve Fransız Kralına hizmet ederken, şimdi daha “azılı” bir düşman olan Habsburg’lara bağlı bir biçimde savaşmağa başlamıştı. Osmanlı donanması, Doria'nın eline geçen kıyı kalelerini geri almakta başarısızlığa uğrayınca, Sultan Süleyman kara kuvvetlerine verdiği önemin sonucu olarak, donanmanın ihmal edilmiş olduğunu anlamakta gecikmedi. Batı’nın deniz saldırılarına karşı, bırakın Batı Akdeniz’e saldırmayı, Doğu Akdeniz deniz üstünlüğünü de uzun süre

elinde tutamazdı. Bu durum üzerine Barbaros'a haber göndererek, kendisini İstanbul'a davet etti. Burada Barbaros'a "Ka-pudan Paşa", yani donanma komutanlığı görevi verildi (1533). Osmanlı yöneticisi ile Barbaros'un bu akıllı işbirliği sonucunda Osmanlı devleti kısa bir süre içinde tüm Akdeniz'e ve Kuzey Afrika kıyı şeridinin büyük bir bölümüne hükmetmeğe başladı.

Barbaros, Akdeniz'de bir Osmanlı-Fransız ittifakına taraftardı. Çünkü, böyle bir işbirliğinde İspanya deniz gücüne karşı etkili bir karşıt-ağırlık görmekteydi. Barbaros'un düşündüğü bu işbirliği Osmanlı Sultanının da plânlarına uygun düşmekteydi, çünkü İmparatora karşı, karşısına çıkmağa cesaret edemediği karadan çok denizden meydan okumayı düşünüyordu. Tüm bu gelişmeler, 1536 yılında Osmanlı-Fransız gizli karşılıklı savunma antlaşmasına vardı. Bu antlaşmadan önce Barbaros, Sultan Süleyman İran seferine çıkarken, 1535'te donanmasıyla Akdeniz'e açılmıştı. Önce Tunus'u ele geçirdi ve böylece Doğu ile Batı Akdeniz'i birbirinden ayıran dar geçit üzerinde önemli bir üs kazandı. Üstelik, buradan Rodos Şövalyelerinin bulunduğu Malta adasına akınlar düzenleyebilir ve Sicilya'yı ele geçirebilirdi. Tehlikeyi anlayan İmparator Şarlken, önce çeşitli Avrupa'ya özgü dolaplarla Türk tehlikesini önlemeğe çalıştı. Kuzey Afrika'yı iyi bilen bir Cenevizli casusu Tunus'a yolladı ve burada Türklere karşı bir ayaklanma çıkarmakla görevlendirdi. Casus bunda başarılı olmazsa, Barbaros rüşvetle Habsburg'lara kazandırılacak ya da öldürülecekti. Ancak, Barbaros bu düzeni anlamakta gecikmedi ve casus yakalanarak öldürüldü.

Bu "diplomatik" başarısızlıktan sonra, Şarlken artık Osmanlı üstünlüğüne karşı harekete geçmenin zamanının geldiğini anladı. Bağlılık değiştiren Andrea Doria'nın komutasına büyük bir filo verdi. İspanya ve İtalya limanlarından toplanan gemiler, Alman, İtalyan ve İspanyol denizciler tarafından dolduruldu ve bu filo 1535 yılında Tunus'u ele geçirdi. Habsburg'ların Akdeniz'deki etkin faaliyetlerinin sonu, 1538 tarihli Preveze yenilgisiyle noktalandı (Uzunçarşılı, 1975: 374-80).

Preveze zaferinden sonra Venedik, bu büyük ittifaktan ayrıldı. Fransız diplomasisinin de desteği ile OsmanlIlarla ayrı bir barış imzaladı. Preveze zaferinin en önemli sonucu, artık bundan sonra Osmanlı donanmasını Batı Akdeniz'de harekatta bulunmaktan alıkoyacak bir gücün kalmaması ve

Doğu Akdeniz deniz üstünlüğünün kesinkes OsmanlIların eline geçmesidir. Üstelik, Barbaros'un İstanbul'da olmasından yararlanmak isteyen Şarlken'in müttefikleriyle birlikte Cezayir'i eline geçirmek istemesi ve bunda başarılı olamamasıyla, artık Akdeniz'in tümü Osmanlı-Fransız ittifakının deniz işbirliğine açılmış oluyordu. İşin aslına bakılırsa, Cezayir'in ele geçirilmesi için Habsburg'ların düzenledikleri saldırı da bu işbirliğini bozmak için yapılmış ama başanlı olamamıştı.

1543 yılında Sultan Süleyman Barbaros'u bir kez daha Batı'ya gönderdi ve Barbaros'un başanlı seferleri sonucunda Napoli, Sicilya kıyılan topa tutuldu ve Marsilya'ya çıkıldı.

2

Sultan Süleyman, saltanatı süresince üç kez de İran seferine çıkmış ve devleti doğudan sürekli tehdit etmekte olan Safavilerin faaliyetlerini sınırlandırmak istemiştir. Bu bölgedeki son seferi 1553 tarihindedir. Osmanlı devletinin batıda meşgul olmasından yararlanmak isteyen Şah, büyük bir olasılıkla Şarlken'in de tahrikleriyle ve onunla ittifak halinde, Osmanlı sınırlarına saldırılarda bulunuyordu. Erzurum bile elden çıkmış ve Suriye tehdit edilmeğe başlanmıştı. Bunun üzerine Osmanlı yöneticisi harekete geçerek Erzurum'u geri aldı ve 1555 tarihinde barış yapıldı.

Bu anlaşma ile, Osmanlı devleti, Bağdat, Aşağı Mezopotamya, Fırat ve Dicle'nin deltaları, Basra Körfezi'ne çıkış da dahil Hint Okyanusu'ndan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan bir imparatorluk haline gelecektir. Artık, Türkler, Selçuklu ve Osmanlı devletini ilk yarattıkları "Beş Deniz Bölgesi"nin, kara ve denizleriyle birlikte, mutlak egemenleriydi ve burada doğan "çocuk", iki yüzyıl sonra, yani gençliğinde, Avrupa ve Kuzey Afrika'nın belirli bölgelerini de yönetmeğe başlamıştı. Ancak, böylece en geniş topraklarına sahip olan imparatorluk, Kanuni Sultan Süleyman'ın yerine geçen II. Selim'den sonra "orta yaşlılığında" duraklama, "yaşlılığında" da gerileme dönemine girecektir.

3

Süleyman'a "Kanuni" denmesinin nedeni, hukuk alanındaki reformlarından dolayıdır. Sultanın gerçekte Tanrı tarafından konan ve

Peygamber tarafıdan iletilen kutsal yasa olan Şeriatın ilkelerini değiştirme ya da görmemezlikten gelme yetkisi yoktu. Şeriat, sultanın hükümran otoritesini sınırlandırmaktaydı. Aslında, Süleyman'ın, iyi bir Müslüman olarak, bunu yapmağa niyeti de yoktu. Ama, halkının hızla değişen bir dünyada iyi bir Müslüman olarak kalabilmesi için yasanın uygulamasında değişiklikler yapılması gerektiğini de görmüştü. Yüzyılın başında fethedilmiş bulunan topraklardaki nüfusun çoğunluğu Hıristiyanlardan oluşurken, şimdi Asya'da yapılan fütuhat sonucu eski Hilafet merkezleri olan Şam, Bağdat ve Kahire ile Mekke ve Medine kutsal kentleri ele geçmişti. 20 ayrı ırktan ve değişik hükümetler altında yaşayan 25 milyonluk nüfusun 4/5 ü şimdi Asyalı nüfustu. Tüm İslâm dünyası ona dinin koruyucusu ve kutsal savaşçısı gözüyle bakmaktaydı. Kısaca, Süleyman'ın yönetimi altında Osmanlı imparatorluğu daha Müslüman bir nitelik kazanmış ve bu durum da yeni bir yasal düzenlemeyi gerektirmiştir. Bu yüzden, Halepli Molla İbrahim bu işle görevlendirilmiş ve ortaya çıkan yasaya "Mülteka-ul-uther" (Denizlerin kavşağı) adı verilmiştir (Kinross, 1972: 206). Bu yasal düzenleme 19. yüzyılın reformlarına kadar yürürlükte kalacaktır.

Üçüncü Bölüm

YETİŞKİNİN AVRUPA'DA DURGUNLUĞU

I. GENEL OLARAK DURAKLAMANIN NEDENLERİ

1

Dünya haritasına çok üstünkörü bir bakış bile, 13. yüzyılın başından 16. yüzyılın sonuna kadar geçen 250 ya da 300 yıllık süre içinde Hıristiyanlığın egemenlik alanının gerilediğini gösterecektir. Gerçekten, bu yüzyıllar daha çok Moğol ve Türk halklarının yüzyılı sayılabilir. Dönemin öncesinde Orta Asya'dan gelen göçebelik, ister Moğollarda olduğu gibi göçebe özelliklerini sürdürsün, isterse Osmanlılar gibi yerleşik düzene geçsin, bilinen dünyada başat öğe haline gelmiştir. Bu dönemde, İran'da, Hindistan'da, Çin'de, Mısır'da, Kuzey Afrika'da, Balkanlar'da, Macar ovalarında ve Rusya'da ya Moğol ya da Türk yöneticiler hüküm sürmektedirler. Osmanlılar ise,

Ortadoğu ve Balkanlara sahip olduktan sonra denize de çıkmışlar ve Akdeniz, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nun bir bölümünü denetlemeğe başlamışlardır. Hatta, Avrupa'nın imparatorluk "kalbi" olan Viyana'yı bile kuşatmışlar, ancak kenti savunanlardan çok iklimin sertliğine yenik düşmüşlerdir. Bu, eşi tarihte çok az görülen üstünlük, 16. yüzyılın sonlarındaki İnebahtı (Lepanto) yenilgisine kadar tartışmasız bir biçimde sürecek ve bu tarihten sonra yavaş bir tempo ile ortadan kalkacaktır.

Genel olarak İslâm dünyası ve özel olarak Osmanlı devletinin duraklaması ile ilgili olarak bulunan nedenler, kimi kısa ve kimi uzun vadeli nedenler olmak üzere, pek çoktur. Osmanlı devletinin başına geçen önderlerin yeteneksizlikleri ve hatta delilikleri önemli bir neden olarak öne sürülür. Ancak, bu belirleyici bir neden olsa idi, herhalde İngiliz İmparatorluğu 18. yüzyıla gelindiğinde gerileyen ve 19. yüzyılda yıkılan bir devlet olurdu. Her büyük imparatorluğun "doğal sınırlarına" kavuşması ve bundan sonra içten içe çürümesi de belirtilen temel nedenlerden biridir. Bunun açıklayıcı olabilmesi için dört kıtaya yayılan küçük bir Portekiz'in "doğal sınırlarının" neresi olduğunun sorulması ve buna akılcı bir cevap verilmesi gerekir. Karada doğal sınırlar saptanabilir ama denizler söz konusu olduğunda bu sınırlar sihirli bir biçimde genişlemektedir. Dolayısıyla, Osmanlı devleti açısından asıl açıklayıcı olan, bu devletin neden bir okyanuslar imparatorluğu olamadığının sorulmasıdır. Ancak, bu çoğu yanlış, çoğu hiçbir şey açıklamayan ve çoğu da "kaderci" yorumların geçerli olup olmadığının uzun uzun tartışılması, bu araştırmanın amacı açısından yararlı değildir. Dünya tarihinin genel seyrine bakıldığında, İslâm dünyasının ve bu arada Osmanlı devletinin duraklamasını etkilemiş olması gereken bazı temel değişikliklerin ve etkilerini bugün bile sürdürmekte olan, gelişmelerin ortaya çıkarılması zor değildir. Şurası bir gerçek ki, Müslümanlar ve bunların belki de tek bağımsız ve koruyucu gücü olan Osmanlılar, 16. yüzyıl hızlı ve devrimci akışını sürdürürken, bazıları Batı Avrupa'nın giderek güçlenmesinin sonucu olan önemli dış ve iç sorunlarla karşılaştılar. Bunlara gerekli tepkinin gösterilememesi, tepkinin yeterli olmaması ya da iş işten geçtikten sonra düzeltimlerde bulunulması, Müslüman dünyanın duraklamasını etkileyen en önemli nedenlerdir.

Müslüman dünyanın duraklamasının nedenleri arasında, uzun vadede belki de en önemli olanı, bu dünyaya karşı İberik yarımadası devletlerinin, Akdeniz, Atlantik ve Hint okyanuslarındaki tepkisidir. Portekiz'in, 16. yüzyılda önce Batı Afrika'ya hakim olup, sonra güney denizlerine inerek bölgedeki İslâm ticaretini baltaladığı ve nihayet büyük bir deniz sömürge imparatorluğu kurduğu daha önce belirtilmişti. Ispanya ise 1492'de Granada'yı fethetti ve 16. yüzyıl boyunca Kuzey Afrika'da Müslüman halklarla çatışmağa başladı.

İberik yarımadası devletlerinin bu genişlemesine rağmen, 16. yüzyıl boyunca Osmanlı donanması Akdeniz'deki egemenliğini sürdürdü. Ancak, Osmanlılar aynı başarıyı Hint Okyanusu'nda gösteremediler ve burada Portekiz'in üstünlüğünü ortadan kaldıramadılar. Zamanla Hint Okyanusu ve Akdeniz'de deniz üstünlüğü sırasıyla Hollanda, Fransa ve İngiltere'nin eline geçti. Burada ilginç olan nokta, bu devletlerin dünya çapındaki başarılarım bir ölçüde Osmanlılara borçlu olmalarıdır. Çünkü, ilerde de görüleceği gibi, Osmanlılar ani bir tehdit olarak değerlendirdikleri Portekiz ve İspanya'ya karşı bir denge unsuru olmak üzere, sözü geçen üç devlete ekonomik ve askeri nitelikte çeşitli kolaylıklar sağladılar. 1535'te Fransa'ya, 1580'de de İngiliz Levant Ticaret Şirketine birtakım ticarî ayrıcalıklar verildi. Bunlar, bölgede gelecek Avrupa üstünlüğünün temelini oluşturacaktır. 17. yüzyılın sonlarına doğru ise, Hollanda, Fransa ve İngiltere, ilerde endüstri devriminin çıkışını sağlayacak olan zenginliğin temelini oluşturacak uzun mesafeli ticareti ellerine geçirdiler. Bu, çağdaş dünyayı açan ve belki de gelişmiş ve gelişmemiş dünyaları birbirinden ayıran büyük devrimin (Barrachlough, 1967: 43-64) Osmanlı egemenliğindeki topraklarda görülmemesinin bir nedeni de bu uzun mesafeli ticareti denetim altına alamama olsa gerektir.

1580'lerde bir Osmanlı coğrafyacısı, Yeni Dünya hakkında III. Murat için yazılmış bir kitapta, AvrupalIların Amerika, Hindistan ve İran körfezi kıyılarında yerleşmelerinin İslâm ülkeleri için oluşturduğu tehlikeyi ve İslâm ticaretine vereceği zararı tahmin ediyor, Sultana Süveyş'te bir kanal açmasını ve "Hint ve İndus limanlarını zaptetmek ve kâfirleri kovmak üzere" bir filo göndermesini salık veriyordu. 1625'te Ömer Talib adında başka bir Osmanlı gözlemcisi tehlikeyi daha acil bir biçimde görüyordu:

"Şimdi Avrupalılar bütün dünyayı tanımayı öğrendiler; gemilerini her yere gönderiyorlar ve önemli limanları ele geçiriyorlar. Eskiden Hindistan, Indus ve Çin malları Süveyş'e gelir ve Müslümanlar tarafından bütün dünyaya dağıtılırdı. Fakat şimdi bu mallar Portekiz, Felemenk ve İngiliz gemileriyle Frengistan'a taşınıyor ve oradan bütün dünyaya dağılıyor. Kendilerinin ihtiyaç duymadıkları şeyleri İstanbul'a ve diğer İslâm ülkelerine getiriyorlar ve fiyatının beş katına satıp çok para kazanıyorlar. Bu nedenle İslâm ülkelerinde altın ve gümüş azalmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu Yemen kıyılarım ve oradan geçen ticareti ele geçirmelidir; aksi halde çok geçmeden, AvrupalIlar İslâm ülkelerine hükmedeceklerdir". (Lewis, 1970: 27-8).

Bu önemli ve Osmanlı devletinin geleceğini belirleyen gelişmelerin nedenleri herhalde çok ve karmaşıktır. Ancak, en belirgin olanları ortaya konmak istenirse, Osmanlı devletinde ticaretle uğraşanlanrın olumsuz toplumsal statülerinin, yani çıkarlarının ne yönde olduğunu anlamayan ya da anlamak istemeyen askerî ve yönetici bürokrat sınıfa bağlı kalmalarının en başta düşünülmesi gerekir. Katı dinî ve yönetimsel kurallara bağlı kalan Osmanlı tüccarları uzun mesafeli ve büyük çaplı ticarette, özellikle coğrafî keşiflerden hız ve heves kazanan Avrupa tüccarları ile rekabet edemez duruma gelmişlerdir (McNeill, 1963: 613-6). Hele, baharat ticaretinden aracının kârının ortadan kaldırılması ve faizin yasaklanması, belki de modem çağda İslâm dünyasının başarısızlığının temel nedenidir.

Asıl ticareti gerçekleştirecek olan kentlinin, memur, yönetici ve toprak sahiplerine sürekli boyun eğmesi ve bunlara bağlı olması, Mezopotamya'nın büyük uygarlıklarından bu yana, yani M.Ö. 3000'lerden beri, Ortadoğu toplumlarının belirgin özelliği olmuştur. Böyle bir ortamda yenilikçi düşüncelerin ve zenginlik biriktirecek ticaretin yeşerecek toprak bulamayacağı herhalde doğrudur. İşte, en görkemli dönemlerinde bile Osmanlı devleti bu binlerce yıllık toplumsal ve ekonomik kalıba uymuştur. Üstelik, kurulan askerî devlette Osmanlılar yalnız dört meslek tanıyorlardı:

Yöneticilik, savaş, din ve tarım. Sanayi ve ticaret, miras aldıkları sanatlarına devam eden fethedilmiş Müslüman olmayan halka bırakılmıştı (Lewis, 1970: 35).

Ama, şunu da teslim etmek gerekir ki, 1700’lere gelindiğinde Avrupa’daki ticaret devriminin uzun vadeli sonuçlarını kimse kolay kolay göremezdi. Osmanlılar sayesinde, 16. yüzyılda Akdeniz’de Iberik devletlerinin tehdidi ortadan kaldırılmış, Hint Okyanusu’nda ise sınırlı tutulmuştu. Batı Avrupa ticareti henüz Osmanlı devletinin iç bölgelerine kadar sokulamamıştı. Dolayısıyla, OsmanlIların kendilerine o zamana kadar güç kazandırmış olan eski yönetim model ve anlayışından ayrılmayı ciddi olarak düşünmeleri için pek bir neden yoktu. Eski yöntemler gelecekte de işleyebilirdi. Ortaçağda Haçlı seferleri nasıl başarısız olmuşsa, şimdiki Avrupa ticaret saldırısı da en azından başarı kazanamamıştı. Paniğe kapılmak, reform yapmak ve Müslüman dünyanın temel üstünlüğünden kuşku duymak için zaman çok erkendi. OsmanlIların toplumsal ve ekonomik hareketsizliği bütün bu düşüncelerin en mantıklı sonucudur. İlerde görüleceği gibi, Avrupa tehditlerinin bir bölümünü sezen yetenekli Osmanlı yöneticilerinin askeri ağırlıklı girişimleri de daha çok teknolojik nedenlerle pek bir sonuç doğurmayacaktır.

3

İslâm dünyasının duraklamasının ikinci önemli nedeni, kuzeyde Rusya’nın güçlenmesi ve bunun yol açtığı gelişmelerdir (McNeill, 1963: 617). Rus Çarlığı 16. yüzyılın ortalarında Kazan ve Astrakhan hanlıklarını eline geçirdi ve böylece bütün Volga bölgesi Rus ticaret ve yerleşimine açıldı. Daha sonra Kazaklar Rus koruyuculuğu altına girdi. Böylece, Ukrayna’da da rahatlayan Ruslar Ural dağlarım doğuya doğru geçtiler ve önce tüccar ve serüvenciler Rus gücünü bu bölgelere yerleştirmeğe başladılar. Bölgenin zengin doğal kaynaklarından yararlanarak 1638’de Pasifik Okyanusu’na dayandılar.

Rusya’nın Karadeniz’in kuzeyi ve Asya’daki bu başarıları, 16. ve 17. yüzyıllarda İslâm dünyasının genişleyebileceği kuzey sınırlarım önemli ölçüde daralttı. Osmanlı devleti üzerinde ise son derece olumsuz bir etki yarattı. Bu devletin, Hazar denizinin kuzey ve doğusuna doğru yayılıp, buralarda potansiyel olarak işbirliğine açık ırkdaşları ile iletişime girmesini ve devletin doğu sınırlarında sürekli tehdit oluşturan İran’ın kuzey ve doğusundan çevrelenip baskı altında bulundurulmasını engelledi. Rusya'nın güçlenmesi ve yayılmasıyla, İslâm dünyasının ve bu arada Osmanlı

devletinin kuzey ve doğu sınırları tam olarak belirlendi. Bu tarihten sonra güney ve batıya doğru genişlemek isteyecek ve bu amacını da iki yüzyıl sonra gerçekleştirecek olan devlet Rusya olmuştur. Bu durum ise, ilerki yüzyılların ana temasını oluşturacak olan Osmanlı-Rus savaşlarının temel nedenidir. İşte, bütün bu gelişmelerle, Avrupa Hıristiyanları ile doğrudan temas içinde bulunulan sınırlarda İslâm dünyası, eskisi kadar şaşırtıcı olmasa bile, zaferler kazanırken, Doğu Avrupa ve Asya'daki kayıplar ya da olanakların kullanılamaması, İslâm dünyasının ilk duraklama işaretleri oldu.

4

Duraklamanın üçüncü nedeni, İslâmiyetin Sünni ve Şii yorumu arasındaki farkların büyük çatışmalara varacak kadar abartılması ve bunun yıkıcı sonuçlarıdır. İslâmiyetin, hilâfetin Muhammed'in damadı Ali'den geldiğini iddia eden Şıizm ile Abubekir, Ömer ve Osman'ın meşruiyetini kabul eden Sünnizm arasındaki bölüntüsü başlangıçta belirgindi. Zamanla Süfilik gibi çok çeşitli bölüntülerin ortaya çıkmasıyla, bu temel anlaşmazlık çok karmaşık bir hale geldi.

Osmanlı devletinin kuruluşunda Sünnilik resmî devlet diniydi. Ancak, Osmanlı yöneticileri başlangıçta İslâmiyete kendilerine göre değişik yorumlar getiren ve otoritelerine tehdit oluşturmayan derviş topluluklarıyla ilişkilerini bozmadılar ve bunlara karşı büyük bir hoşgörü ile davrandılar. Bunun temel nedeni, bu toplulukların coşkun dinsel heveslerinin ve heyecanlarının, OsmanlIların kuruluş ve genişlemelerinde son derece etkili olmasıdır. Ancak, zamanla, başarısını bir ölçüde bu hoşgörü ve sonucu olan "birlik"te bulan İslâm dünyasındaki dinsel ve siyasal denge bozuldu.

Daha önce de kısaca değinildiği gibi, 1500'de bağnaz bir Şii mezhebi, İsmail Safavi'nin önderliğinde Hazar denizinin güneyinde güçlü bir ordu ile Tebriz'i ele geçirdi ve İsmail de kendini "Şah" ilân etti. 1506 tarihinde tüm İran plâtosu ve 1510'da Bağdat ile Irak'ın büyük bir bölümü İsmail'in egemenliğine geçti. Bu başarılarının gizi, İsmail'e bağlı askerlerin, kuşaklar boyunca yeraltında yürütülen Şii propagandası sonucunda oluşan dinsel bağnazlıklarıdır. Denetimleri altına giren yerlerde Sünniler büyük bir baskı altında tutulmuşlardır. I. Selim'in, Anadolu'da bile merkezi otoriteyi güç durumda bırakan ayaklanmalar çıkartan İsmail'in üzerine nasıl yürüdüğü daha önce kısaca belirtilmişti. 1514 tarihli Çaldıran savaşında Osmanlı

topçusu nihayet Safavi bağnazlığına üstünlüğünü sağladı ve bölge belirli bir süre din savaşlarından arındırıldı. Ancak, şu da var ki, Yeniçeriler arasındaki huzursuzluk ve Safavilerin inatçı direnişlerinin sonucu olarak, I. Selim İsmail'i daha da doğuya doğru izleyememiş ve Safavi gücünü tam olarak ortadan kaldırmadan geri dönmek zorunda kalmıştı.

Dolayısıyla, 16. yüzyıl boyunca, Safavi devleti İslâm dünyasında bölücü, zayıflatıcı ve rahatsız edici bir öğe olarak kaldı. Osmanlılar ile İran arasında kalıcı bir barış ancak 1639 yılında imzalanacaktır. Bu tarihe kadar da, iki-cepheli bir devlet olan Osmanlı devleti sık sık doğusundan İran tarafından sıkıştırılacak ve devlet Avrupa ile Akdeniz'de kazandığı askerî başarıların siyasal ve ekonomik meyvelerini toplayamadan doğuya, İran üzerine dönmek zorunda bırakılacaktır. Bu da, daha özgül olarak, Osmanlı duraklamasının dolaylı nedenlerinden biri haline gelecektir.

5

Sonuç olarak şunlar söylenebilir: Belirtilmeğe çalışılan bu üç gelişme, İslâm dünyasının ve daha özgül olarak Osmanlı devletinin uzun vadede üstünlüğü yitirmesinin ve hatta duraklayıp gerilemesinin temel nedenleridir. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki, hangi ölçüte vurulursa vurulsun, 17. yüzyıla varıldığında İslâm dünyası, 16. yüzyıl boyunca karşılaştığı güçlükleri ve tehditleri büyük ölçüde denetim altına alabilmiş, Hıristiyan dünyasına karşı üstünlüğünü, bölgesel düzeyde de olsa, bir kez daha ortaya koymuştu. Kısaca, hem içerden, hem de dışardan gelen tehlikeler ortadan kalkmıştı.

Karşılaşılan güçlüklerin ancak kısa vadede atlatıldığı ve dünya tarihinin temel özelliklerinin uzun vadede etkili olacağı bir süre sonra anlaşıldı. İslâm dünyasında esen "fırtına", öncekilerin aksine durmak bilmiyordu. Dışarda, gelişen Avrupa silahlan ile mücadele vermeğe başlayacak, güçlü ordularla karşılaşacak olan İslâm dünyasının koruyucusu Osmanlı devletinde, içerde yeniliklere karşı etkili bir tutuculuk da egemen olacaktır. İtalyan "yeniden doğuşu"na hakim olan ruh ve diriklik II. Mehmet'in sarayında da vardı. Ama, I. Selim ile I. Süleyman Osmanlı imparatorluğu içinde "tehlikeli düşüncelerin" dolaşmasına izin vermediler. II. Mehmet'in "bilimsel Rönesansı, edebiyat ve hukuk setine çarptı" (Lewis, 1970: 53). Ancak, devletin hâlâ genişlemeci, dirik ve güçlü olduğu ve Avrupa

tehlikesinin de kısmen ortadan kalktığı bu dönemde .Osmanlı devletini ilerde rahatsız edecek ve sonunda duraksatıp yıkacak olan güçler tam belirgin değildi. Ama, 17. yüzyıldan başlayarak Avrupa'da modem bilim ve edebiyatı doğuran araştırıcı, yenilikçi akımları ve anlayışı, I. Süleyman'ı izleyen yönetimler başarıyla ortadan kaldırdılar. 18. yüzyıl başlannda ortaya çıkan Lâle devrinin uyanışı kısa bir süre sonra aynı akibete uğradı.

II.DURAKLAMANIN BELİRTİLERİ

II.Selim, babasının aksine devlet işlerine ilgi göstermemiş, "savaş çadırı ve kılıcı" yerine Topkapı sarayının rahatını ve zevklerini yeğlemiştir. Dolayısıyla, savaşkan Gazi geleneklerine bağlı, ordunun başında doğu ve batıya sürekli Gaza seferleri düzenleyen, devlet işlerine ilgi gösteren ve onu tek başına düzenleme yeteneğine sahip sultanlar dönemi, ilerki tarihlerde bir iki istisnası dışında, kapanmış oluyordu. Bu saray güçsüzlüğünün ilk belirtisi, Yeniçeri ocağının "bahşiş ayaklanması"dır. II. Selim, saltanatının başında "üstün iradesini" kullanmaktan çekinip ayaklananların isteklerini yerine getirerek, otoritesini zayıflatmış ve bu durum da askerin disiplin dışına çıkmasına yol açmıştır (Uzunçarşılı, 1973: 5). Bundan sonra Yeniçerilerin "serkeşliği", 1826 yılında ocak ortadan kaldırılana kadar sürecek ve hemen hemen her Osmanlı sultanının tahta çıkışına rastlayan günlerin bilinen kalıp davranışı haline gelecektir.

Biraz da çelişkili olarak, II. Selim'in devlet işlerine olan ilgisizliği, imparatorluğun yararına da oldu denebilir. Çünkü, bu ilgisizlik devlet işlerinin, Sokullu Mehmet Paşa gibi üstün bir sadrazamın elinde kalmasını sağlamış ve II. Selim aynı zamanda kardeşi ile evli bulunan Sokullu'ya büyük saygı gösterip güvenmiştir. Bu durum gelecek için de iyi bir örnek oluşturacaktır. Belirli dönemlerde zayıf sultanlar devletin yönetimini güçlü ve ülkeyi zor günlerde yönetecek sadrazamlara bırakacaklardır. Sokullu'dan sonra Köprülüler bu davranış kalıbına iyi bir örnektir.

Osmanlı devletinin duraklamasının tüm sorumluluğunu II. Selim'e yüklemek herhalde haksızlık olur. Kendisinin tahta çıktığı dönemde, daha önce belirtildiği gibi, duraklamanın temel ve nesnel nedenleri devleti etkilemeğe başlamıştı. Bunlar arasında belki de en kesin etki bırakanı,

kuzeyde Rusya'nın güçlenmesiydi. II. Selim tahta oturduğunda iki güçlü ve komşu devlet arasında ilk çatışma çıktı.

1

Başlangıçta Rusların Türkler için bir tehlike olduğu söylenemez. 1492 yılından beri Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret yapabiliyor ve Osmanlı güvenliğini tehdit etmiyorlardı. Ancak, 1547 tarihinde "Çar" ünvanını alan "Korkunç" İvan'la işler değişti. İvan, "Büyük Dükalık"ı bir imparatorluk biçimine dönüştürmek için genişleme ve güçlenme politikası izlemeğe başladı. Halefi III. İvan, son Bizans imparatorunun kuzeni ile evli olduğundan, kendisini Doğu Roma împaratorluğu'nun gerçek mirasçısı olarak görüyor ve üstelik hükümranlığının belirtisi olarak Bizans'ın çifte başlı kartalını kullanıyordu (Kinross, 1972: 262).

Rusya, güneye doğru genişlemesinde (kendisini Bizans'ın mirasçısı olarak gördüğüne göre, İstanbul'a doğru da diyebiliriz) ilk olarak Osmanlı devletinin koruyuculuğu altında olan Kırım Hanlığı'na saldırdı. Bu saldırının, askerî ve siyasal olduğu kadar dinî önemi de vardı. Halife, yani İslâm dünyasının en üst düzeyde "hamisi" olarak, Osmanlı sultanının prestijinin korunması da işin içine girdi. Çünkü, Rus Çan eline geçirmiş olduğu Türkistan'daki Müslümanların dinsel ve ticari amaçlarla kutsal kentlere, yani Mekke ve Medine'ye gitmelerini yasaklamıştı. Bu arada Hazar denizinin kuzeybatı kıyısındaki stratejik Astrakhan kentini de eline geçirmişti.

Rusya'nın bu ilerlemelerine karşı Sokullu, 1568 yılında Osmanlı donanma ve ordusunu Azak denizine gönderdi. Amacı, yalnız bölgedeki Osmanlı gücünü göstermek ve Astrakhan'ın alınması değil, aynı zamanda Volga ile Don akarsuları arasına bir kanal yaptırmaktı (Uzunçarşılı, 1973: 35-7). Sokullu, böylece hem Rus ilerlemesini durdurmak, hem de İran'ı kuzeyinden de çevrelemek, yani daha önce incelenen duraklama nedenlerinden son ikisine bir çare bulmak düşüncesindeydi. Don Karadeniz'e, Volga ise Hazar denizine döküldüklerine göre, böyle bir kanal yapılırsa Osmanlı denetimi altındaki Azak denizi Hazar'a bağlanmış olacaktı. Ancak, iklim koşulları ve teknolojinin yetersizliği yüzünden kanal işi tamamlanamadı ve geri dönüldü. Ayrıca, Kırım Hanı Devlet Giray, Osmanlı plânı gerçekleşecek olursa Kırım Hanlığı'nın mevcut yarı-

bağımsızlığını da yitirebileceği korkusuyla kanal açılmasına karşıydı. Projeyi Rus Çarı'na bildirdiği gibi, kanal işinde uğraşmakta olan işçiler arasında da olumsuz propaganda yaparak ufak olan başarı şansını tümüyle ortadan kaldırdı.

Bu arada, iç isyanlarla uğraşmak için serbest kalmak isteyen Rus Çarı'nın İstanbul'a temsilciler göndererek barış istemesi üzerine anlaşmaya varıldı. Bu anlaşma ile, Osmanlı sultanı Kırım Hanlığı üzerindeki hükümranlığını sürdürmekle birlikte, üstü kapalı bir biçimde de olsa, Astrakhan üzerindeki iddialarından vazgeçti (Kinross, 1972: 264).

Sokullu'nun, Islâm dünyasını duraklamaya iten temel gelişmelerin o kadar erken bir dönemde farkında olup olmadığı kesin bir biçimde ortaya konamaz. Ancak, kuzey kanal projesini başlatması Rus ve Şii tehdit lerine karşı duyarlı olduğunu göstermektedir, işin belki de şaşırtıcı yönü, duraklamayı etkileyen üçüncü tehdide, yani Batı ve Kuzey Avrupa devletlerinin güneyden yarattıkları tehlikeye karşı da duyarsız olmadığıdır. Bunun göstergesi de, başlattığı güney kanal projesi, yani Süveyş Kanalı'nın yapımını istemesidir. Burada özgül amacı, hem Hindistan'dan hac ve ticaret için Osmanlı ülkesine gelen ve gidenleri Portekiz saldırılarına karşı korumak, hem de bunu sağlamak için güçlü bir donanmaya gerek görüldüğünden, Osmanlı Akdeniz donanmasının doğrudan doğruya Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na geçerek faaliyette bulunmasını temin etmekti. Mısır Beylerbeyi'ne 1568 tarihinde gönderdiği bir fermanda kanalın açılması için çalışmalara başlanmasını istedi (Uzunçarşılı, 1973: 33). Dünya ekonomisinde gerçekten büyük bir devrim yaratacak olan bu projenin neden başarılamadığı tam belli değildir. Ancak, teknolojinin yetersizliği, bu sırada yapımına başlanan Don-Volga kanalına öncelik verilmiş olması ihtimali ve Yemen ayaklanmasının bastırılmasının İstanbul'un tüm dikkat ve enerjisini buraya çekmesi gibi nedenler üzerinde düşünülebilir.

2

II.Selim döneminde devlet genişlemesini sürdürmüş ve Kıbrıs adası fethedilmiştir. Osmanlı devleti Suriye ve Mısır'ı alıp, Kuzey Afrika'nın en gelişmiş bölümüne sahip olduktan sonra, yol üzerinde bulunan ve korsan gemilerine sığınak olan Girit adasıyla, Suriye ve Anadolu kıyılarına çok

yakın bulunan, ticaret gemilerine rahat vermeyen Kıbrıs adasının ele geçirilmesi önemli bir gereklilik haline gelmişti (Uzunçarşılı, 1973: 10). Sokullu, II. Selim'in bu düşüncesine karşı çıktı. Kendisi, geleneksel Osmanlı diplomasisini sürdürerek, Akdeniz'de en önemli düşman saydığı İspanya'ya karşı bir harekat düzenlemek ve bunun için de Venedik'le arayı açmamak istiyordu. Ayrıca, Kıbrıs'ın fethine kalkışılacak olursa, Avrupa devletlerinin büyük bir bölümünün Osmanlılar aleyhine birleşmelerinden de çekinmekteydi. Ancak, bu konuda hükümdar ilk kez sadrazamla anlaşmazlığa düştü. Onun için önemli olan, Osmanlılar için stratejik önemi bir yana, ünlü bir şarap üretim merkezi olan Kıbrıs adasının alınmasıydı.

1571 yılında Kıbrıs, son dönemlerde barışçı ilişkiler sürdürülmüş bulunan Venedik Cumhuriyeti'nden alındı. Adada, Katoliklere karşı Grek Ortodokslarının eski ayrıcalıkları canlandırıldı ve Lâtinlere özgü tutsaklık sistemi kaldırıldı. Venedik soylularına ait olan topraklar Osmanlı devletine transfer edildi. Yerel halka ekonomik ve mali yardımda bulunularak, Anadolu'dan Kıbrıs'a nüfus yerleştirildi (Gürel, 1984, I: 11-14).

Sokullu Mehmet Paşa'nın çok iyi tahmin ettiği gibi, Kıbrıs'ın Müslümanların eline geçmesi Hıristiyan dünyasında büyük bir üzüntü ve tepkiye yol açtı. Papa V. Pius'un çabaları sonunda, tüm Hıristiyanları bir Haçlı ruhu içinde birleştirmeyi amaçlayan "Sürekli Kutsal Lig" kuruldu. Bu birliğin çerçevesinde Osmanlılara karşı 1571 yılında Papalık, İspanya ve Venedik arasında üçlü ittifak gerçekleştirildi. Bunların oluşturduğu filoya Malta Şövalyeleri ve İtalyan kent-devletleri de katıldılar. Filonun komutanlığına ise, Şarlken'in oğlu ve Fransa Kralı II. Philip'in üvey kardeşi olan Don Juan getirildi.

OsmanlIlarla "Sürekli Kutsal Lig"i karşı karşıya getiren İnebahtı (Lepanto) deniz savaşı (Uzunçarşılı, 1973: 15-21; Hanınıer, 1984: 1888-92; Kinross, 1972: 267-73) "hilâl" ile "haç" arasındaki son büyük deniz savaşıdır. Savaş, Osmanlı donanmasının yenilgisi ile sonuçlandı. Osmanlı devleti gücünü göstererek, altı ay gibi kısa bir sürede Akdeniz'e daha da kuvvetli bir donanma göndermiş ve yenilginin geçici olduğunu belirtmeğe çalışmışsa da, İnebahtı savaşı tüm Avrupa'da bir efsane biçiminde büyüdü ve yaşadı. O kadar ki, Fransa Kralı IX. Charles, Türklerin müttefiki olmasına rağmen, bu yenilgiyi ülkesinde törenlerle kutladı. Savaşa katılmış

olan yazar Cervantes, Doıı Qiuxote adlı kitabında “Hıristiyanlar için Türklerin yenilmez olmadığını gösteren en talihli gün” diye değerlendirdi. Hıristiyan zaferi daha sonra ünlü resimlere konu oldu, şairler şiirler yazdılar, halk ozanları türküler bestelediler. İtalya’nın birçok kent-devletinde savaşı ve zaferi anımsatmak için çok sayıda kilise yapıldı ve bunlar dönemin en güzel mimari eserleri arasına girdiler. Hatta Papa, Don Juan’ın yürekliliğini, Incil’in “Bu, Yahya namında, Tanrı tarafından gönderilmiş bir adamdı” sözünü onun için söylenmiş addederek kutladı.

Yenilgiden sonra adı Kılıç Ali’ye çevrilen Uluç Ali, Kaptan-ı Derya oldu. 1572 yılında, yani İnebahtı’dan 6 ay sonra, 250 gemiden oluşan Osmanlı donanması, yeniden Akdeniz’in egemeni olduğunu göstermek için Haliç’ten Akdeniz’e açıldı. Osmanlı bayrağının yeniden Akdeniz’e görülmesinden hemen sonra, gerek OsmanlIlarla ticaret çıkarları ve gerekse zaferden sonra Hıristiyan devletler arasında ittifakın bozulması yüzünden, Venedik Cumhuriyeti ile Osmanlı devleti arasında Kıbrıs’ı resmen Osmanlılara bırakan bir antlaşma imzalandı.

1573 yılında, İnebahtı zaferiyle İspanya’nın eline geçmiş bulunan Tunus geri alındı ve böylece Trablus, Tunus ve Cezayir Osmanlı eyaletleri oldular. 1578’de Osmanlı etkisi Fas’a kadar genişledi. Fas Şerifi, kendileri için çalışacak bir başkasını Fas tahtına çıkarmak için mücadele eden Portekiz’e karşı OsmanlIlardan yardım istedi ve bu istek derhal kabul edildi. Yapılan savaşta Osmanlı donanmasının kazandığı zafer tarihin önemli dönüm noktalarından biridir. Çünkü, Portekiz Kralı Sebastian’ın da öldüğü bu savaştan sonra Portekiz’in gerilemesi başlamış ve bir daha da okyanusların ve dolayısıyla dünyanın “başat gücü” rolünü oynayamamıştır.

Aynı yıl II. Selim öldü. Kendisi verimsiz bir hükümdar olmakla birlikte, ölümü zamansız olmuştur.

III.DURAKLAMANIN BAŞLAMASI

II.Selim’in ölümünden sonra Sokullu, III. Murat’ın tahta geçirilişini sağladıysa da, bu seçim kendisi için hayırlı olmadı. Sultan Murat bizzat devlet işleriyle meşgul olmamakla birlikte babası gibi hükümet işlerini tümüyle Sadrazama bırakmamış, haremin de etkisi altında gereksiz ve

zararlı müdahaleleriyle hükümet işlerinin ve devlet düzeninin bozulmasına yol açmıştır (Uzunçarşılı, 1973: 44). Dolayısıyla, Sokullu daha bir süre görevinde kalmışsa da, II. Selim'in kendisine tanıdığı tam otoriteye sahip olamamış ve haremin kendi aleyhine nifakları ile uğraşmak durumunda kalmıştır.

Hükümet işlerine karışanların başında Murat'ın annesi Nurbanu Sultan'la, eşi Venedik'in Bafo ailesinden gelen Safiye Sultan geliyordu. İşte, bu iki kadın arasındaki rekabet, korudukları adamların çeşitli vesilelerle hükümet işlerinde etkili olmalarına yol açtı. O kadar ki, özellikle dış politika üzerinde etkili olan Safiye Sultan, Venedik'in tahrikedici saldırılarına rağmen, Sultan Murat'ın Venedik'e savaş açmasını önlemiştir. Bununla da kalmayarak, Venedik, Osmanlı hükümetinden yeni kapitülasyonlar ve ticaret ayrıcalıkları elde etmiştir. Bu ortam içinde devleti yönetmeğe çabalayan Sokullu, 1579'da, büyük bir olasılıkla muhalifleri tarafından, katledildi. Bu büyük devlet adamının ölümü, uzun sürecek olan Osmanlı duraklama, gerileme ve yıkılışını, yani sonun başlangıcını oluşturan olaydır.

1

İslâm dünyasının genel duraklama nedenlerinin çerçevesi içinde, Osmanlı duraklamasını başlatan özel nedenler de vardır. Bu dönemin en belirgin göstergesi ise sultanların otoritesinin zayıflamasıdır. Kanuni'den sonra Osmanlı sultanları devlet yönetimine, bir iki istisna dışında, ciddi bir ilgi göstermemişler, hükümet mekanizması da boşvermişlik, sorumlulukların kötü dağıtılması ve yönetim ilkelerine bağlılığın gevşemesi sonucunda bozulmuştur. Daha önce hükümdarın mutlak kişisel otoritesine bağlı ve onun maiyeti tarafından etkili bir biçimde yönetilen devlet, hükümdarların otoritelerinin sarsılmasıyla parçalanmağa, karışıklığa ve düzensizliğe uğramıştır.

Bu çöküntünün önemli bir nedeni, Avrupa'da fetihlerin durmuş olmasıdır. Avrupa yönündeki sefer ve fetihler üç yönden devletin gücüne güç katmaktaydı. Her şeyden önce, Hıristiyan Avrupa'ya karşı savaş, OsmanlIlara bir amaç duygusu, birlik ve beraberlik sağlamaktaydı. Devletin tüm enerjisi bu yönde kullanılmakta ve gelecek savaşlarda başarı kazanmak için devletin yönetimi sıkı tutulmakta, hâzinenin dolu olmasına dikkat

edilmekteydi. İkinci olarak, fetihlerin durmasıyla, Osmanlı hâzinesinde fakirleşme, ganimet gelirlerinde ve yıllık vergilerde büyük bir gerileme başladı. Pek önem verilmeyen, ama en az ilk ikisi kadar önemli bir neden de, yeni fethedilecek topraklar olmayınca, Osmanlı devletinin o zamana kadar başarı ile sürdürdüğü nüfus yerleştirme politikasının da durmasıdır. Düşmandan alınacak ganimet ve yerleşecek yer olmayınca, kişiler birbirlerini soymaya, kentleri doldurmaya ya da kırsal bölgelerde karışıklıklar çıkarmağa başladılar.

Kanuni Sultan Süleyman'ın iyi niyetli toprak reformunun onun isteklerinin aksine olumsuz sonuçlar doğurması da duraklamanın bir başka nedenidir. Tımar ve zeamet dağıtımı yerel otoritelerden alınıp merkezin tasarrufuna bırakılmıştı. Ama, zamanla bu dağıtım, iddiaların haklılığından çok, merkezde sarayın çevirdiği dolaplar ve rüşvetin büyüklüğüne göre yapılmağa başlandı. Böylece, Kanuni'nin amacının aksine, büyük toprak sahipliğinin ve bunun üzerinde irsiyet ve miras hakkının doğduğunu görüyoruz. Bu da, o tarihe kadar Osmanlı fetihlerini büyük ölçüde kolaylaştırmış bulunan ve toprak sahiplerine büyük yararlar sağlayan Osmanlı toprak sisteminin ortadan kalkmasına ve toprak sahibi köylünün büyük toprak sahipleri tarafından sömürülmesine yol açmıştır. Böylece, Avrupa köylüsü artık Osmanlıyı kurtarıcı gözüyle görmemeğe başlamış ve ağır vergi yükünün altında ezilmiştir (Kinross, 1972: 279).

Duraklamanın salt ekonomik nedenleri de vardır. Birincisi, ekilen toprağın büyüklüğünde herhangi bir değişiklik olmaksızın, nüfusun hızla artmış olmasıdır. İkincisi, büyük coğrafî keşifler sonunda bulunan "yeni dünya"dan gelen Îspanyol-Amerikan altını Avrupa'ya sokulunca, fiyatların artmasıdır. Bu da Osmanlı gümüş parasının değerinin düşmesine ve yüksek enflasyona yol açtı. 1584 yılındaki devalüasyonla altın para %50 oranında değer yitirdi ve askerlerin maaşının verildiği gümüş sikkeler eritilerek daha ince kalıplarla basıldı, içindeki bakır oranı da arttırıldı. Bu, duraklamanın bir başka nedenine, yani Yeniçerilerin disiplinden iyice çıkmalarına yol açacaktır.

Üçüncü ekonomik neden, 16. yüzyıl boyunca Osmanlı nüfusunun iki kat artması ve Avrupa'da genişleme olanağı kalmayınca bu nüfusu yerleştirecek toprak sıkıntısı çekilmeğe başlanmasıdır. Toprak kıtlığı köylüleri ve

özellikle gençleri başka yerlerde yaşamlarını kazanmağa itti. OsmanlIların lonca sistemine dayanan ekonomisi ise toprak ürünlerinin dışında herhangi bir ekonomik kaynağın gelişmesine izin vermiyordu. Kıbrıs'ın alınması sorunu biraz ertelemişti, ama özellikle Anadolu işsiz, topraksız ve köksüz kişilerle dolup taşıyordu. Bunlar, memuriyet, yerel haydutların paralı askerliği gibi buldukları her işe girmeğe hazırdılar. Hazine, büyüyen açığı kapatmak için vergileri arttırarak yeni kaynaklar arama yoluna gitti. Bunun yükü ise, gerek merkezi ve gerekse yerel yönetimler kanalıyla köylünün sırtına bindi. Enflasyonun yükü ise daha çok sabit gelirlilerin, yani askerî, sivil ve adli memurların üzerindeydi. Bu durum ise, onları rüşvete, kötü yollara ve köylüden hukuk-dışı vergi istemeğe itti (Kinross, 1972: 284).

Duraklamanın askerî nedenlerine gelince: Topraksal genişlemenin durmasının bir başka sonucu Hıristiyan kökenli asker bulmanın artık olanaksız hale gelmesidir. Bu, orduya çok sayıda Müslüman nüfusun alınması sonucunu doğurdu. Böylece, devletin çeşitli askeri ocaklarının bileşimi, dayanışma duygusu ve disiplinleri bozulmuş oldu. Yeterli sayıda seferin yapılmamasından aylak kalan ve ekonomik durumun kötülüğünden dolayı maaşlarını düzenli alamayan Yeniçerilere zanaatkârlık yapma izni verilmiş ve böylece ticaret hayatına atılan ve İstanbul tüccarlarıyla kaynaşan ocağın savaşma hevesi ve disiplini kaybolmuştur. Üstelik, Kanunî döneminde evlenmelerine de izin verildiğinden, Yeniçerilik babadan oğula geçen bir niteliğe bürünmüştür. Tüm bunların sonucu olarak, 16. yüzyılın sonlarına doğru, Yeniçeri ocağı sürekli karışıklık çıkaran ve yıkıcı isteklerde bulunan bir askeri birim haline geldi. 1589 yılında değeri düşürülen parayla maaşları verilince, ayaklanarak Topkapı sarayına gitmişler, divan toplantıdayken sultandan sorumluların kafalarını istemişlerdir. Bu istekleri yerine getirilmiştir. 1593'te ise, Sipahiler ayaklandığı zaman, bu isyan Yeniçeriler tarafından bastırılmış ve böylece iki ocak arasındaki rekabetten yararlanmak gelenek halini almıştır.

2

Şimdi ve daha önce açıklanan nedenlerle, Osmanlı devleti önce duraklama ve sonra gerileme dönemine girdi. Bunların yanında, saltanat mücadelesinde kardeş katilliği artarak sürüyor, I. Mustafa gibi aklî dengesi bozulmuş olanlar tahta çıkıyor, haremin devlet işlerindeki etkisi artıyor,

askerî disiplini bozulmuş olan Yeniçeri ocağı bulduğu her fırsatta ayaklanıp karışıklık yarattığı yetmiyormuş gibi, devlet işlerinde haremle birlikte en etkili güç haline geliyordu. Yeniçeri ocağını ortadan kaldırmak isteyen ilk hükümdar Sultan II. Osman'dır. Bunun için büyük bir Asya ordusu kurmayı plânlamış ve bunlarla İstanbul'a yürüyüp Yeniçeri ve Sipahi ocaklarını ortadan kaldırarak yeni bir ordu ile imparatorluğu güçlendirmeğe çalışmıştır (Kinross, 1972: 293). Ancak, 1622'de Yeniçeri ve Sipahilerin ayaklanması sonucu, annesi Safiye Sultan'ın da dolaplarıyla I. Mustafa yeniden tahta çıkarılmış ve II. Osman öldürülmüştür (Uzunçarşılı, 1973: 138-9). II. Osman tebası tarafından öldürülen ilk Osmanlı sultanıdır ve imparatorluğun ne duruma düştüğünün de en iyi belirtisidir.

Osmanlı devletinin bu sırada ihtiyaç duyduğu, askerî ocakların gaddarlığını ve sivil yönetimin çürümüşlüğünü ortadan kaldıracak, en az onlar kadar zalim ve yine onların saygı duymadığı hukuk düzenini yeniden kuracak bir tirandı. Osman'ın küçük kardeşi olan ve tahta geçtiğinde 14 yaşında bulunan IV. Murat (1623-1640) zamanla tam böyle bir hükümdar oldu. Evliya Çelebi, Murat'ın Osmanlı sultanları arasında en acımasızı olduğunu yazmaktadır.

Murat, yönetimi tek başına ele alacak kadar büyüyene dek, devlet yönetimi annesi Kösem Sultan'ın elinde kaldı. Bu sırada imparatorluğun her yerinde karışıklıklar hüküm sürüyordu. Anadolu iç savaş ve ayaklanmalarla inliyor, îranlılar Bağdat ve Erivan'ı ele geçiriyor, Lübnan'da çeşitli kabileler isyan ediyor, Mısır valileri sadakatsizlik örnekleri veriyor, Berberi kabileler bağımsızlıklarını zorluyor. Kırım Tatarları ayaklanıyor ve çapulcu Kazaklar İstanbul Boğazı'na kadar tüm Karadeniz kıyılarını yağmalıyorlardı. Bu durum genç Murat'ın keskin gözlemlerine konu oldu ve ilerisi için önemli dersler çıkardı. Kısa bir süre sonra da devletin yönetimini eline aldı.

Murat, önce, yönetimi haremin etkisinden ve çeşitli dolaplar çeviren ve hatta haremle işbirliği yapan vezirlerinden kurtardı. Yeniçeri ve Sipahilere bağlılık yemini ettirdi ve estirdiği terör kısa zamanda anarşinin sonunu getirdi. Bu iki ocağın devlet işlerindeki etkisini ortadan kaldırdıktan sonra Anadolu'daki ayaklanmaları bastırdı ve 1635 tarihinde ilk Asya seferine çıkarak Erivan'ı yeniden devlete kazandırdı. Üç yıl sonra Bağdat seferine

çıktı ve kent alındıktan sonra İranla Kanuni Sultan Süleyman’ın yüz yıl önce yaptığı barışa benzer bir barış yapıldı. Bu, Gazi geleneğini sürdürerek ordusunun başında savaşan bir Osmanlı sultanının yaptığı son barış oldu.

Sultan Murat, devletin düzenini sağlam esaslar üzerine kuramadan ve genç yaşında 1640’ta öldü. Yerine tümüyle Topkapı’da yetişen, korku içinde büyüyen, babasının zulmünü devralan, ama onun değerlerini almamış bulunan I. İbrahim geçti. Dolayısıyla, IV. Murat’ın ölümüyle Osmanlı imparatorluğu yeniden büyük bir çöküntü içine girdi.

IV.SAVUNMA DAVASI VE KARLOFÇA

1. Avrupa Devletleriyle Eşitlik

1

I. İbrahim dönemi (1640-1648) içerde sefahat ve çürümüşlük, ama dışarda sınırlı başarılar dönemidir. Daha çok yetenekli komutanlar sayesinde, Rus Çarlığı’nın koruyuculuğu altında bulunan Kırım Kazakların elinden geri alınmış, Girit adasının önemli limanlan ele geçmiştir. 1648’de I.İbrahim tahttan indirilerek, yerine 7 yaşındaki IV. Mehmet oturtuldu. Yeni hükümdarın çocukluğu ve olgunluğu dönemlerinde büyük devlet adamları olan Köprülülerin sadrazam olduklarını görüyoruz. Köprülüler, etkili ve aydın bir yönetimle sultanın mutlak despotizmini sınırlandınp Osmanlı devletine belirli bir iç istikrar sağladılar. Ayrıca, bu sırada devlet, Avrupa’dan baskı altında kalmadığı için (Avrupa devletleri 30 Yıl Savaşlan’nın yıkıcı etkilerini daha üzerlerinden atamamış ve Osmanlı devletini rahat bırakmışlardı) bu istikrarın sağlanması kolaylaştı. Böylece 17.yüzyılın ikinci yarısı boyunca Osmanlı gerilemesi ertelenebilmiş ve devlet göreli bir güç ve gönence kavuşmuştur.

2

Şimdi, Kanuni Sultan Süleyman’ın ölümünün üzerinden tam yüz yıl geçmiş bulunmaktadır. Bu dönem içerde karışıklık ve dertler dönemidir. Dışarda ise artık “fetihler dönemi” bir daha geri gelmemek üzere kapanmış ve Osmanlı devleti “yetişkinliğin durgunluğu” içine girmiştir. Ancak,

Avrupa devletlerine önemli toprak parçaları yitirilmiş de değildir. Daha önce belirtildiği gibi, bunun nedeni hem siyasal hem de dini olarak Avrupa'da reform-karşıtı hareketlerin başlaması ve 30 Yıl Savaşları sonucunda Avrupa devletleri arasında beliren anlaşmazlıklardır. Tam aksine, Avrupa'da Türklerin ittifakını sağlama çabaları vardır. Ancak, kabul etmek gerekir ki, Osmanlı devleti yüzyıl öncesindeki gibi bu yardımı verebilecek durumda da değildir. Artık, Osmanlı imparatorluğu ile Avrupa devletleri arasında yeni bir ilişki biçimi doğmak üzeredir ve bunun da en güzel belirtisi Zitvatorok barışıdır (Kinross, 1972: 319-20; Uzunçarşılı, 1973: 94-99).

1606 yılında (I. Ahmet dönemi) yapılan Zitvatorok barışı Osmanlı ve Habsburg imparatorluklarının arasındaki Macaristan'da tarafsız bir yerde imzalanmıştır. Bu, yeni ilişki biçiminin önemli bir özelliğini gösterir. Çünkü, daha önce antlaşmalar, karşı tarafın İstanbul'a gönderdikleri elçilerle görüşülür, dünya üstünlüğü iddiasında bulunan bir devlet olarak, karşı tarafa bir "lütuf" biçiminde ve Osmanlı yöneticisinin uygun bulduğu bir süre barış yapılırdı. Daha önceki antlaşmalar, sürekli şu ibareyi de içermekteydi: "Her daim muzaffer Sultan tarafından, her daim mağlûp ve kâfir ... Kralına bahşedilmiştir". Zitvatorok'ta ilk kez Sultan ve İmparatorun eşitliği antlaşmaya yazılmış ve Avrupa diplomatik kurallarına uygun olarak kendisine "Kayzer" diye hitap edilmiştir (Lewis, 1970: 36). Eşitliğin bir başka göstergesi olarak, Avusturya'nın her yıl verdiği vergi kaldırılmıştır.

Zitvatorok'un üçüncü önemli özelliği süresidir. Daha önceki antlaşmalar çok kısa süreler için ya da Osmanlı yöneticisinin üstünlüğünü açık olarak gösterir biçimde "karşı taraf ateşkesi ihlal edene kadar" yapılmışken, Zitvatorok 20 yıllık bir süre için imzalanmış ve gerçekte 50 yıl yürürlükte kalmıştır. Antlaşma, Doğu ile Batı arasında yeni tip diplomatik ilişkilerin başlangıcıdır. Uluslararası hukukun genel ilkeleri ve nezaket kuralları ilk kez Osmanlılarca benimsenmiştir. Dördüncü olarak, İstanbul ile Hıristiyan Avrupa devletleri arasındaki diplomatik ilişkiler daha önce yalnızca savaş gerekliliği dolayısıylaydı. Habsburg'ların düşmanı Fransa istisna edilecek olursa, ittifaklar kurma açısından Osmanlı devleti tam bir "yalnızcılık politikası" izlemekteydi. Ama, şimdi göreli bir barış dönemi içinde Osmanlılar Avrupa devletlerinin yaklaşımlarına açık hale geldiler. Barış gerekliliği dolayısıyla da diplomatik girişimlerde bulunmağa başladılar.

Bu durumun Osmanlı gelişmeleri açısından bir başka sonucu ise, geleneksel “millet sistemi”nin genişlemesidir. Çünkü, şimdi bu sistem, yalnız Osmanlı sınırları içindeki çeşitli dinlere bağlı olan tebaya değil, aynı zamanda yabancı devletlerin ülke içindeki yurttaşlarına ve özellikle tüccarlarına da uygulanmağa başlandı. Avrupa devletleri, büyükelçileri ve konsolosları kanalıyla ülke-dışı ayrıcalıklar kazanmışlardır. Bu kapitülasyonlar, 17. yüzyıl boyunca ve bunu izleyen dönemde Osmanlı devletinin dış ilişkilerinin alışılmış kalıbını ve niteliğini değiştirecektir.

3

16.yüzyılın sonlarına doğru İspanya’nın denizlerdeki üstünlüğüne meydan okumaya hazırlanan ve Batı Avrupa ile dünya denizlerinde hızla yükselmeğe başlayan İngiltere’nin Osmanlı devletine yaklaştığı görülüyor. Üstelik, İngiliz tüccarları da Doğu Akdeniz’le ticaretin gelişmesi için İngiliz hükümeti üzerinde baskıda bulunuyorlardı. Bu gelişmelerin sonucu olarak 1578’de İngiltere’nin ilk İstanbul büyükelçisi olan William Harborne Osmanlı başkentine geldi. İyi bir diplomat olan Halbome, Osmanlı devleti üzerinde tekelci ayrıcalıklara sahip bulunan Fransa’nın muhalefetine rağmen, İstanbul’dan ticaret serbestisi sözü aldı ve 1580 tarihinde yapılan bir anlaşma ile İngiltere de Fransa’nın sahip olduğu hakları aldı. Sultan III. Murat’ın bu konuda İngiltere Kraliçesi Elizabeth’e gönderdiği mektupta, Kraliçe’nin tüm ünvanlarını görüyoruz. Yapılan antlaşmada, hapsedilen İngiliz’in saptanmış bulunan parayı verir verir vermez serbest bırakılması, İngilizlerin belirli bazı vergilerden bağışıklığı ve İngiliz hükümetinin uyrukları arasındaki anlaşmazlıkları çözecek bir konsolosu tayin etme hakkı da bulunuyordu (Kinross, 1972: 324).

İngiltere ile yapılan bu antlaşma Fransa’nın ani tepkisine yol açtı. Fransız hükümeti antlaşmayı ortadan kaldırmak için çok uğraştıysa da, önemli bir başarı elde edemedi. Bunun iki nedeni olabilir: (i) Daha önce değinildiği gibi, Osmanlı devleti İspanya ve Portekiz’e karşı İngiltere’yi potansiyel bir müttefik olarak görmeğe başlamıştı ve (ii) İran’la yapılan savaşlarda Osmanlı devletinin silah ihtiyacı doğmuştu. İstenen silâhlan o sırada bir iç savaş içinde olan Fransa karşılayamayacağına göre, bunlann bir başka büyük devletten alınması gerekiyordu.

İngiltere ile Osmanlı hükümeti arasında uzun müzakerelerden sonra, 1582 tarihinde, Harborne İngiltere Kraliçesi'nin Osmanlı Sultanı nezdindeki ilk büyükelçisi ünvanını kazandı. Büyükelçinin iki görevi vardı: Kraliçe'nin Kraliyet temsilcisi olarak diplomatik görevi ve Osmanlı topraklarında ticaret amacıyla kurulan şirketlerin ticaret ajanı olarak ekonomik görevi. İstanbul'a bir İngiliz büyükelçisinin gelmesi Fransız ve Venedik elçilerince tepki ile karşılanmışsa da, Osmanlı sadrazamı kendilerine, İstanbul'un barış isteyen herkese açık olduğunu söylemiştir (Kinross, 1972: 326). Osmanlı tutumundaki değişiklik son derece belirgindir.

4

Sultan IV. Mehmet, imparatorluğun çöküşünü durduracak reformcu kişilerin görüşlerine itibar ettiğinden, devletin yönetimini, Köprülü Mehmet Paşa ile ondan sonra oğlu Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın eline bıraktı. Böylece, gelecek yirmi yıl, Osmanlı devleti son derece yetenekli bir sadrazam "hanedanlığının" dirayetli ellerinde yönetildi. 17. yüzyıldaki bu önemli dönüm noktasından sonra, imparatorluğun merkezi yönetimi yalnız sultanın sarayı değil, aynı zamanda sadrazamın da sarayına geçmiştir. Buraya "Bab-ı Alî" adı verilecek ve bundan sonra Osmanlı hükümeti anlamında kullanılmağa başlanacaktır. Mehmet Paşa 1661 yılında ölünce yerine ülkeyi 15 yıl daha aynı dirayetle yönetecek olan Köprülü Ahmet Paşa geçecektir. Köprülüler dönemi, Osmanlı devleti için içerde istikrarın sağlanması, dışarda ise prestij ve gücün göreli olarak artması dönemidir. Ancak, yeni sadrazam sadaretinin ilk yıllarında işe bir yenilgi ile başlayacaktır.

Osmanlı imparatorluğunun 17. yüzyılda Habsburg İmparatorluğu'na ilk yenilgisi 1664 yılında St. Gothard'da oldu. Bu savaş, 17. yüzyılda Osmanlı ordusunun ve askerî bilgisinin dönemin gelişmelerinin arkasında kaldığını açık bir biçimde gösterdi. 30 Yıl Savaşları sonunda Avrupa ordularının örgütlenme, eğitim, önderlik, taktik ve malzeme açılarından çok büyük deneyler kazandığı anlaşılmış, Köprülülerin ilk başarıları ve iyimserliklerine rağmen, Osmanlı ordusunun geleneksel yöntemleriyle çağın gelişmelerinin gerisinde kaldığı ortaya çıkmıştır. Ancak, zafere rağmen Hıristiyan ordusunun da kayıpları çok büyüktü ve savaş sonunda

yapılan Vasvar barışı (Uzunçarşılı, 1973: 412-3) genel hatlarıyla Zitvatorok barışını yeniledi.

Yenilgiden iki yıl sonra, yani 1666 yılında, daha önce bir iki limanı ele geçen Girit adasının başkenti Kandiye (Candia) işgal edildi. Böylece, Girit tam anlamıyla bir Osmanlı adası haline geldi. Köprülü Ahmet Paşa bir süre daha Venedik'le mücadele ettikten sonra 1669 yılında barış yapılacak (Uzunçarşılı, 1973: 419-21) ve ağır koşullar zorlanmayacaktır. Venedik garnizonu ağırlıklarıyla birlikte adadan çekilmiş ve Giritlilerin başka yerlere göç etmelerine izin verilmiştir. Barışın Osmanlılar açısından önemi, Doğu Akdeniz'in artık tam bir Osmanlı "gölü" haline gelmesidir.

Ayrıca, Girit'in Yunan Hıristiyanlan, Lâtin Katoliklerin baskıcı yönetimlerine karşı Türkleri kurtarıcı olarak görmüşler ve zamanla çoğunluğu Müslümanlığı kabul etmişlerdir (Kinross, 1972: 337).

Köprülü Ahmet Paşa bundan sonra kuzeye döndü. 1672'de Rusya ile Polonya'nın aralarında paylaşmak istedikleri Ukrayna Kazakları Osmanlıların yardımını istediler. Köprülü, ilerde Osmanlı devletinin başına bela olacağını bildiği bu "kuzey baskısı"nı ortadan kaldırmak için, Sultanı da bizzat sefere çıkmağa ikna ederek, Balkanlardan kuzeye yürüdü. Buğdan'dan Dinyester akarsuyunun kıyılarına varıldığında Kırım kuvvetleriyle buluşuldu. Akarsu aşılarak iki önemli kale ele geçirildi. Bu ilerleme karşısında barış isteyen Polonya Kralı ile Buçaş (Buczacs) barışı yapıldı (Uzunçarşılı, 1972: 424-5). 1672 tarihli bu barışla, Dinyeper ve Dinyester akarsuları arasındaki Podolya toprakları Osmanlılara, Ukrayna'nın bir bölümü de Kazaklara verildi; Polonya Osmanlılara yıllık vergi vermeğe razı oldu. Böylece, kısa bir süre Osmanlı gücü kuzeybatı Karadeniz bölgesine egemen oldu ve Polonya'ya baskıda bulunma ve Rusya'nın Ukrayna'da üstün duruma geçme tasarlarına engel olma olanakları doğdu. OsmanlIların Doğu Avrupa'da bu canlanışı çok kısa sürdü. 17. yüzyılın sonunda Doğu Avrupa'da üstünlüğü ele geçirmek isteyen iki büyük devlet, Avusturya ile Rusya, Osmanlı devletini yenecekler ve bu noktadan sonra aralarında üstünlük mücadelesi vereceklerdir. Osmanlı devleti de bu süreç içinde bölgedeki topraklarını yavaş yavaş yitirerek Balkan sınırları içine çekilecek ve hele son Viyana kuşatmasının başarısızlığından sonra Orta Avrupa'da herhangi bir iddiası kalmayacaktır.

1672 aynı zamanda Köprülü Ahmet Paşa’nın ölüm yılıdır. Köprülü’nün oğlu çok küçük olduğundan, yerini kardeşi Mustafazade’nin alması bekleniyordu. Ancak, IV. Mehmet damadı Kara Mustafa Paşa’yı sadrazamlığa getirerek bu “hanedan” sadrazam ailesinin yönetimine son verdi. Bu davranış da, Köprülülerin canlandırmağa çalıştıkları imparatorluğun artık gerilemesinin önlenemeyeceğinin ilk habercisi oldu. Kara Mustafa Paşa'nın Viyana kuşatması, bu üçyüz yıllık güçlü imparatorluğun, belki de “can havliyle” son saldırısı olarak kabul edilebilir. Avrupa’nın imparatorluk merkezinin Türklerin eline geçmesi, devletin gücünü arttırıp ömrünü uzatabilir miydi? Ya da tam tersini düşünürsek, böyle bir girişimde bulunulmasaydı, ordu kırılıp dökülmeseydi ve Osmanlı prestiji ağır bir yara almasaydı, devlet Doğu Avrupa’da yitirdiği topraklan geri almak olanağına sahip olabilir miydi? Bu durumda da, bölgedeki Rus gücünün sınırlandınlması yönünde gelişmeler ortaya çıkabilir miydi? Tarihte “olsa idi...” diye başlayıp öğretici ve açıklayıcı genellemelere varmak ve sağlam akıl yürütmek pek yoktur. Dolayısıyla, böyle bir çözümlemeye girişmek yüzeysel ve yanıltıcı olur. Ancak, şu söylenebilir ki, Avusturya’nın giderek bölgede ağırlığını arttırdığı, Rusya’nın güneye doğru sürekli genişlediği bir dönemde, Viyana “hamlesi”, Osmanlı devleti eğer bölgede üstünlük iddiasını sürdürecekse, son şanslıydı. “Kumar” oynandı ve kaybedildi. Ama, tarih açısından asıl önemli olan ve üzerinde düşünülmesi gereken, devletin “kumar” oynayacak duruma gelmiş olmasıdır. Bunu sağlayan gelişmeler de tarihin “nesnel eğilimleri”dir. Büyük coğrafî keşiflerin Avrupa devletlerinin kasalarını doldurup büyük bir “ticaret devrimi”ne yolaçtığı, bunun giderek tarihin belki de en köklü hareketi olan “endüstri devrimine” varacak gelişmeleri başlattığı, makinalaşmanın savaş endüstrisine uygulandığı ve Rönesans ile aydınlanma çağının Avrupa insanının kafalarını aydınlatıp bilimsel “pozitif” düşünceyi geliştirdiği bir çağda Osmanlı devleti ancak böylesine bir “kumar”la kazanıp kaybedebilirdi.

2.Son Hamle

1

Viyana kuşatması Osmanlı tarihinin dönüm noktasıdır (Uzunçarşılı, 1973: 439-59; Kinross, 1972: 341-8; Itzkowitz, 1972: 81-6; Marriott, 1930:

115, 122-3). özel yaşamında sefahata pek düşkün bir adam olan Kara Mustafa Paşa, emperyalist bir fatih olarak dünyaya ün salmak hülyasında olan muhteris bir sadrazamdı. Bağnaz bir Hıristiyan karşıtı olarak, I. Bayezit'in tehdidini yenilediği, yani biı gün Roma'nın S. Peter alanında atla dolaşacağını söylediği rivayet edilir. Viyana'yı eline geçirdikten sonra Ren akarsuyuna doğru ilerleyip Fransa'nın "Güneş" Kralı 14. Louis ile savaşacağını da söylemekteydi. Ama, ne yazık ki, bir askerî komutan olarak yetenekleri çok sınırlıydı.

Viyana kuşatması öncesinde Osmanlı devleti Ukrayna'daki topraklarının büyük bir bölümünü Ruslara vermek zorunda kalmıştı. Bu tehdit üzerinde durmak ve ona göre tedbirler almak akılcı bir davranışsa da, Kara Mustafa Paşa'yı asıl ilgilendiren, Kanuni Sultan Süleyman'ın başarısız olduğu Viyana'nın alınmasıydı. Aradığı fırsat ta çıktı. Katolik yönetimden memnun olmayan Protestan Macarlar Kont Emmerich Tekeli'nin önderliğinde Habsburg İmparatoru'na karşı bir iki başarıdan sonra Osmanlı sultanından yardım istediler. Ayrıca, Fransa'ya da yardım için başvurdular. 14. Louis bu yardımı vadederken (Fransa, Katolik olmasına rağmen, Avrupa'daki genişlemesinde karşısındaki en güçlü devlet olan Kutsal Roma İmparatorluğu büyük engel oluşturduğundan ve Protestanlar da İmparatorluk'la mücadele verdiklerinden, Louis'nin Protestanları desteklemesi uluslararası ilişkilerin gerçeklerine uygundu) İstanbul'daki elçisi aracılığıyla, bir Osmanlı-Avusturya savaşında yansız kalacağını belirtti ve böylece Osmanlılar! savaşa tahrik etti. Bu arada, Vaşvar barışını yenilemek için İstanbul'a gelen Avusturya elçisine tehditlerde bulunuldu ve antlaşma yenilenmedi. Bu gelişmeler, bir Osmanlı-Avusturya savaşını artık kaçınılmaz kılıyordu.

1682 sonbaharında Topkapı Sarayı'nın önüne Sultan'ın alameti olan at kuyrukları asıldı ve yakında bir batı seferine çıkılacağı duyuruldu. 1863 ilkbaharında Edirne'de büyük bir ordu toplandı. Bu, eski Osmanlı geleneklerine uygun olarak, din uğruna Hıristiyan Avrupa'ya karşı girişilen son büyük Müslüman seferidir. Bunun karşısında İmparator Leopoid, yetenekli bir general olan Dük Charles de Lorraine komutasında bir ordu topladı. Bu orduya Papalık, Alman prensleri ve OsmanlIlarla son antlaşmayı dikkate almayan Polonya Kralı Sobieski de asker göndererek yardım edecekti.

Sultan Belgrad’ta kaldı ve burada Peygamber’in kutsal emanetleriyle birlikte ordunun komutasını sadrazamına bıraktı. Ordu Viyana’ya doğru yürürken Tekeli’nin Macar kuvvetleri de OsmanlIlara katıldı. Ordunun büyük bir bölümü 13 Temmuz 1683 tarihinde Viyana önlerine geldi. Mustafa Paşa’nın en önemli eksiği, tıpkı Kanuni gibi, ağır toplarını getirememiş olmasıydı. Sadrazam daha çok OsmanlIların gerçekten çok üstün oldukları mayıncılığa, yani kalelerin altından açılan tünellere ve burada patlatılacak baruta güveniyordu. Önce, Viyana’nın büyük bir bölümünü ablukaya alarak kenti dışardan yardım gelmesini önlemeğe çalıştı ve daha sonra tünel kazma işine girişildi. Kale altında patlatılan mayınların açtığı deliklerden bir iki kez kente girmek mümkün olduysa da, sonunda püskürtüldü. Ancak, kenti savunanların işi de zordu ve yiyecek sıkıntısı baş göstermişti. İşte, tam bu sırada Polonya takviye birliklerinin kentin yakınlarına geldiği haberi yayıldı. Gerçekten, bir süre sonra Sobieski, kente hakim bir tepe olan Kahlenberg’de karargâhını kurmuş bulunuyordu. Bu tepenin Osmanlılarca tahkim edilmemiş olması sadrazamın bir başka hatasıdır.

Kentin kuşatılması ile ilgili olan Mustafa Paşa, böyle bir kuvvete karşı tedbir almış değildi. Ayrıca, yeni kuvvetin geldiği görülmüş olmasına rağmen ordusunun bir kısmını bu düşman ile uğraşmak için ayırmadı. Üstelik, Tuna’dan geçecek olan Avusturya ve Polonya takviye kuvvetlerinin durdurulması işini de güvenilirliği çok kuşkulu olan Kırım Hanı’na bırakmıştı. Kaleden top atışı ve tepeden süvari birliklerinin saldırısı başladığında, iki ateş arasında kalan Osmanlı birliklerinin kaderi de o anda belli oldu. Artık kuşatmada kullanılan topları geriye çekip Sobieski üzerinde kullanmak için de vakit geçti. Ordu dağıldı ve Mustafa Paşa yalnız Peygamber’in emanetlerini kurtararak geri çekildi. Çadırı ise Hıristiyan zaferinin bir anısı olarak hâlâ Viyana’da bulunmaktadır.

Kanuni Sultan Süleyman, 150 yıl kadar önce, Viyana’yı ulaşım sorunları ve ağır toplarının olmaması yüzünden alamamış, ama ordusuna da hiçbir zarar verdirmeden geri dönmesini bilmişti. Mustafa Paşa ise, bir meydan savaşı vermiş, yenilmiş ve ordusu da darmadağınık olmuştu. Başarısızlık, Avrupa’da Osmanlı Türklerinin fatih bir devlet olarak prestijlerinde büyük yaralar açtı.

Viyana başarısızlığından bir yıl sonra, yani 1684'te Venedik Osmanlı devletine savaş açarak Preveze ve Mora'yı, Avusturya da Hırvatistan'ın büyük bir bölümünü işgal ettiler. Bu tarihten sonra, yeni ulus-devletleriyle Batı'nın gücü artık Doğu'ya sürekli galebe çalacak ve bundan böyle ikisinin arasındaki "uçurum", yalnız askerî değil, ekonomi ve toplumsal gelişme alanlarında da derinleşecektir. Osmanlı devleti ve İslâm dünyası gerilemeğe başlayacak, ya da başka bir deyişle, gelişmesi Avrupa'nınkine göre çok yavaş kalacaktır. Bundan sonra Avrupa için önemli bir tehlike oluşturamayacak Osmanlı devleti, genişleyen başka bir imparatorluğun konusu olacaktır: Rusya!

Viyana kuşatmasının başarısızlığı gerçekten Avrupa tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Büyük hatalar yapılmasa ve Viyana düşseydi, Osmanlı devletinin sınırları Ren bölgesine kadar genişleyebilirdi. Osmanlı devletinin duraklamasını etkileyen temel öğelerin, bir askeri zafer ile ortadan kaldırılabileceğini düşünmek tarihi bilmemek demektir. Dolayısıyla, başarılı olunması durumunda bile Osmanlı devletinin Avrupa'nın "kalbini" uzun süre yönetemeyeceğini söylemek yanlış olmaz. Ancak, şu da var ki, Viyana'nın düşmesi, herhalde Hıristiyan dünyasında büyük bir şok etkisi yaratacaktı. Böyle bir şoku önleyen ise Polonya Kralıdır. Kendisini "en Hıristiyan Kral" olarak gören XIV. Louis ise, Osmanlı devletinin ilerlemesini, Habsburg'ların dikkatinin doğuya çekilmesi bakımından iyi karşıladı. O sırada Burbonların genişleme tutkularını sınırlandırılabilecek tek güç Habsburg İmparatorluğu idi. Bu arada, Viyana başarısızlığından sonra Osmanlı devleti ile Habsburg'lar arasındaki savaş 15 yıl daha sürecektir. 1684 yılında kurulan "Kutsal Lig", Türklere karşı 12. yüzyılın Haçlı seferlerinin niteliğine bürünmüştü (Marriott, 1930: 124).

3.Avrupa Güç Dengesinde Osmanlılar

1

1683-1699 yıllan arasındaki Osmanlı-Habsburg savaşı, modem Avrupa tarihi açısından son derece önemli bir savaşlar dizisidir ve özellikle Avrupa güç dengesi hesaplan açısından ele alınmalıdır. Avrupa'nın belli başlı devletleri, Fransa'da XIV. Louis'nin (1643-1715) genişleme politikasına

karşı, “güç dengesi” kuramına uygun olarak mücadele etmişler ve 1648 tarihli Westphalia barışı ile kısmen başarı kazanmışlardı.

Ancak, Louis’nin genişleme tutkusu burada bitmiş değildir. Fransa’nın sürekli genişlemesine karşı etkili olacak ve genişlemeyi sınırlandırılabilecek iki devlet İspanya ve Kutsal Roma imparatorluğu idiyse de, İkincisi doğuda Osmanlılar ve Macarlar tarafından sıkıştınldığından, Fransa’ya karşı mücadeleye etkin bir biçimde katılamamıştı. Nihayet, 1684 yılında, Habsburg'ların önderliğinde, Osmanlılara karşı, Polonya, Venedik, Papalık, Bavyera, Brandenburg ve Saksonya’nın oluşturduğu bir “Kutsal Birlik” (Holy League) kuruldu (Marriott, 1930: 125). işte, bu tarihten dört yıl sonra, XIV. Louis’nin Fransa’sına karşı, hemen hemen bütün Avrupa devletleriyle Ingiltere’nin katıldıkları “Augsburg Birliği” kurulabildi.

Bu düzenlemeleri harekete geçiren, Avrupa’nın batısında Fransa, doğusunda ise Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa kıtasında üstünlük sağlama yolundaki girişimleriydi. Her iki durumda da, yani üstünlüğü kim kazanırsa kazansın, bu devletlerin toprak kazançları Kutsal Roma İmparatorluğu'nun aleyhine olacaktı. Dolayısıyla, kurulan iki büyük ittifakın üyelerinin savunma savaşları yaptıkları ve güç dengesini korumağa çalıştıkları söylenebilir. Osmanlılara karşı savaşta “Kutsal Birlik’’ Hıristiyan ideolojisinin, Habsburg’lara karşı savaşta ise Osmanlı devleti Müslüman ideolojisinin şampiyonluğunu yapıyorlardı (Randle, 1973: 349).

Batıdaki savaş 1697 tarihli Ryswick barışı ile belirsiz bir sona ulaşmışsa da, 1713 tarihli Utrecht barışı ile Fransa’nın gücü ve genişleme tutkusu sınırlandırıldı. Doğuda ise Osmanlı devleti yenildi. Bu arada, İspanya tahtının veraseti konusunun yeniden bir Avrupa savaşına yol açacağını tahmin eden Habsburg imparatoru, Osmanlı devletinin yenilgisinden tam anlamıyla yararlanamadı. Dolayısıyla, doğudaki savaşı biran önce bitirip, batıdaki savaşa hazırlanmak için alelacele ateşkes görüşmelerine başlandı. Doğudaki savaş 26 Ocak 1699 tarihinde biterek, Karlofça (Karlowitz) Antlaşması imzalandı.

2

Karlofça, gerçekte, bir dizi antlaşmaya verilen addır ve bir yanda Osmanlı devleti ile öte yanda Avusturya, Polonya, Venedik ve Rusya ile 4

ayrı antlaşma imzalanmıştır.

Avusturya ile imzalanan belgeden (Uzunçarşılı, 1973: 589-95; Randle, 1973: 350-5) Osmanlı devletinin artık Avrupa'da savunma durumuna geçtiği açıkça ortaya çıkmaktadır. 25 yıl süreli ateşkesle Osmanlı devleti Macaristan ve Transilvanya'nm çok büyük bir bölümünü bırakmış, Tise (Titsa) ve Moroş (Morava) karasuları kıyılarındaki kalelerini yıkarak, buraları silahsızlandırmıştır. Bosna'daki Avusturya garnizonunun kaldırılmasına karşılık, Osmanlı tebasından olanların Avusturya'ya göç etmelerine izin verilmeyecek ve göç edenler ise geri gönderilecekti.

Antlaşmanın öteki maddelerinden, artık Avrupa devletlerinin OsmanlIlardan ticari ayrıcalıkları zorla koparabilecek bir güce eriştikleri ve hatta İstanbul'un yerleşmiş diplomatik geleneklerini yenilikler doğrultusunda zorlamağa başladıkları anlaşılıyor. Avusturya ile Osmanlı devleti arasında serbest ticaret kurulacaktı. Bunu sağlayacak ve "en fazla müsaadeye sahip devlet" ilkesi temelinde yapılacak olan ticaret anlaşması, taraflar arasında teati edilecek elçilerce ayrıntılarıyla hazırlanacaktı. Ayrıca, İstanbul'daki büyükelçilere Avrupa uluslararası hukukuna uygun ayrıcalıklar tanınacak ve Katoliklere Osmanlı topraklarında önceki Osmanlı yöneticilerinin tanıdığı haklar aynen geçerli olacaktı.

Polonya ile imzalanan antlaşmaya göre ise, bu devlet Buğdan'dan çekilecekti, ama Osmanlı devleti artık Polonya ve Ukrayna topraklarını bırakıyordu. Polonya büyükelçisi Osmanlı topraklarındaki Katolikleri temsil yetkisine ve Avusturya'ya sağlanan ticari kolaylıkların eşine sahip oluyordu.

Venedik'le yapılan antlaşma ile Mora ve Dalmaçya'nın bir bölümü bırakılacak, ancak Grek yarımadası, Ege adaları ve Ragusa Osmanlılarda kalacaktı. Alınıp verilen topraklar üzerinde Osmanlılar Venedik uyruklu kişilere vergi koyamayacak, taraflar arasındaki sınır silahtan arındırılacaktı. Ayrıca, savaş öncesinde taraflar arasında yapılmış olan ticaret anlaşmaları teyit ediliyordu.

Rusya'nın savaşta direnmesi ve elde edeceği ödünleri arttırmak istemesi üzerine, bu devletle ateşkes zor sağlanmış ve Karlofça'da ancak iki yıl süreli bir bırakışma imzalanarak, Azak Rusya'ya bırakılmıştır. Rusya ile

asıl barış antlaşması 13 Haziran 1700 tarihinde İstanbul'da imzalanmıştır. Antlaşmaya göre, taraflar bırakışmayı sürdürecek ve ilerde yenileyeceklerdi. Dinyeper akarsuyu çevresindeki kaleler yıkılacak, yerine yenileri yapılmayacak ve iki ülke arasındaki sınırın belirli bölümleri silahsızlandırılacaktı. İki devlet arasında bir ticaret anlaşması hazırlanacak, gelecekteki anlaşmazlıklar dostça çözülecek, Rusya İstanbul'a bir temsilci gönderirse, bu temsilci, öteki ülkelerinkine sağlanan ayrıcalıklardan yararlanacak ve kutsal yerlere haca gidecek Ruslar engellenmeyecek ve özel vergilere tabi tutulmayacaktı.

3

Karlofça, klâsik Osmanlı tarih anlatımında, devletin duraklama döneminin başlangıç noktası olarak kabul edilir. Bunun bir bakıma doğru olduğu söylenebilirse de, bu antlaşmalar dizisi başka bakmalardan da önem taşır. Bir kere, Karlofça, Osmanlı duraklamasının başlangıç noktası olmaktan çok, daha önceki tarihlerde başlayan ve uzun sürecek olan uzun bir sürecin içindeki noktalardan biridir. İkinci olarak, antlaşmanın tarih açısından asıl önemli göstergesi, Osmanlı devletinin artık bir "savunma davası" ile karşı karşıya bulunduğunu ortaya koymasıdır. Antlaşmalarla yıkılan kalelerin çevresindeki toprakların ve silahtan arındırılan bölgelerin ilerde savunulması son derece güç olacak ve Avrupa devletleri bu durumdan yararlanarak Osmanlı devleti aleyhine daha kolay genişleyebileceklerdir.

Üçüncü olarak, Osmanlı devletinin yenilgi sonunda zorla verdiği ticari ayrıcalıklar, artık Osmanlı yöneticisinin, Türklerin pek fazla itibar etmedikleri ticaretin gelişmesi için, eskiden tek taraflı olarak verdikleri ve istedikleri zaman geri alabilecekleri ticari ödünlerden farklı niteliklere sahipti. Her ne kadar, henüz endüstri devriminin ilk aşamalarını bile gerçekleştiremeyen Avrupa devletleri, Osmanlı devletini ekonomik bakımdan hırpalayacak kadar bu ayrıcalıklardan yararlanabilecek durumda değillerse de, ilerde bu antlaşmaları örnek olarak değerlendirip devletin ekonomisini ellerine geçireceklerdir.

Son olarak, ilerde ayrıntıları ile görüleceği gibi, Osmanlıların son derece güç ve güç olduğu kadar da yıpratıcı bir süreç içinde, diplomatik alışkanlıklarım bırakıp Avrupa diplomasisi içine, hem de kendilerine yabancı olarak Avrupa'da gelişen uluslararası hukukun kurallarına uygun

bir biçimde girmelerinin bir bakıma acıklı öyküsünün de başlangıç noktalarından biridir. Kısaca, Karlofça bir devrin bittiğini ve bir başkasının başladığını belirtir. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu ilk kez, açıkça bir savaşta kesin olarak yenilmiş bir devlet olarak barış imzalamış ve uzun süredir Osmanlı yönetiminde bulunan Dâr-ül İslâm'ın bir parçası sayılan geniş topraklan "kâfir" düşmana terk etmek zorunda kalmıştı (Lewis. 1970: 37).

Avrupa diplomasisi açısından önemi ise, Fransa ve Osmanlı devletine karşı Avrupa güç dengesinin belirli bir süre korunmuş olması ve Fransa'ya karşı Avusturya ile birleşen İngiltere'nin, bundan böyle Avrupa sorunlarında çok önemli bir rol oynamağa başlamasıdır (Randle, 1973: 357).

Karlofça antlaşmaları, genel olarak İslâm dünyası ile Avrupa arasındaki askerî dengede tam bir dönüm noktasıdır. Savaş, Osmanlı ordusunun bundan böyle yeniden düzenlenmesini, güçlendirilmesini ve yeni yöntemlere göre savaşmasının kaçınılmaz olduğunu gösterdi. Karlofça antlaşması, Osmanlıların askerî gücünün önemli ölçüde zayıfladığını ortaya koydu ve Avrupa üzerinde yüzyıllar süren Türk gücünün artık eskisi gibi olmadığını ve hatta silinmeğe yüz tuttuğunu gösterdi (Uzunçarşılı, 1973: 595). Yenilgi ve barış antlaşması, yalnız Osmanlı devletinin dış ilişkilerinde, askerî zayıflığının sonucu olarak savunmada olduğunu ilân etmekle kalmamış, içerde de bu zayıflıktan yararlanan yerel yöneticilerin Osmanlı merkezi otoritesine karşı çıkmağa başlamalarına da yol açmıştır.

İlginç olan nokta, eyalet bağımsızlığının ilk göründüğü ve ileri gittiği yerlerin, Asya ve Afrika'daki eski İslâm toprakları olmasıdır. Merkezden kopmağa yönelik bu hareketler, Osmanlı yönetimine karşı toplumsal ya da ulusal direnmeler değildi; ne önderleri ne de taraftarları yerliydi. Önderler ya Osmanlı ya da Memluk askerî sınıflarından geliyordu. Bunların çoğu, uzaklıktan ve sultanın otoritesinin zayıflığından yararlanarak eyalet gelirlerinin daha büyük bir bölümünü almak ve eyaletleri fiilen bağımsız prenslikler durumuna getirmek isteyen asî ve serüvenci paşalar ve subaylar idi (Lewis, 1970: 38). Ulusal bağımsızlık yönündeki hareketler, ilerde, 19. yüzyılda ortaya çıkacaktır.

İslâm dünyası, Karlofça'yı izleyen yenilgiler dizisine hazır değildi. Çünkü, 17. yüzyılın sonlarına kadar İslâm ve Hıristiyan dünyaları arasındaki uzun ve şiddetli çatışmada, başarı ibresi hâlâ Müslümanları gösteriyordu. Tarihin nesnel akışının aldığı bu yeni eğilim, Müslüman dünyayı çözümsüz bir bilmece ile karşı karşıya bıraktı. Siyasal ve askerî felâketler Müslüman dünya için yeni değildi; örneğin, Abbasi Halifeliği yıkılmış, ama Osmanlı devleti İslâmiyetin sınırlarım ve görkemini yeniden büyütmüştü. Dolayısıyla, eskiden olduğu gibi, fırtınanın geçmesini, Osmanlı devletinin yeniden eski gücüne ulaşmasını beklemek gerekiyordu. Ama, fırtına dinmedi. 16. yüzyılda ortaya çıkan ve yakın sonuçlan hemen belli olmayan temel değişiklikler, “dünya iklimini” değiştirmişti; etkilerini şimdi ve kalıcı bir biçimde göstermeğe başlamışlardı. Bu yeni ve alışılmadık durum, Müslüman dünyada genel olarak iyi ayrı tip tepkiye yol açtı.

Birincisine göre teşhis açık ve basitti: dinde Muhammet'in doğru yolundan sapılmış ve Sufizm gibi akımlarla Allah'ın birliği ve görünmezliği zedelenmişti. Hastalığın tedavisi ise, yeniden Allah'ın doğru yoluna, İslâmiyetin 7. yüzyıldaki temel ilkelerine geri dönmekti. Bu görüşün en önemli siması, Arabistan'da Abdülwahhab'tir (1703-1792). Abdülwahhab'ın etkisi Arap çöllerinin ötesine pek geçmemişse de, bugüne kadar İslâmiyet'in karşılaştığı ikileme bir çözüm yolu olarak ayakta kalmıştır. Bu, açıkça görülmektedir ki, İslâmiyet'in duraklamasına karşı tutucu bir tepkiydi.

İkinci tepki yenilikçi ve İstanbul kaynaklıdır. Avrupa'nın başarısını sağlayan temel gelişmeler ve değişikliklerin ne olduğu, belirgin bir biçimde olmasa bile, en azından sezilmiştir. Dolayısıyla, İstanbul'un tepkisi, bazı önemli gelişme ve yenilikleri Osmanlı toplumuna uygulamak yönünde ortaya çıktı. Öncelikle el atılan alan, Avrupa ordularını başarılı kılan yeni askerî teknolojiyi ele geçirmek oldu ve Osmanlı ordusunu Avrupa modeline uygun olarak yeniden düzenleme faaliyetleri başladı. Ancak, ne yazık ki, bu tarihten sonraki tüm yenilik girişimlerinde olacağı gibi, Yeniçeri ve ulemanın tutuculuğu bu yenilik hareketlerini, yani ilerici tepkinin başarısını baltaladı. Dolayısıyla, kör bir tutuculuk ve ortadan kalkmakta olan toplumsal düzenin çökmekte olan kuruluş ve düşüncelerine bağlılık, 19. yüzyılın ortalarına ve belki de 20. yüzyıla kadar Müslüman dünyaya

egemen oldu (McNeill, 1963: 695). Dolayısıyla, Osmanlı devleti, bir Ortaçağ zihniyeti ve ekonomisiyle —ama hiçbir Ortaçağ devletinin taşımak zorunda kalmadığı bir bürokrasi ve büyük ve sürekli ordunun ek yüküyle— bir Ortaçağ devleti olarak kaldı ya da bir Ortaçağ devletine dönüştü. Hızla modernleşen bir devletler dünyasında pek az güçlenme ya da en azından varlığını olduğu gibi koruyabilme şansı vardı (Lewis, 1970: 36).

V.KAN DAVASI: PRUT VE PASAROFÇA

1.Kan Davasının Nedenleri

1673 ile 1878 yılları arasındaki 200 yıllık süre içinde Osmanlılar ve Rusya tam 10 kere savaştılar ve bu savaşlar Avrupa tarihinin neredeyse ana konusu haline geldi. Bu süre içinde en uzun barış dönemi ise 29 yıldır ve 1878 savaşından sonra daha az savaşmışlardır. Uluslararası sistemin niceliksel araştırmacıları, 15. yüzyıldan bu yana inceledikleri sistemde, üç ünlü istisnası dışında, uzun süren ve kalıcı dostluk ya da düşmanlık olamayacağını, savaşan tarafların ve ittifakların değişmeden kalamayacağını belirtmektedirler. Gösterdikleri üç istisna, Fransa ve Almanya, Japonya ve Çin ile Osmanlı devleti ve Rusya'dır (Small ve Singer, 1970: 154-5).

Modem tarihte bu alışılmamış durum bir dizi soruyu da birlikte getiriyor. Karadeniz'in Avrupa kıyısı 18. ve 19. yüzyıllarda neden Avrupa'nın en çok savaşılan bölgesi oldu ve Avrupa'nın en stratejik bölgesi olan Flander düzlüklerindeki savaşların sayısını aştı? Osmanlı devleti ile Rusya neden bu kadar çok savaşmışlardır? Yine Batı Karadeniz bölgesi, Flander düzlüklerindekinden daha çok askere neden mezar oldu? Hiç kuşku yok, bu soruların sayısı arttırılabilir.

Sorulara cevap aramadan önce, iki bölge arasındaki benzerliklere temas etmek yararlı olur. Bir kere, hem Flander düzlükleri ve hem de Batı Karadeniz düz ve dolayısıyla piyade ve süvari savaşlarına uygundur. Her ikisi de son derece önemli ulaşım yolları üzerindedir. Karadeniz'in Avrupa kıyıları ve Flander düzlükleri stratejik denizlere komşudur ve güçlü devletlerin sınırlarına yakındır. Ancak, benzerlikler ne kadar arttırılırsa arttırılsın, Rusya ile Osmanlı devleti arasındaki savaşların nedenlerinin,

araştırılmasında, bunlara ek olarak ve son derece temel ve uzun vadeli sorunlarla bu iki devletin birbirinden ayrıldıklarını söylemek gerekir.

Her şeyden önce, klâsik din öğesini ortaya koymak gereklidir, Müslüman Osmanlı devleti milyonlarca Ortodoks Hıristiyanı barındırmaktaydı ve bunlar da Rus bakış açısına göre büyük bir baskı altındaydı. Üstelik, Osmanlı devleti hemen hemen tüm tek-tanrılı dinler için kutsal sayılan yerleri ve Kudüs'ü elinde bulundurmaktaydı. Hacca gitmek konusunda Ortodokslar, Katolik ve Protestanlardan daha da hevesliydiler. Dolayısıyla, bunların hacca gidip gelmeleri, hem sürekli sürtüşmelere hem de çeşitli anlaşmalara konu olmuştu. 1700 tarihli İstanbul antlaşmasından sonra 1739 tarihinde imzalanan bir başka antlaşma da "Rus yurttaş ve din adamlarının Kudüs ve öteki kutsal yerleri serbestçe ziyaret edecekleri ve ziyaretler sırasında vergi ödemeyeceklerini" hükme bağlıyordu. Bu madde, 1774 tarihli antlaşmada da aynen tekrar edilmişti. Yine din öğesinin çerçevesi içinde, Osmanlılara karşı Rus seferlerinin hemen hemen tümü tam bir "Haçlı ruhu" içinde yapılmıştır. 1826 tarihinde Kırım yarımadasının karşısındaki Anapa kenti Çarlığın eline geçtiğinde, Rus askerleri kente, başlarında elinde bir haç tutan Ortodoks papazın arkasında girmişler ve 1853 tarihli Kırım savaşında da Osmanlı sınırına aynı merasimle gitmişlerdir (Blainey, 1973: 178).

Salt coğrafya öğesi, Rusların Osmanlı topraklarına müdahale etmelerinin bir başka nedenidir. Karadeniz'e akan akarsuların Rus ticareti açısından ne kadar önemli olduğunu anlamak için bölgenin haritasına bir göz gezdirmek yetecektir. Avrupa'nın en uzun akarsuyu olan Volga, Petesburg'dan (sonra Petrograd ve nihayet Leningrad) Hazar denizine doğru akmakta ve Karadeniz'e dökülen Don akarsuyuna bir noktada 70 kilometre yaklaşmaktadır. Dolayısıyla, Rusya'nın ülkenin kuzeyinden Karadeniz'e mal göndermesi hem kolay hem de ekonomik olmaktaydı. Rusya'nın Avrupa kıyılarını çevreleyen üç denizden yalnızca Karadeniz'in buz tutmadığı dikkate alınırsa, bu denizin hem Rus tüccarları ve hem de strateji uzmanlan ve askeri çevreleri açısından ne kadar önemli olduğu kolayca anlaşılır. Üstelik, Karadeniz'e başka Rus akarsuları da dökülmektedir.

İşte, Rusya açısından son derece önemli bu Karadeniz tam bir Türk gölü halindeydi. Ancak, Osmanlı duraklaması ile birlikte, 18. yüzyılın sonuna

gelindiğinde Karadeniz'in kuzeyindeki tüm akarsuların ağızları Rusya'nın denetimi altına girdi ve 1786'da Sivastopol'da ve 1796'da Odessa'da Rus deniz üsleri kuruldu. Kısaca, 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Rusya Karadeniz'de hatırı sayılır bir deniz gücü olmuştu. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen, Rusya, 19. yüzyıla girildiğinde Boğazlar'ı elinde bulunduran İstanbul'un eline bakmakta, Osmanlı iradesine bağlanmaktaydı. Böylece, İstanbul ve Boğazları ele geçirmedikçe bitmeyecek olan bir yarış başladı (Blainey, 1973: 179).

Etnik öğe de, iki devlet arasındaki çok sayıda savaşın temel nedenlerinden olmuştur. Rusya, özellikle güçlendiği 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Osmanlı imparatorluğunun topraklarında yaşayan Slavların koruyuculuğunu üstlenmiştir. Avrupa'nın güçlü ulusçu akımlarının Balkanlara kadar uzandığı 19. yüzyılda ise, Balkan Slavları (Sırplar, Hırvatlar, Bulgarlar ve Makedonya Slavları) Osmanlı egemenliğinden kurtulmak için sık sık Rus müdahalesini davet etmişler ve bu "büyük ağabey" de kısmen Slav dayanışması, kısmen kendi ulusal çıkarlarına hizmet ettiği için, bunu "kutsal bir görev" olarak kabul etmiştir. Osmanlı yönetimine karşı Balkan ayaklanmalarının hemen hemen hepsinde ya Rus tahriki ya da desteğini görmek mümkündür. Slav olmayan Grekler bile bağımsızlıklarını bir ölçüde Rus desteğine ve OsmanlIların yenilgisi ile biten bir Osmanlı-Rus savaşma borçludurlar. Üstelik, bu dava Rus iç politikasında da son derece "popüler" olmuş, Dostoevski ve Tschaikowski gibi ünlüler de Panislavizmin bayraktarlığını yapmışlardır.

Böylece, coğrafya ile dini ve etnik bağlar, Osmanlı-Rus ilişkilerini etkileyen en önemli üç öğe olmaktadır. Rusya'nın bu savaşların çoğunu başlatmasının nedenleri, Osmanlı devletinin Karadeniz'le Akdeniz arasındaki stratejik Boğazları denetlemesi, Kutsal yerleri yönetmesi ve Balkan Slavlarını hükümranlığı altında tutmasıydı.

2.Uzun Sürmesinin Nedenleri

Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki savaşların çokluğunun ve uzun sürmesinin nedeni ise, taraflardan birinin ötekini kesin bir yenilgiye uğratamamasıydı. İstatistik açıdan değerlendirdiğimizde, savaşlardan genellikle Rusya'nın galip çıktığı açıktır. Ancak, Rusya'nın bu zaferleri

Osmanlı devletinin gücünü sürekli bir biçimde zayıflatamamış, Rusya'nın asıl amacı olan Boğazlar'daki Osmanlı denetimi gevşetilememişti. Yalnız bir kere, on savaşın onuncusunda, İstanbul kapılarına kadar gelmişlerse de, İngiltere'nin müdahale tehdidinin de etkisiyle durdurulmuşlardır. Bugüne kadar bir kere bile Rus donanması Boğazları zorlayıp Akdeniz ya da Karadeniz'e geçebilmiş değildir.

Savaşların sık olması ve uzun sürmesinin nedeni, taraflardan birinin ötekini kesin bir yenilgiye uğratamaması ise de, kesin bir zaferin neden kazanılamadığı sorulmağa değer bir soru oluyor. Bunun cevabının araştırılmasında şu noktalar önem kazanmaktadır (Blainey, 1973: 183-5).

Her şeyden önce, apaçık olan nokta, her iki devletin de güçlü ordulara sahip olmasıydı. Ancak, birbirine komşu çok sayıda devletin güçlü ordulara sahip olduğu bilindiğine göre, bu özellik çok açıklayıcı değildir. Her iki devletin de kapsadığı alanın ve nüfuslarının çok olması, savaş dizilerinin uzamasında ve kesin zafer kazanılamamasında etkili öğeler oldukları düşünülebilir. Üstelik, tarafların müttefik sağlama kalıpları da savaşlar dizisini arttırmış ve kesin yenilgiyi ya da yengiyi engellemiştir. Eğer tarafların değişmeyen, sürekli müttefikleri olsaydı, öteki öğeleri bir an için yok varsayalım, herhalde karşı taraf çok dayanamazdı. Ayrıca, güç dengesi peşinde olan Avrupa'nın güçlü devletleri, genellikle zayıf olanın yanında savaşa katıldılar ya da “hayırhah” bir yansızlık izleyerek ağırlıklarını koydular. Dolayısıyla, Rusya 18., Osmanlı devleti ise 19. yüzyıllarda daha çok müttefik sağladılar.

Ancak, tarafların birbirlerine karşı kesin zafer ve üstünlük kazanamamalarının en önemli nedeni, her iki imparatorluğun başkentinin, başka bir deyişle “kalbinin” savaş alanlarından uzakta olmasında aranabilir. 200 yıl boyunca en ağır yenilgi bile, impratorlukların merkezlerini tehlikeye düşürmüş değildir. İşin aslına bakılırsa, mesafe, Osmanlı ve Rus ordularının en büyük düşmanıydı. Rusya açısından, Karadeniz kıyılarına ordu birlikleri ve malzeme getirmek son derece yavaş ve pahalıya mal oluyordu. Üstelik, Rusya için Karadeniz'in tümünün denetlenmesi de çok zordu. Çünkü, asıl donanması Baltık denizindeydi ve bu donanma Akdeniz'den kendini zorlayarak Karadeniz'e geçebilmiş değildi. Dolayısıyla, Rusya'nın ayrı bir Karadeniz donanmasına ihtiyacı vardı. Bu da Rusya'nın az gelişmiş bir

bölgesinde üs ihtiyacını ortaya çıkarıyordu. Donanmanın yaşamsal bir rol oynadığı Osmanlı-Rus savaşlarında, Osmanlılar bu alanda daha güçlü oldukları için, özellikle 18. yüzyılın ortalarından sonra Rusya karada daha güçlü olsa da, donanma zayıflığı savaşın genelinde önemli rol oynuyor, Rusya'nın öldürücü darbesini engelliyordu. 1. Dünya Savaşı'nda bile, iki savaş gemisinin eklenmesiyle OsmanlIların Rusya'ya nasıl saldırdığı ve deniz üstünlüğünü nasıl hemen eline geçirdiği unutulmamalıdır. 19. yüzyılın ortalarında Rusya'nın Karadeniz donanmasının göreli olarak güçlenmesiyle Kınm savaşında İngiltere ve Fransa gibi iki en büyük deniz gücünün Osmanlı devletinin yanında yer almaları, yalnız tarihsel bir raslantı değildir.

Tüm bu açıklamalardan sonra, Osmanlı-Rus savaşlarına "mesafe ve coğrafya hakim olmuştur" demek abartma sayılmamalıdır. Belki de iki ülke arasındaki ilişkilere uzun vadede belirli bir düzen verecek olan, taraflardan birinin kesin bir zaferi, böylece engellenmiştir. Sonunda, mesafe unsurunu yenen, endüstri devriminin en önemli ürünü sayılan demiryolu oldu. 19. yüzyıldaki son Osmanlı-Rus savaşında (1877-1878 savaşı) güney ve batı Rusya'da birkaç demiryolu hattının yapılmış olması, bu devlete cepheye birlik, top ve at taşıma olanağını sağladı. Bu avantaj da Rusya'nın 1878 zaferinin en önemli nedeni oldu. Rusya'nın kurduğu demiryollarına verdiği önem ve bunlardan duyduğu gurur, edebiyatını bile etkilemiştir. 19. yüzyıl Rus edebiyatında trenin ne kadar önemli bir yer tuttuğunu unutmayalım. Arma Karanina, sevgilisi Vronsky'yi 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına götürecek trenin altına atlayarak intihar etti ve kitabın yazan Tolstoy bir tren istasyonunda öldü (Sander, 1984: 149).

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı, gerçekten Rusya'ya büyük bir üstünlük sağlamış ve Karadeniz'le küçük Balkan devletleri üzerinde denetim kurmuştur. Osmanlı devleti ise, artık Rusya karşısında zayıf olduğunun bilincine varmış ve hatta 1904-1905 Rus-Japon savaşında Rusya'nın uğradığı ağır yenilgiden yararlanmak fırsatını bile düşünememiştir. 1878'den 1. Dünya Savaşı'na kadar sürecek olan 36 yıllık barış dönemini sağlayan, 1878 Berlin barışı ile iki ülke arasında kurulan statü sınıflandırmasının her iki devletçe de kabul edilmiş olmasıdır.

Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki son silâhlı çatışma 1. Dünya Savaşı'ndaki mücadeledir. İlginç olan, Osmanlı devletinin bu savaşa Rusya'ya düşmanlığı kadar, belki de ondan çok, Almanya ile olan ittifakı dolayısıyla katılmış olmasıdır. İki ülke, 1914-1917 arasında Karadeniz'in Asya kıyısında, yani Kafkasya'da savaştılar ve bu savaşlar 1. Dünya Savaşı'nın öteki cephelerindekilere göre ikinci plânda kaldı. Ünlü "çift" zayıflamış ve mücadeleleri, öncekilerin aksine, Avrupa tarihinin ana teması olmaktan çıkmıştı. Yine son derece ilginç olan nokta, 1. Dünya Savaşı'nda her ikisinin de yenilmiş olması, birbirlerine yine kesin bir üstünlük sağlayamamaları ve' her iki monarşinin, 200 yıl savaştıktan sonra, birbirlerine karşı verdikleri mücadele sonunda tarih sahnesinden çekilmeleridir. Karadeniz'deki "kan davası", gerçek kan davalarının çoğunda olduğu gibi, her ikisinin de "ölmesiyle" sonuçlanacaktır.

3.Prut ve Pasarofça

1

II.Mustafa'nın (1695-1703) yerine geçen III. Ahmet (1703-1730) barışçı düşünceli bir sultandı. Avrupa gelişmeleri ise Osmanlı devletini Avrupa içine çekecek nitelikteydi. İspanya veraset savaşları dolayısıyla Avusturya ile mücadele halinde olan Fransa'nın büyükelçisi İstanbul'da Fransa ile ittifakın yararlarından söz ediyor ve Macaristan'da Habsburg'lara karşı ortak harekat öneriyordu. Ancak, III. Ahmet Hıristiyanlar arasındaki bu savaşa Osmanlı devletini ilgilendirmediği için girmek istemedi. Ayrıca, mücadele Fransa'nın aleyhine gelişiyordu.

Osmanlı devleti Avrupa mücadelesinin içine bir başka yönden çekildi. Bu sırada Rusya'nın 1709'da Poltava savaşında İsveç'i kesin bir yenilgiye uğratması, kuzeyde Rus gücünü arttırmıştı. İsveç Kralı Charles daha önce diplomatik ilişki kurmak istemediği Osmanlı devletine sığınmış ve buna rağmen Sultan tarafından son derece iyi karşılanmıştı. III. Ahmet, Rus baskılarına rağmen Kralın verilmesini kabul etmemiş, ancak Kralı yeniden tahta koyarak Rusya ile süren barışı bozmak istemediğini de belirtmişti (Kinross, 1972: 371). Ancak, Ruslar Buğdan arazisine girerek Osmanlı topraklarını ihlal ediyorlar ve burada karışıklık çıkarıyorlardı. Ayrıca, Buğdan'a sığınmış bir İsveç birliğini de ellerine geçirmişlerdi. Sonunda

Sultan, Rusya'ya savaş açmağa ikna edildi. Rus büyükelçisi Yedikule'ye hapsedilerek Buğdan üzerine yüründü.

Seferin zamanlaması iyi yapılmıştı, çünkü Çar hâlâ kuzeyde meşguldü. Prut'ta Osmanlı ordusu zafer kazandı; o kadar ki Çar'ın tutsak edilmesi an meselesiydi. Büyük bir sinir bunalımına giren Çar Petro vasiyetnamesini bile yazdı, ama aklını başına getiren eşi Catherine oldu. Onun düşüncelerine uygun olarak Osmanlılara iki kez barış önerisinde bulunuldu ve nihayet 2 Temmuz 1711 tarihinde Prut antlaşması imza edildi (Uztınçar-şılı, 1978: 82-6). Prut barışına göre, Azak ve çevresindeki topraklar OsmanlIlara geri verilecek, Dinyeper akarsuyundaki bazı kaleler boşaltılacak, Rus ordusu Polonya'dan çekilecek ve İsveç Kralı'nın ülkesine serbestçe dönmesi sağlanacaktı. Böylece, Rus Çarı'nın Karadeniz'i bir Rus gölü haline getirme düşü yok oldu ve Rusya ile Osmanlı devleti arasında 25 yıllık bir barış dönemi açıldı.

2

Büyük bir seferberlik hareketine girişen Osmanlı devleti Prut'ta göreli olarak kolay bir zafer elde etmişti. Savaşçı bir anlayışa sahip olan Sadrazam Damat Ali Paşa, bu kuvveti ve zaferin kazandırdığı morali, şimdi OsmanlIlardan daha hızlı bir biçimde gerilemekte olan eski bir düşmana karşı kullanmak istedi: Venedik. 1715 tarihinde büyük bir ordu ve donanma ile önce Korent ele geçti. Eskiden olduğu gibi Grekler Türkleri kurtarıcı gibi karşıladılar ve Damat Ali Paşa kolayca Modon, Koron ve Navarin'i Venediklilerin elinden alınca tüm Mora OsmanlIların eline geçti (Uzunçarşılı, 1978: 104-8).

Ancak, Damat Ali Paşa'nın hesaba katmadığı Avusturya imparatoru VI. Charles'ın tepkisiydi. Venedik'in başvuruları üzerine iki devlet arasında bir ittifak yapıldı. Bunun üzerine de Divan'da savaş kararı verilerek 1716 tarihinde büyük bir Osmanlı ordusu Belgrad'a doğru harekete geçti. Varadin'de yapılan meydan savaşında Osmanlı ordusu bozguna uğradı ve Damat Ali Paşa savaşta öldü. AvusturyalIlar daha sonra Temeşvar kalesini de düşürerek, Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri OsmanlIların yönetimindeki ve Macaristan'daki son Osmanlı kalesi olan bu yeri ellerine geçirdiler. Temeşvar, bundan sonra "Küçük Viyana" diye anılacaktır (Kinross, 1973: 376). Daha sonra Belgrad da düşecektir.

Artık barışa varmak gerekiyordu; Karlofça öncesinde olduğu gibi İngiltere ile Hollanda arabulucu oldular ve 1718 tarihinde Pasarofça'da barış imzalandı (Uzunçarşılı, 1978: 140-6). Bu antlaşma ile Osmanlı devleti, tüm Macaristan'ı, Eflâk ile Buğdan'ın büyük bölümlerini ve Belgrad da dahil Sırbistan'ın önemli bölgelerini elinden çıkardı. Bu antlaşma ile Osmanlı devleti Doğu Avrupa'daki varlığını son derece zayıflatırken, Avusturya İmparatoru bölgedeki üstünlüğünü açıkça ortaya koymuştur.

Karlofça ile Pasarofça'nın Osmanlı tarihi açısından önemleri şuradadır: Karlofça, Osmanlı devletinin Avrupa için ciddi bir tehlike olmadığını, Pasarofça ise artık girişimde bile bulunamayacak bir güç haline geldiğini göstermiştir.

4.Kısa Süren Uyanış: Lale Devri

Gerçekte bir barış adamı olan ama sadrazamının savaşçı emellerine de karşı çıkamayan III. Ahmet, Pasarofça barışından sonra 12 yıl sürecek olan barış döneminde Batılılaşma ve reform yönünde ciddi sayılabilecek girişimlerde bulunma olanağım buldu. Haremin çevirdiği dolaplardan göreli olarak uzak kalmasını bildi. Hoşgörülü, Batı ile Doğu'nun uygarlıklarını birleştirmesini bilen, modem dünyayı anlayan ve gelişmiş bir kafa yapısına sahip bir hükümdardı. İstanbul'da, Fransız Büyükelçisinin getirdiği plânlara uygun olarak, kendine yazlık Saadabad Sarayı'nı yaptırdı. Kendisine bu konularda güzel sanatlara çok düşkün olan Sadrazam Damat İbrahim Paşa da yardım etti.

Avrupa ile bu alış verişler, ilk kez, kültürel ve toplumsal hayat üzerinde etkili olmağa başladı. 1721'de Paris'te Osmanlı Elçiliğinin başlattığı moda, İstanbul'da daha küçük ölçüde bir Fransız tarz ve stili modasıyla karşılık buldu. Fransız bahçeleri ve dekorasyonları, Fransız mobilyası saray çevrelerinde kısa bir süre tutundu (Lewis, 1970: 47).

III. Ahmet dönemi, aynı zamanda Lale devridir (Uzunçarşılı, 1978: 147-71; Kinross, 1972: 378-82). Lale, dönemin edebiyatının, öteki güzel sanatların ve Batılılaşma hareketlerinin simgesi durumuna gelmiştir. O kadar ki, bu çiçek, 20. yüzyılda cumhuriyet dönemine kadar Türk şiirinin

simgesi olma durumunu korumuştur. Ayrıca, Lale devri, geçici bir heves de olmamış, yeni bir dünyevilik, aydınlanma, rasyonel bir araştırma duygusu ve liberal reform dönemini açmıştır (Karal, 1970: 55-6). îslâmcı Doğu'nun geleneksel dini değerlerine lâik bir karşıt-ağırlık sağlamak üzere, yeni bilimsel gelişmeleri, ekonomik refahı ve askerî gücü için de esin kaynağı olarak Batı'ya bakılmağa başlanmıştır. Böylece, lâle, Batı uygarlığının etkisi altında yeni doğmağa başlayan "Türk Rönesansı"nın simgesi olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar Arnold Toynbee, Osmanlı devletinin, 1774 yılında Rusya ile acı bir biçimde sonuçlanan savaştan çıktığı zaman tümüyle içine kapanık ve "Batı uygarlığının en küçük bir izini bile taşımadığını" belirtmekteyse de, Avrupa ile savaş alanlarının dışında ilk temaslar Lâle devri sıralarında başlamıştı (Heper, 1974: 44).

1720 tarihinde Osmanlı hükümeti XV. Louis'nin sarayına Yirmisekiz Mehmet Sait Efendi adında özel bir elçi gönderdi (Lewis, 1970: 46-7). Resmi görevi Fransa ile ittifak sağlamaktı. Ancak, sadrazam tarafından Fransız fabrikalarını, kalelerini ve öteki gelişmeleri görüp bir rapor biçiminde İstanbul'a sunması da istendi. Yazdığı rapor Osmanlı devletinde gelecek yeniliklerin el kitabı durumuna gelmiştir. 1727 yılında İbrahim Müteferrika'nın İstanbul'da ilk matbaayı kurması bu raporun aydınlatıcı etkisinin sonucudur. Damat İbrahim Paşa'ya sunduğu raporda şunları yazıyor: "Geçmişte Müslümanlarla karşılaştırıldığında o kadar zayıf olan Hıristiyanlar, şimdiki zamanlarda neden bu kadar çok ülkeyi ellerine geçirmişlerdir ve hatta bir zamanlar muzaffer Osmanlı ordularını yenmektedirler?" Bu temel soruya cevap olarak, Müslümanların basiretsizlik uykusundan uyandırılması gerektiğini söylüyor ve şöyle devam ediyor: "Müslümanlar düşmanlarının durumları hakkında bilgi sahibi olmalıdırlar. İleri görüşlü davranmak ve yeni Avrupa yöntemleri, örgütleri, stratejileri, taktikleri ve savaş sanatı konularıyla yakından ilgilenmelidirler" (Kinross, 1972: 381). Rapor üç bölüme ayrılmıştı. Birincisinde, iyi düzenlenmiş bir hükümet sisteminin devletler için önemini belirtmekte ve öteki ülkelerde var olan çeşitli rejimleri anlatmakta ve yorumlamaktaydı. İkincisinde, bilimsel coğrafyanın devlet yönetimindeki yararlarına dikkati çekmekte, üçüncü bölümde de, Avrupa ordularının farklı çeşitlerini, talim alanlarındaki örgüt ve disiplini, savaş yöntemlerini ve askeri kanunlarını inceleme konusu yapmaktaydı. Sonuç olarak da, Avrupa ordularının üstünlüğünü ve onları örnek almanın Osmanlılar için önemini

belirtmekteydi (Lewis, 1970: 48). Türklerin hukuk ve düzeni kabul etmede öteki halkları geride bıraktıklarını, bu nedenle yeni askeri bilim ve teknikleri öğrendikleri taktirde bu devlete karşı hiçbir kimsenin duramayacağını söylemekteydi. Bundan sonra, Şeyhülislâm'dan Kuran ve öteki kutsal kitaplar dışındaki bilimsel kitapların bastırılması fetvasını aldı.

Bu arada bir Fransız soylusu olan Comte de Bonneval, İslâmiyeti kabul edip Ahmet adını almış ve Osmanlı hizmetine girmişti. Kendisi 1731'de topçu kıtalarını (humbaracı) düzeltmekle görevlendirildi. Gerçekten olumlu çalışmalarından sonra 1734'te Üsküdar'da yeni bir öğretim merkezi olan Hendesehane açıldı. Ancak, bu yenilikler uzun ömürlü olmadı. Her türlü yeniliğe karşı olan Yeniçerilerin baskısıyla okul kapatıldı.

III. Ahmet yönetiminin sonlarına doğru, devletin Pasarofça antlaşmasından sonra yararlandığı ender rastlanan barış dönemi, doğu sınırında İran'la ortaya çıkan savaşla bozuldu. 1730 tarihinde İran'da iktidara yeni gelmiş olan Nadir Han karşısında uğranılan yenilgi, sarayın taşkınlıklarına ve saray çevrelerinin "Frenk tarzı"na karşı kızgınlığın artmakta olduğu İstanbul'da bir "halk" ayaklanmasına yol açtı (Lewis, 1970: 47-8). Hükümetin kendi ihtiyaçlarına kayıtsızlığından ve "gâvur usullerinin" yaygınlaşmasından rahatsız olan Yeniçeriler de bozucu seslerini duyurmağa başlamışlardı. Baskı karşısında Sultan sadrazamı halletti ve kendisi de yeğeni I. Mahmut lehine tahtından çekildi. Bu olay sonunda da Lâle devri tüm hızım yitirdi. İbrahim Müteferrika 1745 yılında ölünce matbaası da çalışmamağa başladı ve tutucu ortam 1783 yılma kadar çalışmasını engelledi. Bu gecikme, Türk rönesansı olarak kabul edilebilecek olan Lâle devri gelişmesini uzun süre geciktirecektir.

VI.İÇTEN DAĞILMA SÜRECİ

1

III. Mustafa Osmanlı tahtına geçtiği zaman, Köprülüler'le karşılaştırılabilecek kadar yetenekli bir sadrazam, Ragıp Paşa, ülkenin yönetimini elinde bulunduruyordu. Geleneksel yapılarla Batılılaşma arasında bir uyum kurmağa çalıştı. Dış politikasında da aynı uyum ve dengeyi aradı. Avusturya ile Rusya'nın devlet üzerine bir "karabasan" gibi çöken ağırlığına karşı bir denge olmak üzere, 1761 yılında, yeni yeni güçlü bir devlet haline gelmekte olan Prusya ile bir antlaşma imzaladı ve bunu savunma ve saldırı ittifakına dönüştürebilmenin yollarını aramağa başladı. Böyle bir kümeleşme için Prusya'yı seçmesinin temel nedeni, bu devletin hiçbir Osmanlı toprağı ya da çıkarı ile ilgisinin olmamasıdır (Kinross, 1972: 394).

Ancak, III. Mustafa bir barış adamı değildi. Avrupa'nın işlerinde Osmanlı devletinin daha savaşkan ve "militan'' bir tutum alması gerektiğini, imparatorluğun ancak bu yolla zayıflamasının önüne geçilebileceğini düşünüyordu. "Ortayaşlılığın dinginliği" devleti olduğu gibi koruyamamakta, imparatorluk hızla dağılma sürecine doğru ilerlemekteydi. Tam bu sırada, Rusya'da da kendisi gibi savaşkan bir yönetici iktidara gelmişti. Devletinin "gençliğinin dirikliği" ile, Çariçe Büyük Katherina, yaşlanmakta olan Osmanlı devletini dağıtıp Boğazlar'ın kıyılarına yerleşmek düşüncesindeydi.

Aynı tarihlerde Polonya Kralı ölünce, bu devletin bir kez daha parçalanması sorunu Avrupa gündemine geldi. 1764 yılında Rusya ile Prusya, Avusturya'nın da göz yumması ile, Polonya'yı işgal ederek bir "kukla"yı kral yaptılar. Prut banşı ile Polonya'dan askerlerini çekmek durumunda bulunan Rusya'nın bu tutumuna Osmanlı sultanı tepki göstermekte duraksamadı. Üstelik, Ruslar, kaçan PolonyalIları kovalamak bahanesiyle Besarabya topraklarına girmişler ve burada bir kaleye sığınan PolonyalIları ve Türkleri öldürmüşlerdi. Bunun üzerine savaş yanlısı olmayan Ragıp Paşa görevden alınarak Rusya'ya bir ültimatom verildi: Rusya'nın Prut antlaşmasına aykırı olarak girdiği Polonya topraklarından

çıkması isteniyordu. Reddedilince savaş ilân edildi. Savaşta Osmanlı birlikleri başarılı olamadılar ve Ruslar Eflâk ile Buğdan topraklarına girdiler.

Bu sırada, yani 1769 yılının sonuna doğru, Rus yöneticisinin düş gücü, onu Yunanlıları kurtarma gibi bir projeye itti. Bunda, o zaman daha Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü koruma politikası izlemeyen ve Fransa'ya karşı her devletle birlik olabilen İngiltere de yardımcı oldu. 1770 yılında Rus donanması Akdeniz'den Mora'ya saldırdıysa da, taraflar önemli bir başarı elde edemediler. Savaş Kafkaslar ve Avrupa'da da iyi gitmiyordu; Osmanlı orduları Tuna'nın güneyine çekilmişlerdi. Ancak, Rusya'nın bu kadar güçlenmesi işlerine gelmediğinden Prusya ile Avusturya arabuluculuk yaptılar ve 1771 yılında ateşkes sağlanarak Bükreş'te barış şartları görüşülmeğe başlandıysa da, Osmanlı devleti Kırım'ın elden çıkmasına göz yummadığı için sonuçsuz kaldı. 1773 tarihinde Silistre kalesi iyi bir savunma yaptı ve Rus ordusu bozuldu; Varna'ya doğru ilerleyen bir Rus birliği de püskürtüldü. Bundan yüreklenilerek 1774'te Şumlu'da karşı-saldırıya geçildiyse de Osmanlı ordusu bozguna uğradı ve yedi saat içinde Küçük Kaynarca barışı imzalandı.

2

Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlı devletini dışardan dağıtma amacına yönelik sayılamaz. Ama, yeni ve belki de daha ciddi bir politikanın da başlangıç noktasını oluşturur: Osmanlı imparatorluğunu içerden dağıtma! (Uzunçarşılı, 1978: 422-5; Marriott, 1930: 151-4).

Küçük Kaynarca, Rusya ile Osmanlı devleti arasında 200 yıllık süre içinde yapılan birçok antlaşmanın, uzun vadeli sonuçları açısından en önemlisidir. Bu, iki devlet arasında gelecek yüzyıl içinde imzalanacak öteki antlaşmaların temeli olmuş ve Rusya sürekli bu metne atıfta bulunmuştur.

Antlaşma her şeyden önce Osmanlı gururunu kırdı. Bununla, Sultan yalnız Hıristiyan nüfusunun oturduğu fethedilmiş topraklan değil, aynı zamanda Kırım'daki eski Müslüman toprağını da terk etmek zorunda kaldı. Rusya, böylece, ilk defa olarak Karadeniz'in kuzey kıyılarına sağlam bir biçimde yerleşmiş oluyor, Azak denizi ile Karadeniz arasındaki boğazı da denetlemeğe başlıyordu. Üstelik, bir zamanlar tüm Karadeniz'i

çevrelemekte olan Osmanlı topraklan, bu antlaşmadan sonra, Buğ akarsuyunun güneyi ile sınırlandırılmış hale geliyordu.

Ticaretini geliştirebilmek için Rusya, istediği yere konsolosluk açabilecek, Rus ticaret gemileri Karadeniz'de serbestçe ticarette bulunabilecek ve Çariçe'nin tebası bütün Osmanlı toprakları üzerinde aynı haktan yararlanacaklardı. Ayrıca, Rus tebası, Osmanlı devletinin daha önce İngiltere ve Fransa gibi "en fazla müsaadeye mazhar" devletlere tanıdığı tüm ayrıcalıklardan aynen yararlanacaktı. Doğal olarak, Osmanlı tüccarlarına da aynı haklar Rusya'da tanınıyordu.

Rusya'nın İstanbul'daki diplomatik başarısı da en az bunlar kadar önemlidir. Rusya, bundan böyle İstanbul'da sürekli bir büyükelçi tarafından temsil edilecekti. Ayrıca, Rusya, büyükelçisinin kendi özel ibadet yeri dışında, İstanbul'da bir Grek Ortodoks Kilisesi de inşa edebilecek ve bu Kilise büyükelçinin koruyuculuğunda bulunacaktı. Üstelik, Osmanlı hükümeti, Rus yurttaşlarının Kudüs ve öteki kutsal yerlere yapacakları hac ve ziyaretlere izin verecek ve Sultan Hıristiyan Kilisesi ve dinini sürekli koruyacaktı. Rus büyükelçisi Ortodoks Kilisesi'nin her türlü temsilini de üzerine almış bulunuyordu ve Osmanlı hükümeti bu konudaki istekleri komşu ve içtenlikle dost olan bir devletin ricası olarak kabul edecekti. Bu maddeler, Rusya'nın Osmanlı içişlerine, sonu Kırım savaşına kadar varacak olan müdahalelerinin de temeli olmuştur. Bundan böyle, Osmanlı devletinin güçlü kuzey komşusu, kendini Osmanlı içişlerine karışma konusunda üstün bir hakka sahip sayacaktır. Bu maddelerdeki ödünlere bakılacak olursa, Küçük Kaynarca'nın Rus diplomasisinin gerçekten parlak bir zaferi olduğu ve Osmanlı diplomasisinin de ne duruma geldiği açıkça ortaya çıkacaktır.

Osmanlı devletinin dağılması sürecinde ikinci adım, Rusya'dan değil, Avusturya'dan geldi. Avusturya'nın bunu başarmadaki yöntemi gerçekten ilginçtir. Bu devlet, toprak ve nüfus olarak Polonya'nın paylaşılmasında aslan payını almış olmasına rağmen, payından hoşnut değildi. Dolayısıyla, Küçük Kaynarca antlaşmasının imzalanmasından hemen sonra Osmanlı toprağı olan Bukovina'yı eline geçirdi ve Osmanlı devleti de bu oldu-bittiyi kabul etmek zorunda kaldı. 7 Mayıs 1775 tarihinde imzalanan bir antlaşma ile bu ilhak resmî hale geldi. Dolayısıyla, tam bir "kaptı-kaç-tı" oyunuyla, Avusturya, Rusya'nın uzun ve yıkıcı bir savaş sonucu elde ettiği

topraklardan daha büyük bir parçayı eline geçirmiş oluyordu. Daha da ilginci, Bukovina başarısı Viyana ile St. Petersburg arasında sıkı bir dostluğun da kurulmasına yol açtı ve iki devlet 1775 ile 1792 tarihleri arasında Osmanlı devletine karşı müttefik olarak hareket ettiler.

Osmanlılar için savaş, bir öncekinden de kötü gitti. Bu arada I. Abdülhamit ölmüş ve yerine yeğeni III. Selim geçmişti. 1790'da da Habsburg İmparatoru Joseph öldü ve tahta kardeşi Leopold oturdu. Yeni İmparator, Osmanlı devletinin daha da zayıflamasının Avusturya için yararlı olmayacağını düşündüğünden, 1790 tarihinde savaş öncesi statükosuna dönüşü içeren bir barışla savaştan çekildi. Ancak, Rusya'nın Osmanlı devletine karşı ilerlemesi sürüyordu.

Bu sırada işin içine İngiltere'nin de girdiği görülüyor. Tüm 18. yüzyıl boyunca İngiltere'nin dış politikası, asıl rakip olarak değerlendirdiği Fransa'ya karşı ağırlık olmak üzere Rusya'ya meylediyor ve bu devletin Osmanlılara karşı genişlemesine de göz yumuyordu. Ayrıca, Rusya ile ticareti, Osmanlı devletiyle olandan çok daha fazlaydı. Ancak, Fransız Devrimi ile birlikte Avrupa'da güç dengesi değişmiş ve Rus tehdidi çok açık bir biçimde ortaya çıkmıştı. Bu gelişmelerin sonucu olarak, İngiltere'nin Rus yanlısı politikası değişti ve 1790 tarihinde İngiltere, Prusya ve Hollanda arasında Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün korunması amacıyla bir ittifak yapıldı. Bu Avrupa baskısının sonucu 1791 tarihli Yaş barışıdır. Bununla Rusya Dinyeper ile Buğ akarsuları arasında kalan toprakları eline geçirdi.

VII.TANZİMATA KADAR DİPLOMASİ VE ÖRGÜTÜ

1

17.yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başında Osmanlı devleti Avrupa ile göreli olarak rahat ilişkiler içine girmişti. Karlofça Antlaşmasının imzalanmasından altı ay sonra onaylanması büyük ve gösterişli seromonilerle olmuştu. Bu, dostça ilişkilere yol açmış ve bir yanda Osmanlı hükümeti ile öte yanda Avrupa devletleri arasında, öncekilere göre daha sürekli diplomatik temsilcilerin teatisi ile sonuçlanmıştır. Eskiden belirli vesilelerle ve ancak kısa sürelerle Avrupa başkentlerinde bulunan Osmanlı

diplomatları şimdi daha uzun süreler Avrupa'da bulunuyor, Batı uygarlığını daha yakından öğreniyor ve Batı'nın yalmz kültür yaşamına değil, aynı zamanda hükümet sisteminin işleyişine de ilgi duyuyorlardı. Örneğin, Avusturya'ya yeni Osmanlı elçisi olan İbrahim Paşa, Viyana kuşatmasında askerî görevde bulunmuş değerli bir devlet adamı ve askerdi; şimdi Viyana'ya çok değerli armağanlarla bir "diplomat olarak giriyordu". İstanbul'da ise, Avusturya elçisi, Sultan'ın huzuruna kabul edilmeden önce, şerefine verilen yemekte kendisine Boğaz'da yakalanmış balık kızartması verilmişti ve bu öteki elçilerin çoğuna lâyık görülmeyen bir ziyafetti (Kinross, 1972: 366). İngiltere'nin yeni büyükelçisi Sir Robert Sutton daha önce Karlofça barışının yazılmasında yardımda bulunmuştu. Bu hizmetinden dolayı Sultan tarafından çok sıcak bir biçimde karşılandı. Osmanlı devletinin "düşman" sayısı azalmış, diplomatik karşılamalarda daha önce görülen aşırılıklar törpülenmeğe başlamıştı. Ama yine de, Karlofça'yı imzalamayan, bunun yerine iki yıllık bırakışmaya yanaşan ve bunun yenilenmesi için bir savaş gemisi içinde meydan okurcasına İstanbul'a gelen Rus elçisine karşı dostça duygular ve muameleden söz edilemez.

18.yüzyılda Osmanlı devletinin Avrupa devletleriyle ilişkilerinde bir "silah" olarak savaşın yerini diplomasinin aldığı görülüyor. Osmanlılar artık Avrupa'daki rollerinin savunma olduğunu ve bunun için de müttefiklere ihtiyaçları bulunduğunu anlamışlardır. Bu gelişmelerin sonucu ise, Avrupa ülkelerinin geleneklerine uygun olarak, İstanbul'da sürekli diplomasi sisteminin kurulmasıdır. Karlofça Antlaşmasına kadar, Hıristiyan Avrupa'ya giren bir Müslüman devlet olarak, Osmanlı imparatorluğunun diplomasisi tek taraflı ve karşılıklılık esasına dayanmayan bir uygulamalar bütünüydü. Devletler arasındaki hukuk kurallarıyla uyuşmayan bir biçimde ve biraz da Avrupa devletlerinin hor görülmesinin sonucu, bu devletlerin gönderdiği büyükelçiler zaman zaman kabul edilmiş olmakla birlikte, Osmanlı devleti sürekli büyükelçi göndermemişti. Bu sistemin, devletin Avrupa'da dirik ve genişleyici bir güç olduğu dönemlerde iyi işlemediği söylenemez. Ancak, şimdi, Avrupa devletleriyle diplomatik ilişkiler önem kazandığı için, bu "karşılıksız diplomasi" Osmanlıları "izole" etmişti. Dolayısıyla, devlet Avrupa devletleriyle ilişkilerinde güçsüz bir temelden hareket etmek zorundaydı. İçerde, dış ilişkileri sistematik bir biçimde plânlayacak bir

merkezi örgüt olmadığı gibi, dışarda da devletin uluslararası çıkarlarını tutarlı bir biçimde koruyacak sürekli elçileri bulunmuyordu.

Ayrıca, İstanbul'daki yabancı elçilerin de işi kolay değildi. Onlar da yeterli iletişimin olmaması, Osmanlı yaşantısı içine girememeleri ve en önemlisi, kendilerinin Türkçe ve Osmanlı yetkililerinin de Avrupa dillerini bilmemeleri dolayısıyla, çok zor durumdaydılar. 1699 yılında, yani Karlofça ile birlikte Bab-ı Alî'de Tercüme Odası'nın kurulmasıyla biraz olsun rahatladılar. Bu odanın memurları genellikle Yunan ticaret topluluğunun içinden seçilmekteydi.

2

18.yüzyılla birlikte, Osmanlı hükümetine "Bab-ı Alî" (Sublime Port) denilmeğe başlanmıştır. Bu, Avrupa monarşilerinde daha çok court denilen hükümeti genel olarak anlatan bir güç merkezidir. OsmanlIlarda sultanın sarayına verilen birçok ad bulunmasına rağmen, zamanla hükümet hizmetlerinin yaygınlaşması ve farklılıklar göstermesiyle, önceleri AvrupalIlar tarafından esnek bir biçimde kullanılmağa başlanmış ve daha sonra "Osmanlı hükümeti"nin yerine geçmiştir. Daha özgül olarak, Bab-ı Alî, herhangi bir kapıya değil, belirli bir binaya ya da zamanla temel yönetimle ilgili binaların tümüne verilen ad olmuştur. 19. yüzyılın başlarında ise çok özgül bir anlam kazandı: Sultanın sarayına bitişik, sadrazamın makamını, oturduğu yeri ve onun hemen altındaki görevlilerin çalışma yerlerini içeren ve sadrazamın divanının toplanma yeri.

Bab-ı Alî'nin oluşmasıyla birlikte, doğal olarak yazışma hizmetleri de önem kazanmağa başladı. Bu hizmetler Saray'daki Saltanat Divanından alınarak, başı olan Reis ül-Küttap'la birlikte Bab-ı Alî'ye taşındı, önceleri Bab-ı Alî'de dört önemli daire görüyoruz (Findley, 1980: 55-6): Adlî işlerle ilgili olan Çavuşbaşı, sadrazamın yardımcısı durumunda bulunan Kâhyabey, Reisülküttap ve Vakanüvis. 18. yüzyılın sonlarına doğru yukardaki dairelerin Reisülküttap'ın denetimi altına girdiği görülüyor. Bu, Reisülküttap'ın işlevlerinde önemli bir niteliksel değişikliğe bağlıdır. Önceleri, yalnız yabancı hükümdarlarla yazışma ve antlaşmaların kayda geçirilmesi ile görevli olan Reisülküttap, gerilemekte olan imparatorluğun diplomatik işlerinin yoğunluğu ve ciddiyeti arttıkça, diplomasi

faaliyetlerinin de merkezi durumuna gelmiştir. Böylece, Reisülküttap zamanla bir cins “dışişleri bakanı” olmuş ve dairesinin önemi de artmıştır.

19. yüzyılla birlikte, gerek Osmanlı devletinde ve gerekse Avrupa’da, imparatorluğun varlığım sürdürmesinin, yalnız askerî yeteneklerine değil, aynı zamanda Avrupa'nın büyük devletleriyle ilişkilerinde diplomasiyi etkin bir biçimde kullanarak, amaçlarını diplomatik araçlarla da gerçekleştirmesine dayandığı anlaşılmağa başlandı. Bu durum özellikle 1829 tarihli Edime barışından sonra tüm açıklığı ile ortaya çıktı. Hele, Mehmet Ah bunalımının imparatorluğu içine soktuğu güç durumdan Avrupa devletlerinin ortak tutumunun kurtarması, artık diplomasiyi devletin vazgeçilmez bir aracı durumuna getirdi.

3

İmparatorluk Avrupa devletlerinin ortak desteğine bağlı kaldığı sürece, devletin asıl gereksinim duyduğu kişilerin, askerî önderlerden çok, AvrupalIlar ile ilişkileri iyi bilen ve bu ülkelerle işbirliğinin dayandığı çeşitli reformları gerçekleştirebilecek nitelikte devlet adamları olduğu anlaşıldı. Bunu sağlayacak makam askeriye olmayacağına göre, Reisülküttap’ın dairesi artan bir önem kazandı. 1908 olaylarının da gösterdiği gibi, gerek Osmanlı ve gerek Cumhuriyet döneminde askerin devlet yaşantısındaki yerinin kolay kolay ortadan kalkmadığı anlaşılmışsa da, 19. yüzyılın son on yılına kadar, uluslararası politikanın özel niteliği devletin dış ilişkilerinde askerlerin etkisinin azalması sonucunu doğurmuştur.

Gerçekten, söz konusu dönem, askerî ve dini kuruluşun gerilemesine ve saray ile reisülküttaplık hizmetlerinin önem kazanmasına tanık oldu, Özet olarak, bu gelişmenin nedenleri şöyle sıralanabilir (Findley, 1980: 67): (i) Hükümet kurumlarındaki farklılaşmanın sonucu olarak yeni Bab-ı Alî yürütme merkezinin ortaya çıkması; (ii) askerî-dinî kuruluşun önemini yavaş yavaş yitirmesinin yarattığı yeni yükselme olanakları; (iii) dinî geleneğin değişen dünya koşullarında artık rehber olamaması ve (iv) Osmanlı devletinin yabancı ülkelerle ilişkilerinde artık askerî gücüne tam anlamı ile güvenememesinin sonucu olarak reisülküttaplık hizmetlerine artan bir gereksinimin ortaya çıkması.

Reisülküttaplığın altında Divan-ı Hümâyûn Kalemi ve onun başında Beylikçi bulunmaktaydı. 18. yüzyıla kadar bu makam “kalem” denen üç bölüme ayrılmıştı. Bunlardan Beylik bölümünün görevleri şuydu: Yasaların, Müslüman olmayan tebanın hukuksal statüsüne ilişkin kuralların, yabancı ülkelerle yapılan anlaşmaların ve verilen ayrıcalıkların kaydı ve bunlara uyulup uyulmadığının anlaşılması için gereken tedbirlerin alınması. Tahvil kalemi, çeşitli tayinlerin zabıtlarının tutulması ile uğraşır, has, tımar ve zeamet gibi toprak ayrıcalıkları verir ve bunlardan doğan geliri taşıyan tahvil tezkeresi çıkarırdı. Rüus kalemi ise, rüus denilen rütbelerin verilmesi işiyle uğraşmaktaydı. Bu kalem bir yazışma kalemi olmakla birlikte, asıl görevi dinî eğitimini bitirmiş olanları rüus sınavına sokarak, onları dinî kuruluşun çeşitli kademelerine tayin etmekti (Findley, 1980: 76). Görüleceği gibi, ilkel bir dışişleri bakanı durumunda olan reisülküttap, aslında din işlerinden dışişlerine, toprak işlerinden antlaşmaların kaydına ve denetimine kadar geniş bir hükümet alanında söz sahibiydi.

Yetkileri bununla da kalmıyordu. Divan-ı Hümâyûn Kalemi’nden başka, reisülküttaplığa bağlı bir başka daire Divan-ı Hümâyûn Tercümanı’ydı. Bu tercümanlar önceleri saraydaki divana hizmet etmekteydiler. Ancak, Bab-ı Alî’nin önem kazanması ve saray divanının önemim yitirmesi ile birlikte, tercümanlar da yeni yönetim merkezine taşındı. Reisülküttap yavaş yavaş dış ilişkilere bakan biri olunca, tercümanlara da onun makamının elemanları gözüyle bakılmağa başlandı. 17. yüzyılın ortalarından 1821 tarihine kadar bu görev İstanbul’daki Yunan ailelerinin tekelinde kalmıştır. Bunlar, tüm yabancı dildeki belgeleri tercüme etmekteydi. Resmi görüşmelerde Avrupa elçilerinin demeçlerini sadrazam ya da sultana çevirirlerdi. Kapalı çalışmalarda ise reisülküttabın söylediklerini yabancı diplomatlara çevirirlerdi. Tercüman, Avrupalı diplomatları ziyaret eden tek Osmanlı memuruydu. Kısaca, dış işlerin yürütülmesinde reisülküttaptan sonra en önemli memur haline gelmişti (Findley, 1980: 77-8). Reisülküt-taplık kaleminde bir başka makam, Mektubı-i Sadr-ı Alî’dir. Kısa söylenişi ile Mektupçu, sadrazamın haberleşme sekreteriydi. Kendisine, gelen ve giden mektuplarla ilgili olarak sadrazamın özel sekreteri gözüyle bakılabilir. Sadrazamla bu denli yakın ilişkisi olmakla birlikte, reisülküttaplıkta da önemli görevleri vardı.

Reisilküttaplığın bir başka kalemi, Amedî denen ve alıcı ya da kabul edici olarak anlatabileceğimiz büroydu. 1777 yılında kurulmuş olup, reisülküttapın özel sekreteri statüsündeydi. Görevi, sadrazamın yabancı ülkelere göndereceği ve saraya sunacağı belgelerin hazırlanmasıydı. Alıcı, aynı zamanda reisülküttapın yabancı diplomatlarla yaptığı toplantılarda hazır bulunurdu ve onun ülkede bulunan yabancı diplomat ve konsoloslarla haberleşmesinden sorumluydu.

Divan-ı Hümâyûn Tercümanlarının hemen hepsinin Müslüman olmayanlardan oluşmasının nedeni, Osmanlı yönetici ve aydınlarının daha çok Arapça ve Farsça bilmeleri ve çok azının Batı dilleriyle aşina olmasıdır. Bilenler de zaten bu görevi üstlenmek istememişlerdir. Hıristiyanlıktan dönmelerin yerine Yunanlıların bu göreve gelmelerinin nedeni, işte Müslümanların bu kültürel eğilimleri ve İstanbul’da bir cins Yunan “tüccar aristokrasisinin doğmasıdır. Kentin Fener bölgesinde oturan bu aristokratlar (Fenerli Rumlar), görevlerinden elde ettikleri geliri, ailelerinin genişlemesi ve zenginleşmesi, Yunan kültürünü öğrenme ve güçlendirme ile hem Ortodoks hem de Osmanlı hükümet sisteminde güç ve statülerini arttırmak için kullanmışlardır (Findley, 1980: 92). Bunların bazıları çok ünlü de olmuşlardır. Örneğin, Alexander Mavrocordato, Köprülü Ahmet Paşa’ya hizmet etmiş ve Karlofça barış görüşmelerinde kilit bir rol oynamıştı. Fenerli Rumlar zamanla siyasal görevler de almağa başladılar. Örneğin, Eflâk ve Buğdan gibi bağlı prenslikler Bab-ı Alî’de iki tane Yunanlı “Kapı Kâhyası” tarafından temsil edilirlerdi. Yunanlı Rumlar bu siyasal görevlerini Bizans emperyalizminin “megali ideası”nı yeniden canlandırmak için de kullanmışlardır (Findley, 1980: 93).

Dördüncü Bölüm

YAŞLININ AVRUPA’DA GERİLEMESİ

I.GERİLEME NEDENLERİ

Osmanlı devletinin gerileme ve giderek parçalanma nedenleri çok ve karmaşıktır. Birbiriyle etki-tepki ilişkisi içinde düşünüldüğünde bazı nedenler kategorisi, bu bir zamanların güçlü ve geniş imparatorluğunun,

sonunda yıkımına kadar varacak temel zayıflıklarını ortaya koyabilir (Sander: 1984: 208-11):

1

Her şeyden önce, daha önce de kısaca değinildiği gibi, Osmanlı devleti, Avrupa'da Rönesans ve Reformasyon dönemlerini izleyen Aydınlatma Çağı'nın çağdaş düşünceleri, yeni teknolojik buluşları ve bunların sonucunda ortaya çıkan endüstri devriminden uzak kalmıştır. Avrupa'da Fransız devrimini gerçekleştiren ulusal burjuva sınıfı, Osmanlı devletinin ekonomik yapısı içinde oluşamamıştır. 19. yüzyılın ortalarında bunun cılız bir kopyası belirmişse de, ilerde de değinileceği gibi, bu sınıf azınlıklardan oluşmuş ve "işbirlikçi burjuvazi" niteliğini kazanmıştır. Nasıl ülkenin dış ilişkilerinde son derece önemli ve gizli olması gereken görevler Fenerli Rumların elinde kalmışsa, devletin sınırları içindeki ticaret, ihracat ve ithalat, yine Yunanlıların, Yahudilerin, Ermenilerin ve Kuzey Afrika Araplarının tekeline bırakılmıştır. Bunlar da genellikle bağlı bulundukları devletin çıkarları doğrultusunda çalışmışlardır. Üstelik, İstanbul, Atina ve Selânik'te yoğunlaşan azınlık tüccarları, 19. yüzyıla kadar yabancı rekabete karşı gümrük duvarlarıyla da korunmuşlar ve böylece devlet içindeki ekonomik zenginlik azınlıkların elinde birikmiştir. Osmanlı yüksek düzey yöneticileri ise, yine 19. yüzyılın ortalarına kadar, İstanbul'daki hâzineye vergi, fetih ganimetleri ve gelirinin akışının sürdürülmesi dışında, bu uzun vadede yıkıcı gelişmelerle yakından ilgilenmemiş ya da ilgilenememişlerdir. 19. yüzyılın ortalarından sonra durumun vehametine varan sultanlar ve üst kademe yöneticileri ortaya çıkacaksa da, bunların aldıkları tedbirler ya çok geç olduğundan sonuç vermeyecek ya da sürüklenilen savaşlardan müttefiklere verilen ödünlerle, alman tedbirler sulandırılacaktır.

2

Endüstri devriminin sonucunda Avrupa devletlerinin orduları tarafından gerçekleştirilen büyük teknik ve lojistik başarılar, Osmanlı yöneticilerince çok geç ve etkisiz biçimde izlenmiştir. Büyük ölçüde bu yüzden, Osmanlı ordusu, 19. yüzyıl boyunca girdiği hemen hemen her savaştan yenik çıkmıştır. Bunda, daha önce çeşitli yerlerde değinildiği gibi, Yeniçeri ocağının yozlaşmasının da payı büyük olmuştur.

19.yüzyıla gelindiğinde, genel olarak askerî bürokrasinin ve özel olarak Yeniçerilerin gücünü sağlayan iki temel ilke terkedildi: emeklilikten önce evlenme yasağı ve herhangi bir el sanatı ya da ticaretle ilgilenmeme.

III.Murat, Yeniçerilerin siyasal amaçlar için kullanılabileceğini anlamış ve ocağı yolsuzluğa itmek istemişti. Örneğin 1582'de eğitim görmemişlerin de ocak saflarına girmelerine izin vermişti. IV. Murat ise, Müslüman çocukları Yeniçeri olarak yetiştirmeğe başlamıştı. Böylece, 18. yüzyılla birlikte, Yeniçerilik babadan oğula geçen bir meslek olmağa başlamıştı. Ticarete de atılan Yeniçeriler, çok geçmeden lonca örgütleri ve bu örgüt üyelerinin çıkarları ve bağlılıkları ile özdeşme eğilimi göstermişlerdir (Heper, 1974: 49).

Ayrıca, Yeniçeri ocağının bağlılığı belirli bir siyasal kuruma değil, Osmanlı sultanına idi. Savaşlarda sürekli ordusunun başında bulunan yetenekli sultanlar döneminde, devlete askerî yönden büyük yararlar sağlayan ocak, sultanların saraya kapanması ve imparatorluğun genel çöküntüsü içinde yozlaşmış ve sultandan bağımsız, istediği an ayaklanıp ödünler alan ve hatta sultanları düşürüp tahta oturtan "anarşi yuvalan" haline gelmiştir. Ocak, 1826 yılında Sultan II. Mahmut tarafından ortadan kaldırılmış ve böylece olumsuz bir unsur bertaraf edilmişse de, Avrupa savaş teknolojisindeki gelişmeleri çok gerilerden izleyen Osmanlı ordusu, tüm iyi niyetli çabalara rağmen, çağın gereklerine uygun bir biçimde modernleştirilememiş, kaldırılan Yeniçeri ocağının yeri doldurulamamıştır.

3

Fransız devriminin Avrupa sahnesine daha bir şiddetle sunduğu ulusçuluk ve ulus-devlet olma hareketi, Avrupa'nın ortasında iki büyük devlete, yani İtalya ile Almanya'ya, ulusal birliklerini armağan ederken, Avrupa'nın daha doğusuna yayılarak, Osmanlı devletinin Balkan ve Ortadoğu'daki topraklarında yaşayan ulusların, bağımsızlıklarını alıp devletten ayrılmaları sonucunu doğurmuştur. Böylece, 19. yüzyılda, Osmanlı imparatorluğu içindeki azınlıkların teker teker bağımsızlıklarını almalarıyla, devletin parçalanma süreci de başlamıştır.

Burada, Avrupa tarihi açısından önemli ve Batı kaynaklarında pek üzerinde durulmayan bir noktaya değinmek gerekiyor. Osmanlı devletinin

temelde teokratik bir devlet olduğunda kuşku yoktur. Ancak, Osmanlı yönetiminin hoşgörüsüz olduğu ve azınlıkları baskı altında tuttuğu, merkezi yönetimin bozulup bazı yerel yöneticilerin keyfi hareket etmeğe başladıkları 19. yüzyılda bile, genel bir uygulama olarak ileri sürülemez. Üzerinde egemenlik kurulan ülkelerden devletin maddi ihtiyaçları geldiği ve Osmanlı hükümranlığı tanındığı sürece, bölgesel yönetimlere doğrudan pek karışılmamış, kültürel ve dini baskı uygulanmamıştır. Böylece sürdürülen bölgesel özerkliğin, bağımlı ülkelerdeki ulusal benliğin sürdürülmesine yardımcı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, ulusçuluk akımı Doğu Avrupa'ya geldiği zaman, burada uygun bir ortam, dinlerini, dillerini ve ulusal benliklerini koruyan topluluklar bulmuştur. Ama, hoşgörülü yönetim, bu toplulukların bağımsızlıklarının kazanılmasında yardımcı olurken, Osmanlı imparatorluğunun da parçalanmasında önemli bir etken haline gelmiştir.

Kısaca, Doğu Avrupa ve Balkanlar'da Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya ve Arnavutluk gibi ülkelerin, bağımsızlıklarım kazanmalarından hemen sonra kolaylıkla Avrupa sisteminde ulus-devlet olarak yer almalarında ve ulusal bütünlüklerini korumuş olmalarında, Osmanlı yönetim anlayışının hoşgörüsü, herhalde azımsanmayacak bir rol oynamıştır. Avrupa'nın emperyalist devletlerinin elinden kurtulan öteki kıtalardaki devletlerin ulusal, kültürel ve ekonomik bütünlük konularındaki güçlükleri bugün bile ortadadır. Bazı Avrupalı tarihçilerin dillerinden düşürmedikleri "Osmanlı Doğu despotizminin baskıcılığı" iddialarına karşı, bundan anlamlı bir kanıt bulunamaz.

4

Osmanlı yüksek kademe yöneticilerinin ülkenin karşılaştığı sorunları bırakınız çözecek, daha anlayamayacak kişiler olması, merkezi otoritenin yıpranması sonucunu doğurmuş ve gerçek yönetim eyalet beylerinin, valilerin ve paşaların eline geçmiştir. 19. yüzyılın ilk otuz yılı içinde İstanbul, Kavalalı Mehmet Ali Paşa gibi asi valilerini yola getirmeğe çalışacak ve bu çaba içinde daha da zayıflayıp, Avrupa'nın güçlü devletlerinin desteğine karşılık, uzun vadede yıkıcı sonuçlar doğuracak ödünler vermek durumunda kalacaktır. Yüzyılın ortalarına doğru merkezi

hükümet otoritesinin güçlendirilmesi için çeşitli önlemler alınacaksa da, bu, devleti parçalanmaktan kurtaramayacaktır.

Merkezi otoritenin zayıflamasının önemli bir sonucu, vergi sistemindeki bozulma oldu. Hazine malı gelir kaynakları “iltizam” adı altında ve belirli bir ücret karşılığında, kişilere ve özellikle Yahudi ve Rumlara satıldı. Bunlar, ödedikleri paranın karşılığını fazlasıyla çıkarmak istediklerinden, vergi yükümlüsü üzerindeki baskı arttı, “mültezimlerin” yolsuzluklarıyla hazine fakirleşti ve böylece kısır bir döngü içinde merkezi yönetim etkinliğini yitirdi.

Aslında, merkezi yönetimin zayıflamasının ve parçalanmanın önemli bir nedeni, devletin gücünün en yüksek noktaya çıktığı ve sınırlarının en genişlediği dönemlerde yatmaktadır. Osmanlı devleti gibi, geniş toprak parçalarına yayılmış hiçbir otokrasi, böylesine büyük bir “kara imparatorluğunun” yükünü sürekli taşıyamazdı. İstanbul’dan Cezayir, Macaristan ve Yemen’e kadar uzanan toprakların fethi ve korunması, esaslı bir karşılık alınmaksızın, kaynakların boşuna tüketilmesi sonucunu doğurdu. Belki, deniz üstünlüğüne dayanan uzun mesafeli ticaret bu açığı kapatabilirdi. Ama, daha önce de görüldüğü gibi, Osmanlı devleti gücünün zirvesinde olduğu zamanlarda bile, böylesine bir deniz üstünlüğüne ve ticaret olanağına sahip olamamıştır. Kısaca, merkezden çok uzakta bulunan toprak parçalarının elde tutulması için devletin harcadığı askerî ve ekonomik kaynaklar, bu bölgelerin Osmanlı hâzinesine katkılarından çok daha fazlasını alıp götürmüşlerdir.

5

Ekonomik ve mali durumun kötülüğü, devletin parçalanma nedenleri arasında en önemlilerinden biridir. Biraz önce değinildiği gibi, Osmanlı toplumu bir endüstri devrimi yaşamamıştır. Ekonomisi büyük ölçüde ufak işletme birimlerine dayanan devlet, 19. yüzyılda bir çığ gibi genişleyen kapitülasyonlar yüzünden, Avrupa devletlerinin açık pazarı haline gelmiş ve zaten emekleme döneminde bulunan endüstrisini geliştirmek, ayakları üzerine kaldırmak olanağına sahip olamamıştır.

İşin ilginç yönü, devleti bu durumdan kurtarmak için alınan ekonomik tedbirlerin bazıları ile Batılılaşmaya karşı unsurlar arasında olumsuz bir

bağın da kurulmuş olmasıdır. İlerde ele alınacağı gibi, Tanzimatın kişi hak ve hürriyetlerinde sağladığı eşitlik ilkesi, genellikle azınlıklara yarar sağlamıştır. Bir yandan "milletler", yani dinî siyasal topluluklar ek bağımsızlıklar kazanmışlar, öte yandan da yeni ekonomik tedbirler birinci derecede azınlık tüccar ve iş adamlarının işine yaramıştır. Ekonomik konulardaki bilgisizlik yüzünden, bu gelişmelere tepki dinsel bir niteliğe bürünmüştür. Dolayısıyla, bozuk mali ve ekonomik düzenin sokaktaki adama yüklediği ek külfetler ile, halk tarafından "gâvurlaşma" olarak görülen Batılılaşma hareketleri arasında bağ da kurulmuş oluyordu (Heper, 1974: 72).

Üstelik, Osmanlı devleti Rusya ile yaptığı savaşların malî yükünü dış yardım ve kredilerle hafifletmeğe çalışınca, ortaya bir de "dış borçlar sorunu" çıkmış ve Osmanlı mâliyesi, bırakın almış olduğu borçları, bunların faizlerini bile ödeyemeyecek duruma düşmüştür. Bu yüzden de ekonomisi, büyük ölçüde, borç veren Avrupa devletlerinin denetimi altına girmiştir. İlerde görüleceği gibi, İttihat ve Terakki yönetiminin en büyük uğraşı, kapitülasyonların kaldırılması yönünde olacak ve bu amaç tam olarak ancak Türk ulusal kurtuluş savaşı sonrasında gerçekleşecektir. Hatta, Osmanlı devletinin 1. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın müttefiki olarak savaşa katılmasını sağlayan bir neden de, galip gelinmesi durumunda İngiltere ve Fransa'ya verilen bu ayrıcalıkların kaldırılması umududur.

6

Osmanlı devletinin teokratik bir nitelik göstermesi, yani devletin din. dinin de devlet işlerine karışması, reform ve yenilik hareketlerini baltalamıştır. Ayrıca, İslâmiyetin o zamanki dini öğretisi, insana çevresini araştırıp, her alanda etkin bir yaşam sürdürmekten çok, iç dünyasını zenginleştirmeyi öğütlemekteydi. Tarihçi Enver Ziya Karal'ın deyişiyle, "İslâm eğitimi, tabiat ve cemiyet olaylarım çözmeyi hedef tutmaktan çok, kişinin iç alemini, din ve edebiyat bilgileriyle süslemekteydi... (Avrupa insanı, 18. yüzyılda doğanın yasalarını bulup, bunları üretime uygulamağa başlarken) medreselerde yetişen ve ulema adım taşıyan Osmanlı bilginleri, Aristo devrini bir saman çöpü geçmemiş durumda idiler".

Osmanlı devletinin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü korumayı dış politikasının temel taşı yapan Avusturya Başbakanı Mettermich de Osmanlı

devletinin gerilemesini farklı bir yerde aramamaktadır. 1834 yılında şunları söylüyor:

"Türk imparatorluğunun tarihi incelendiğinde, çok temel ve sürekli bir zayıflık kaynağına sahip olduğu kolaylıkla görülüyor. Bu imparatorluk, geniş topraklan yönetmektedir ama güçlü değildir. Çok verimli topraklara sahiptir ama zengin değildir. Coğrafi konumu çok uygundur ama ticareti yoktur. Askerleri ölmeyi bilir ama savaşmayı bilmemektedir. Nasıl olur da hükmetmek isteyen Müslüman gururunun artık hükmedecek gücü yoktur?... Siyasal düşünceler bu soruya cevap veremiyor. Toplantı salonları ve askeri büyük birlikler çok az şeyi açıklıyor; aslında bozukluğun kökeni çok derinlerde. Islâmiyette temel bir durgunluk ve dolayısıyla çürüme vardır. Türk imparatorluğunda insan zekâsı, lüks ve fizik zevkler tarafından ortadan kaldınlmıştır... Türk imparatorluğu Türk olduğu için değil, Müslüman olduğu için çökmektedir. Onun yerine bir Arap imparatorluğu koysanız da bir şey değişmez. Aynı çürüme kaynaklan devam edecektir" (Sauvigny, 1962: 247-8).

Metternich'in değerlendirmesinde bazı zorlama ve aşırılıklar olduğu ileri sürülebilir. Ancak, daha önce de belirtildiği gibi, İslâm dünyasının 16. yüzyılda karşılaştığı sorunları 19. yüzyıla gelindiğinde hâlâ çözememiş olduğu, durağanlaştığı ve dolayısıyla temel zayıflığının sürdüğü ve kolay kolay da ortadan kaldırılamayacağı önsezisi doğrudur.

7

Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerinde genişleme ve Boğazlar yoluyla açık denizlere ulaşma politikası ile, ilerde görüleceği gibi, İngiltere'nin 1878 yılından sonra Osmanlı devletini parçalayıp bağımsız siyasal birimlere ayırma politikasına başlaması da, imparatorluğun zayıflayıp yıkılmasında etkili oldu. İngiltere, Rusya ve Fransa gibi Avrupa'nın büyük devletleri, bu emellerini gerçekleştirmek için, imparatorluk içindeki ulusal ve dinsel azınlıkları bağımsızlık yolunda kışkırtıp desteklemişler ve çeşitli Hıristiyan ve Müslüman mezheplerin koruyuculuğunu üstlenerek devleti içten yıkmak istemişlerdir. Büyük ölçüde bu yüzden, yalnız 19. yüzyıl içinde dört tane Osmanlı-Rus savaşının çıktığını belirtmek, konuyu aydınlatmak için yeterli olsa gerektir.

Osmanlı devleti, 1798 yılında Napolyon'un Mısır seferinden başlamak ve tüm 19. yüzyıl boyunca sürdürülmek üzere, dış politikada bir "denge politikası" izledi. Devletin giderek zayıflayıp askerî gücüne güvenememesinden temelini alan bu politika, siyasal bağımsızlığım ve toprak bütünlüğünü sürdürmek için, Avrupa'nın büyük devletleri arasındaki çıkar çatışmalarından yararlanarak, dış politikadaki ağırlığı şu ya da bu devlete ya da devletler kümesine-vermek olarak tanımlanabilir. Gerçekten, Osmanlı devleti 1798'den başlayarak çeşitli dönemlerde, Rusya'ya karşı İngiltere'ye, Fransa'ya karşı Rusya ve İngiltere'ye, İngiltere, Fransa ve Rusya üçlüsüne karşı Almanya'ya dayanmak yolunu tutmuştur. Çok kaba biçimde özetlemek gerekirse, 1798'den 1878 yılına kadar İngiltere'ye ve bu tarihten sonra Almanya'ya dayanılmıştır. 19. yüzyılda Osmanlı devletinin dış politika gelişmeleri bu çerçeve içinde değerlendirilmelidir.

II.FRANSIZ DEVRİMİNİN ETKİLERİ

1.Devrimin Temel İlkeleri ve İslâm Dünyası

Fransız devrimi gibi, bütün 19. ve 20. yüzyılın önemli olaylarına damgasını vuran, modem çağın belki de en önemli "patlaması" üzerinde burada açıklayıcı bilgiler vermek gerekmez. Ancak, bu devrimin Osmanlı devletindeki etkilerinin araştırılmasında (Lewis, 1953: 105-25), uzun vadeli temel niteliklerinin ortaya konması ve bunların Osmanlı devlet ve toplum yaşantısındaki yansımalarının belirlenmesi yararlı olacaktır.

Fransız devriminin tüm dünyadaki uzun süreli etkisi, ancak lâik niteliğiyle açıklanabilir. Bu devrim entellektüel anlatımını dini olmayan terimlerle yapan, Avrupa'nın ilk büyük toplumsal ayaklanması, kent-devlet uygarlığının her alanda "çiçek açması" olan Rönesansın, büyük bir ulus-devlette "pıtrak" gibi açılmasıdır. Bu açıdan bakıldığında, lâikliğin pek de kol gezmediği îslâm dünyasında ve bu arada Osmanlı devletinde tepki ile karşılanmış olması gerekir. Ancak, ilginç bir çelişki olarak, Fransız devriminin Hıristiyan olmayan ve hatta Hıristiyan-karşıtı temasının da görmezlikten gelinemeyen bir çekiciliği vardı. Yalnızca kuramsal olarak düşünüldüğünde, Müslüman dünya, dini inanışlarından hiç fedakârlık

etmeden, onları Hıristiyanlıkla hiç karşılaştırmadan, Batı'nın gücünün sırlarını bu devrim içinde ele geçirebilir ya da en azından bazı kurum ve düşüncelerini kullanabilirdi. Dolayısıyla, uzun vadede düşünüldüğünde, Batı'dan gelen yeni düşünceler, Doğu'da grup dayanışmasının temellerini sarsmağa, yeni bağlılık ve benlik kalıpları yaratmağa ve yeni hevesler ortaya çıkarmağa başladı. Fransız devriminin "pandora kutusundan" çıkan bu düşünceler, çok iyi bilindiği gibi, üç sözcük ile özetlenebilir: özgürlük, eşitlik ve ulusçuluk.

Özgürlük, îslâmiyette eskiden hukuki bir terim olup, tutsaklığın aksini anlatmaktaydı. Ancak, Fransız devrimini izleyen 19. yüzyıl içinde siyasal içerik de kazandı: dışardan güçlenmekte olan Avrupa emperyalizmine ve içerde koyulaşan despotizme karşı mücadele. Ama, ister dış, ister iç anlamı olsun, her ikisine karşı yürütülecek mücadele de, anayasa, temsili hükümet ve hukukun üstünlüğünü, yani halkın yönetime katılmasını, bunlar da lâik otorite ve buna uygun yasal düzenlemeler gerektiriyordu. Dolayısıyla, Mustafa Kemal'in mücadelesine kadar, Fransız devriminin bu belki de en önemli ilkesi, İslâm dünyasında yeşerecek toprak bulamadı.

Eşitlik, İslâm dünyasında değişik bir anlam kazandı. Avrupa toplumlarındakinin aksine, İslâm dünyasında toplumsal ve ekonomik eşitsizlik önemli bir şikayet konusu olmamıştı. İslâm toplumu, Fransız devrimi öncesi Avrupası'nın toplumsal sınıflarına ve kast ayrıcalıklarına sahip değildi. İslâm dünyasının az gelişmiş ekonomisi, zengin ile fakir arasında büyük uçurumlar yaratmamıştı. İkisi arasındaki fark, toplumun "korporatif" yapısı, İslâmiyetin ahlâki ve yardımlaşma geleneği ile dolduruluyordu. Bu yüzden, eşitlik ilkesinin asıl etkisi uluslar üzerinde oldu. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Batı'nın ulusal "kendi kaderim kendinin tayin etme" (self-determination) ilkesi ile birleşerek, uluslar arasında eşitlik anlamını kazandı.

Ulusçuluk ise, Batılı anlamda ortak bir dil, ırk ve toprağa bağlı dayanışma olarak tanımlandığında, İslâm dünyası için çok yeni bir kavram değildi. Ancak, ulus, grup benliğinin birincil temeli olamamıştı. İslâm dünyasında grup dayanışmasının birincil temeli, ortak bir hanedanlığa (örneğin, Memluk, Abbasi ve Osmanlı hanedanlıkları gibi) bağlılıkla güçlendirilen belirli bir dinî cemaat içindeki inanç kardeşliğiydi. Bu

dünyada, tarihin yeni “misyonunu” tamamlayıp, grup dayanışmasının en üstün birimi olarak ulus-devlet kurma başarısını Mustafa Kemal gösterecektir.

Dolayısıyla, bu temel ilkelerin uzun süredeki etkileri dikkate alındığında, özellikle Osmanlı devletinde gördüğümüz 19. yüzyılın reform hareketlerinin özü, Batı eğitiminden geçen ya da bu düşüncelerden etkilenen aydınların yeni bir lâik ve siyasal bağlılık kalıbı yaratma yolundaki çabalarıdır.

2.Devrimin Devleti Etkilediği Kanallar

Fransız devrimi, Osmanlı toplumunu, askerlik alanındaki modernleşme, diplomasi ve kurumlarının gelişmesi ile Fransa’nın kendine özgü çabaları olmak üzere, ilk ikisi dolaylı üç kanaldan etkilemiştir.

İşin aslına bakılırsa, Fransa ile Osmanlı devleti arasındaki askeri ilişkiler, 18. yüzyılın başlarına kadar geri gider. Kanunî Sultan Süleyman’ın dostluk geleneğinin devamı olarak, I. Mahmut zamanında (1730-1754) Count de Bonneval, Fransa’dan Osmanlı ordusuna general olarak gelmiş ve daha sonra ülkede kalarak Humbaracı Ahmet Paşa adıyla askerî alandaki hizmetleriyle ün kazanmıştır. Daha 1734’te Askerî Mühendislik Okulu açılmışsa da, faaliyeti uzun süre Yeniçeriler tarafından engellenmiştir. 1773 yılı Osmanlı devletinde donanma için matematik okulunun açılışına tanık oldu. III. Selim ise, teçhizat, yetenek ve eğitimde Osmanlı ordusunu çağdaş Batı ordularının düzeyine getirmek için askerî reformlara (Shaw, 1965: 291-305; Karal, 1970: 61-5) ciddi bir biçimde girişen ilk Osmanlı sultanı sayılabilir. İlginç olan nokta, Fransız devriminin, III. Selim’in Fransız askerî yardımına güvenmesini etkilememesidir. 1796 yılında Fransa Büyükelçisi General Aubert du Bayet’nin İstanbul’a bir sürü askerî uzman getirdiği biliniyor (Lewis, 1953: 110). Osmanlı devletinde Fransa’nın askerî etkisi 1806’da Büyükelçi Sebastiani döneminde en yüksek noktasına varmıştır.

Askerî yeniliklerin sonucu, yeni bir toplumsal öğenin ortaya çıkmasıdır: genç ordu ve donanma subayları. Bu adamlar, cehaletin rahatlığı içinde “barbar” ve “zındık” Batı’yı dikkate almayacak durumda değildiler. Tam

aksine, hem eğilimleri hem de görevlerini daha etkin bir biçimde yapmaları uğruna, tutucu ve gericilere karşı yeniliklerin yanında olacaklardır.

Aynı dönemde, III. Selim'in diplomasi alanındaki reformları, Batı'ya, yani Fransız devriminin ışığına ikinci pencereyi açmıştır. Daha önce de görüldüğü gibi, 18. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı devletinin yabancı ülkelerde sürekli diplomatik temsilcisi yoktu. Zaman zaman özgül amaçlarla özel misyonlar gönderilmekte, Bab-ı Alî dış ülkelerle resmî ilişkilerinde, İstanbul'da oturan büyükelçilerle temas kurmaktaydı. Bu temaslarda bile devletin yerel Hıristiyan tercümanlara (dragoman) dayandığını gördük, Ayrıca, Osmanlı yüksek kademe memurlarının pek azı Batı dillerini bilmekteydi ve Avrupa ile doğrudan deneyleri yoktu.

III.Selim, Avrupa'nın önemli merkezlerinde sürekli büyükelçi bulundurmak yönünde harekete geçtiğinde bile, gönderilenler, eski ekole ait, Batı dillerini bilmeyen ve dünya görüşlerinde tutucu kişilerdi. Bunlar, gittikleri yerlerde çok az şey öğreniyorlar ve öğrendiklerinden de pek etkilenmiyorlardı. Ancak, Osmanlı diplomasisi açısından ilerde çok değişiklik yaratacak olan gelişmeler de bu büyükelçilerle birlikte başladı. Bunların yanlarında götürdükleri yardımcılarının asıl görevleri, Avrupa dillerini ve toplumlarının yaşantı biçimlerini öğrenmekti. Bu yardımcılar, ilerde hem dış, hem iç politikada önemli makamlara gelecekler ve yenilik hareketlerinin de yürütücüleri olacaklardır. Örneğin, İngiltere'deki büyükelçilikte birinci sekreter olan Mahmut Raif (ülkeye döndüğünde İngiliz Mahmut) İstanbul'a geldikten sonra, 1800-1805 tarihleri arasında reisülküttaplık yapmış ve 1807'de askerleri Avrupa tipi üniforma giymeğe ikna etmeğe çalıştığı bir sırada, ayaklanma sonucu öldürülmüştür. Yine dışarda bulunmuş olan Amedî Galip Efendi, daha sonra sadrazam da olmuş ileri görüşlü akıllı bir diplomattı. Çok inanmış bir reformcu olan Galip Efendi 9.yüzyıl Osmanlı reformlarını gerçekleştiren siyasi ekolün kurucusu sayılır (Lewis, 1953: 112; Karal, 1970: 46).

Önemli olan, bu girişimlerin, ani sonuçlar elde etmekten çok, Avrupa'da oturan, dil öğrenen ve Avrupa'da revaçta olan düşünce akımlarına açık gençlerin ortaya çıkmasını sağlamasıdır. Bunlar, daha sonra Bab-ı Alî'de de hizmet görmüş ve buradaki sivil bürokratik hiyerarşi içinde, askerî

reformları gerçekleştiren subaylar gibi, Batı eğilimli bir “azınlık” oluşturmuşlardır.

Batı’ya üçüncü pencereyi Fransa’nın özel çabalan açtı. Fransa, özellikle devrimden sonra, hem genel “misyoner” heves, hem de yalnız kaldıkları Avrupa’da hiç olmazsa Osmanlı desteğini sağlamak amacıyla, İstanbul ve öteki bazı eyaletlere özel bir önem vermiş ve sempati kazanmak istemiştir. Kısaca, bu yakın ilginin amacı, Fransız politikasına Osmanlı desteğini sağlamak ve Fransız devrimine de Osmanlı sempatisini kazandırmaktı. Bunun böyle olduğunu, İstanbul’daki ilk üç cumhuriyetçi büyükelçinin (Descorches, 1793-5; Verninac, 1795-6; du Bayet, 1796-7) faa liyetlerinden, aldıkları yönergelerden ve anılarından öğreniyoruz. Büyükelçilerin üçü de mesleklerine devrimle başlamışlar, İstanbul’da devrimin propagandasını yapmışlar ve ayrıca yayın faaliyetinde de bulunmuşlardır (Lewis, 1953: 114-5).

Özetlemek gerekirse, 18. yüzyılın sonlan ve 19. yüzyılın başlarının askerî nitelikte reformları yenilikçi askerî bürokrasiyi, aynı dönemin diplomatik reformları ilerici sivil bürokrasiyi, Fransa’nın kendi çıkarları için yürüttüğü özel çabalar ise Fransızca konuşan aydın bir tabakayı yaratmış ve bu üçü bir arada, Osmanlı devletinde gelecek reformların tam anlamıyla yürütücü “motoru” olmuşlardır.

Sonuç olarak, askerî ve sivil bürokratlar ile Türkçe konuşan Fransız ve Fransızca konuşan Türkler, özellikle İstanbul’da yeni ve atılımcı bir grup oluşturdular. Dönemin fikirleri ve beğenileri aralarında serbestçe tartışıldı ve devrimci Fransa’nın iyimser hevesi, rehberlik için zaten Batı Avrupa’ya bakmakta olan yeni Türk kuşağı arasında derhal olumlu bir biçimde karşılandı.

3.Devrimin Etkisi

Devrim, Fransa’nın önemli olmayan bir iç sorunu olarak değerlendirildiğinde, önceleri Osmanlı devletinde pek etkili olmadı. Üst düzey yöneticilerinin yorumlarına göre, bu patlama, Osmanlı devletini hiç ilgilendirmeyen ve Osmanlı topraklarına giremeyecek bir Hıristiyan sorunuydu. Hatta, Hıristiyan devletlerin devrim savaşları ile ilgilenmeleri

ve bu yüzden Osmanlı devletini rahat bırakmaları, Bab-ı Alî'nin çıkarına da olmuştu. Bu yüzden, Osmanlı yöneticileri Prusya ile Rusya'nın Fransız devrimine karşı İstanbul'da yürüttükleri propagandaya hiç kulak asmadılar ve devrim savaşlarının dışında kalmayı yeğlediler. Ancak, tam bir Osmanlı ihtiyatıyla, Prusya tarafından tanılıncaya kadar yeni Fransız yönetimini resmen tanımadılar. Dolayısıyla, iki ülke arasındaki ilişkiler dostane olmakta devam etti. Hatta, III. Selim'in Fransa'daki yeni düzene sempati bile duyduğu söylenebilir. Ne de olsa, Fransız devrimini gerçekleştiren burjuva sınıfı, Osmanlı ekonomik ve toplumsal yapısının içinde oluşmamıştı. Dolayısıyla, devrimin Osmanlı toplumuna doğrudan bir etkisi düşünülemeyeceğine göre, III. Selim'in tahtı da sallantıda olamazdı. İki ülke arasındaki ticaret de devam etti ve hangi yönetim tarafından gönderildiklerine bakılmaksızın, Fransız askerî uzmanlan Osmanlı devletinde iyi kabul gördü.

Ancak, iyi ilişkiler uzun süreli olmadı ve 17 Ekim 1797 tarihli Compo Formio antlaşması ile Venedik topraklarının bir bölümünü eline geçiren Fransa ile Osmanlı devleti ilişkilerinde yeni bir dönem açıldı. Bu antlaşma ile, İonya adaları ve Yunanistan-Arnavutluk kıyılarındaki bazı bölgeler Fransa'nın eline geçti. Şimdi, Osmanlı devletinin geleneksel dostu Fransa, aynı zamanda sınır komşusu olmuştu ve dostluk bu ani değişikliğin yarattığı "şoka" dayanamadı. Kısa bir süre içinde, imparatorluğun sınırları içinde özgürlük ve eşitlik haykırışları, Helen uygarlığının eski şan ve şerefinin iade edilmesi, Mora ile Girit'in Osmanlı devletinden ayrılması gerektiği gibi ürkütücü haberler gelmeğe başladı. Napolyon Rumları merkezî otoriteye karşı kışkırtıyordu. Komutanlarına verdiği bir emirde çalışmalarının amacını şöyle belirtiyordu: "Halkı kazanmak için elinizden geleni yapınız. Eğer halkın bağımsızlığa eğilimi varsa bağımsızlık duygusunu körükleyiniz. Yunanistan'da kabarmağa başlayan milliyet taassubu, din taassubundan daha kuvvetli olacaktır" (Karal, 1970: 101).

Bu gelişmeler karşısında Fransa'nın İstanbul'u rahatlatma yolundaki girişimleri sonuç doğurmadı. 1798 ilkbaharında Reisülküttap Ahmet Atıf Efendi, Divan tarafından, siyasal durumla ilgili ve müttefiklerin Fransa'ya karşı kurdukları koalisyona Osmanlı devletinin de katılması yolundaki davetleri hakkında bir rapor hazırlamakla görevlendirildi. Atıf Efendi'ye göre, Fransız devrimi, öteki Hıristiyan Avrupa devletlerini olduğu kadar

Osmanlı devletini de tehdit eden bir olaydı. 1 Temmuz 1798'de Fransa'nın Mısır'a saldırması ve daha sonra Filistin'deki faaliyetleri Atıf Efendi'yi haklı çıkardı.

Fransız devriminin Osmanlı devletindeki etkileri konusunda ilginç olan şudur: Fransa'da kralın idam edilmesi ve cumhuriyetin ilânı gibi Avrupa devletlerinin en çok tepkisini çeken gelişmeler, İstanbul'da pek bir etki yapmamıştır. Osmanlı devletinin bu dönemlerinde bir hükümdarın öldürülmesi İstanbul'daki yaşamın olağan bir parçası olduğu gibi, Osmanlılar yüzyıllar boyu Venedik ve Ragusa kent-devletleriyle yakın ilişkileri dolayısıyla cumhuriyetçi kuruluşlara alışıktılar ve yeni bir cumhuriyetin kurulmasının tehdit edici bir tarafı yoktu. Uzun vadede İstanbul'u asıl rahatsız eden, devrimin lâik niteliği oldu. Kilise ile devletin ayrılması, tüm dini doktrinlerin yasaklanması ve aklın yüceltilmesi tehlikeli düşüncelerdi. Fransızların Hıristiyanlığı reddederek İslâm dünyasına yaklaştıkları propagandası, önceleri biraz sempati ile karşılanmışsa da, zamanla Osmanlı yöneticileri bu dostluğun geleneksel İslâmi düzen ve ilkelere yöneltttiği tehdidin farkına vardılar (Lewis, 1953: 123).

Fransa Mısır'dan çekildikten sonra siyasal düşünceler yeniden üstün geldi. 1805 yılındaki Napolyon zaferleri ve Avusturya ile Rusya gibi Osmanlı devletinin en büyük düşmanlarının uğradıkları yenilgiler III. Selim'in işine geliyordu; sonunda Napolyon'u imparator olarak tanıdı. Ancak, Fransız devriminin özgürlük ve eşitlik gibi ilkeleri, kısa vadede önemli bir etkide bulunmamış olsa da, bir kere Osmanlı topraklarına girdikten sonra kök salmağa başladı. Bu düşünceler, 19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı reform hareketlerinin ana teması haline geleceklerdir.

III.KANADIN KIRILMASI: 19. YÜZYILIN ÎLK OSMANLI-RUS SAVAŞLARI

1.III. Selim Döneminde Genel Dunun

1

III.Selim 6 Nisan 1789 tarihinde Osmanlı tahtına çıktığı zaman, devlet gerçekten büyük tehlikelerle karşı karşıya buluyordu. Her şeyden önce,

yüzyıl kadar önce imzalanan Karlofça barışlarıyla Eflâk ve Buğdan beylikleri dışında kalan Tuna'nın kuzeyindeki bütün topraklar elden çıkmıştı. Artık, giderek güçlenmekte olan Avrupa devletlerine karşı Osmanlı devletinin Tuna'nın güneyini savunma olanakları zayıflamıştı. İkinci olarak, 1774 tarihli Küçük Kaynarca barışıyla Kırım'ı ele geçiren Rusya, Karadeniz'e tam anlamı ile çıkmış ve elde kalan son Balkan beyliklerini de tehdit edecek bir duruma gelmişti. Üçüncü olarak, 1789 yılına gelindiğinde, Ruslar, Akerman, Bender ve Hotsin gibi büyük Dinyester kalelerini işgal etmişler ve Besarabya ile Buğdan'a askerlerini sokmuşlardı. OsmanlInın büyük kuzey komşusu, Avrupa'nın bir zamanlar görkemli, ama şimdi kabuğuna çekilmiş bulunan Anka'sının kanadını kırmağa hazırlanıyordu. Üstelik, bir başka güçlü devlet de pençesini öteki kanada, yani Balkanların batısına atmağa başlamıştı. Avusturya, Sırbistan ve Bosna'yı tehdit eder duruma gelmiş ve Belgrad elden çıkmıştı. Artık, devletin, İstanbul dahil Balkan topraklarını koruyacak gücü kalmamış gibi görünüyordu.

III.Selim bu tehditleri bir süre durdurmasını bildi. Tahta çıktığı zaman 28 yaşında olan Sultan, uzun bir süreden beri saraydaki şehzadeler arasından çıkan sultanların hepsinden daha yetenekli, daha bilgili ve tecrübeliydi. Çok genç yaşlarda Fransa Kralı ile mektuplaşmış ve Avrupa sorunlarına gittikçe artan bir ilgi göstermişti. 1792 yılım izleyen barış ortamının Avrupa'daki güçlükler yüzünden olduğunu ve çok geçmeden Avusturya ile Rusya'nın Osmanlı devletine karşı yeniden saldırıya geçeceklerini çok iyi biliyordu (Lewis, 1970: 39).

Avrupa devletleri arasındaki anlaşmazlıklardan ve Avusturya'nın iç karışıklıklarından yararlanıp, bu devletle Şiştovi barışını yaptı. Bunu izleyerek, dikkatini ve enerjisini Rusya üzerinde topladı ve 1792 tarihli Yaş barışı ile Rusları, daha önce elde ettikleri yerleri terk etmeğe zorladı. Bütün bu gelişmelerin sonunda, Tuna yeniden devletin batıdaki, Dinyeper ise doğudaki Avrupa sınırlan oldu. Dinyester ile Buğ akarsuları arasındaki topraklar yitirilmesine rağmen, Eflâk ile Buğdan ve Sırbistan ile Bosna Sultan'ın yönetimi altında kalmıştı. Son derece akıllı ve ileri görüşlü bir hükümdar olan III. Selim, kısa süreli olarak değerlendirdiği bu başarılarıyla yetinecek kadar iyimser değildi. Daha önce de değinildiği ve ilerde de görüleceği gibi, Osmanlı devletinin dış politikasını plânlayıp yürütecek

temel kuruluşları örgütlemeğe başlamıştı. Devlet, askeri bakımdan zayıfladığına göre, toprak bütünlüğünün ve bağımsızlığının korunmasında artık diplomasi ön plâna çıkıyordu. Dolayısıyla, bu uzmanlıktan anlayacak kişilerin yetiştirilmesi ve diplomasi kurumlarının geliştirilmesi gerekiyordu.

2

III.Selim, “Nizam-ı Cedid Ordusu” adı altında önemli sayılabilecek askerî yeniliklere de girişmiş ve bu yolda önemli yol da almıştı (Shaw, 1965: 302-5). 1806 yılına gelindiğinde, özellikle Fransız subayları tarafından yetiştirilen, erleri İstanbul’daki işsiz gençlerden oluşan ve Fransız silahlan kullanan Nizam-ı Cedid ordusu 25.000 askere sahipti. Bu ordu, ne yazık ki her savaşta etkili bir biçimde kullanılamadı. Ancak kullanıldığı ender durumlarda da Yeniçerilere ve öteki birliklere üstünlüğünü açıkça gösterdi. 1799 yılında bunlardan Gazze’ye gönderilen 700’ü, kaleyi ele geçirmek üzere Napolyon’un önderliğinde ilerleyen Fransız ordusunun durdurulmasında, Ahmet Cezzar Paşa’ya büyük yardımlarda bulundular. 1800 yılında İngiliz donanması İskenderiye’yi abluka altına aldığında, İngiliz birliğiyle karaya çıkan 2.000 Nizam-ı Cedid askeri başarıyla ablukayı sürdürmüş ve bir yıl sonra da teslim olmalarını sağlamıştı. Bundan sonraki altı yıl içinde yeni ordu Trakya ve Makedonya’daki isyanların bastırılmasında sınırlı ama önemli hizmetlerde bulundu.

Ancak, Yeniçerilerin sürekli itirazları ve ayaklanmaları yüzünden, Sultan yeni birliği İstanbul’daki kışlalarında tutmak zorunda kaldı ve böylece asıl Osmanlı ordusu etkisiz ve güvenilmez Yeniçerilerden oluştu. Yeni birliğin, çok ender durumlar hariç, İstanbul’da ve Yeniçerilerin savaşma azim ve becerilerinin çok eskilerde kalması, ilerde göreceğimiz askeri yenilgilerin önemli nedenlerinden biridir. Ancak, bu sonucun alınmasında Sultan’ın da payı vardır. III. Selim’in en zayıf, yanı, inançlarında ısrar edecek yürekliliğe sahip olmamasıydı. Tutucu muhalefet genişleme eğilimi gösteren bir bunalıma yol açtığında, kendisini kurtarmak için reformcu öğeleri feda etmekten çekinmemiştir. Bunun en iyi örneği, çeşitli olay ve baskılar sonucunda Nizam-ı Cedid’i 1807 yılında lağvetmesidir.

Nizam-ı Cedid deneyi ile açıkça ortaya çıktı ki, önemli askerî, siyasal ve sosyo-ekonomik reformlarla birlikte gerçekleştirilmediği taktirde, yeni bir ordu kurmanın Batı Avrupa'dakilere benzer bir başarı şansı yoktu. Buna rağmen, Nizam-ı Cedid Ordusu, 19. yüzyıldaki reform hareketleri üzerinde önemli etki yapmıştır. Nizam-ı Cedid'in gerçekten talihsiz kaderi, varlığım sürdüren reformculara, gerici askeri birlikler ortadan kaldırılmadıkça ve reformların kapsam ve derinliği arttırılmadıkça, girişilecek yeniliklerin başarı şansının olmadığım gösterdi. Üstelik, ilerde, Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından sonra kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye birliğinin çekirdeği, yine bu ordudan geriye kalanlar tarafından oluşturuldu. Temel örgütlenmesi ve usulleri eskisinin hemen hemen aynı idi. Böylece, bu reformcu Sultan'ın ordusu gelecekteki askeri reformlara örnek, ders ve model olarak, hepsinin çekirdeğini oluşturdu (Landen, 1970: 29-32).

2.Napolyon ve Osmanlı-Rus Savaşı

1

Napolyon'un 1798 yılında Mısır'a saldırması sonucunda Osmanlı devleti, Avrupa'nın güçlü devletleri kendisini yalnız bırakınca, Rusya ile bir ittifak imzaladı (Karal, 1970: 31-3). Osmanlı devletinin daha önce değinilen "denge politikası"nın başlangıcı olan bu ittifak, açık hükümlerinde klâsik bir askeri yardımlaşmayı öngörüyordu. Ancak, gizli hükümlerine göre, Napolyon'un işgal ettiği Yedi adanın Fransızlardan kurtarılması için, Rus donanması Boğazlar'dan serbestçe geçecek, ancak savaş bittikten sonra Karadeniz'e dönecekti. Bu, sonraki gelişmeler açısından son derece önemli bir noktadır, çünkü bununla Osmanlı devleti uzun süreden beri izlemekte olduğu "Boğazlar'ın kapalılığı" ilkesinden ilk ödünü vermiş oluyordu. Hatta, ağır Rus baskısı altında, 1805 yılında imzalanan ikinci bir ittifakla, Rusya'ya verilmiş olan ödün genişletilecek ve bu devlete Yedi adada bulunan askerleriyle ikmal bağlantısını sağlamak için, barış zamanında da Boğazlar'dan geçiş hakkı tanınacaktır.

Osmanlı-Rus ittifakı Osmanlı tarihinde büyük bir önem taşır. Resmî bir ittifak kabul edilemeyecek olan 16. yüzyılın Osmanlı-Fransız dostluğu istisna edilecek olursa, Bab-ı Alî, 1798 tarihine gelinceye kadar, uluslararası ilişkilerde ittifaklar sistemine girmemiş ve yalnızcılık ilkesine bağlı

kalmıştı. Dolayısıyla, Osmanlı-Rus ittifakı, Osmanlı devletinin Avrupa ülkelerince benimsenmiş olan dış politika ilkelerine kayması anlamını taşıyordu. Yani, daha önce de belirtildiği gibi, Bab-ı Alî, askerî alandaki yetersizliğini örtmek için, bundan sonra Hıristiyan devletlerle ittifaklar yapmak durumunda kalacaktır. İttifakın bir başka önemi, Avrupa politikasındaki etkisidir. Osmanlı devletinde çıkarları olan devletler, artık Rusya'yı ve daha da önemlisi Osmanlı devletine yaklaşabilecek bir Rusya'yı dikkate alarak, Yakındoğu sorunlarıyla daha yakından ilgilenmeğe başlayacaklardır (Karal, 1970: 34).

Rusya'ya Boğazlar'da sağlanan üstünlük, Hindistan yolunun güvenliği açısından en çok İngiltere'yi ilgilendirmiş ve bu tarihten sonra Boğazlar'ın kapalılığı ilkesine bağlanarak, bu durumu uluslararası bir yükümlülük haline getirmeğe çalışmıştır. Böylece, Osmanlı devletinin başına, tüm yüzyıl boyunca sürmek üzere, bir de Boğazlar sorunu çıkmış olacaktır. Oysa, 19. yüzyıla gelene kadar Boğazlar konusunda herhangi bir uluslararası antlaşma imzalanmamış ve bu stratejik su yolu tümüyle Osmanlı yöneticisinin tasarrufuna bırakılmıştı. İngiltere'nin konuyu uluslararası alanda yükümlülük altına almak yönündeki çabası, ilerde görüleceği gibi, 1841 yılında gerçekleşecektir. 1805 tarihinde Rusya'ya verilen ödün ise, bir yıl sonra çıkacak olan Osmanlı-Rus savaşı ile ortadan kalkacaktır.

1806 tarihinde başlayan ve 1812 tarihli Bükreş barış antlaşması ile sona eren 19. yüzyılın ilk Osmanlı-Rus savaşı, Rusya ile savaşmakta olan Fransa'nın Osmanlı devletini kışkırtması ve Sultan'ın Eflâk ve Buğdan beylerini görevden alması üzerine çıktı. Osmanlı devletinin aleyhine gelişen savaş, 1812'de Napolyon'un Moskova seferinin hazırlıklarına başlaması üzerine ve Rusya'nın barış önerisi ile bitti. İmzalanan barış ile (Karal, 1970: 100) Ruslar toprak kazançlarından yalnız Besarabya'yı ellerinde tuttular. Eflâk ile Buğdan Osmanlı devletine geri verildi. Prut akarsuyu iki devlet arasında sınır kabul edildi ve Karadeniz'e dökülen iki ağzı ortaklaşa kullanılacaktı. Rusya'ya güvenerek isyan etmiş olan Sırp tebası için Osmanlı devleti bazı ayrıcalıklar verecekti. Bu, Balkanlar'daki ilk ulusçuluk kıvılcımı ve bu yönde OsmanlIların verdiği ilk ödündür. 19. yüzyıl ilerledikçe verilecek ödünler bir çığ gibi büyüyecektir.

19. yüzyılın başlangıcında Osmanlı devletinin iç gelişmeleri açısından önemli bir hareket, 1808 tarihli Sened-i İttifak'tır. Osmanlı devletinde 19. yüzyılın anayasa hareketlerine mutlaka bir başlangıç noktası bulmak gerekirse, buna Sened-i İttifak'la başlamak yanlış olmaz. (Karal, 1970: 93). Bu belge sultanın mutlak otoritesine ilk kez hukuki bir sınırlama getiriyordu. Ancak, asıl amacı merkezi otoriteye kafa tutan ayan ve valilerin bağlılıklarının yeniden sağlanmasıdır. Daha önce, merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte, Osmanlı yerel yöneticilerinin zaman zaman ayaklandıkları ya da merkezden bağımsız hareket ettikleri belirtilmişti. İşte, hem Osmanlı yöneticisinin mutlak yetkisinin sınırlandırılması, hem de merkezin güçlendirilmesi çabalarının Sened-i İttifak'la birleştiği görülüyor. Buna göre, ayan ve beyler Padişah'a bağlı kaldıkları sürece (vergi vermeleri, parayı Padişah adına bastırmaları, istendiğinde asker göndermeleri gibi) Padişah da kendilerini keyfî bir biçimde görevlerinden alamayacaktı. Ayrıca, Yeniçerilerin disiplinsizliği ve etkisizlikleri, Nizam-ı Cedid ordusunun lağvedilmesinden bir yıl sonra, 1808 yılında, Sekban-ı Cedid adıyla yeni bir ordunun kurulmasını gerektirdi. Bunlara bir örnek üniforma giydirildi ve Avrupa usullerinde talim gösterilmeğe başlandı.

3.Yunanistan ve Osmanlı-Rus Savaşı

1

Yunanistan'ın bağımsızlığını almasının önemi, Osmanlı devletinin parçalanmasında yeni bir süreci başlatmasıdır. Bu tarihten sonra ulusal azınlıklar, bazı büyük Avrupa devletlerinin desteğini de alarak, imparatorluktan ayrılacaklardır. Gerçekten, Yunanistan'ın bağımsızlığını almasından sonra 1. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı sınırlan içinde yaşayan Balkan ulusları, Osmanlı devletinin girdiği savaşlarda zayıflamasından yararlanarak ve büyük devletlerin ulusçuluk yönündeki sempatilerine dayanarak bağımsızlıklarını kazanacaklardır. Dolayısıyla, bu bağımsızlık hareketlerinde, Osmanlı merkezi otoritesinin zayıflaması ve yönetimin bozulmasının yanında, Fransız devriminin Avrupa'ya yaydığı ulusçuluk ve liberalizm ilkeleri ile Avrupa devletlerinin desteği de önemli etkenler olarak sayılmalıdır.

Burada, özellikle Yunanistan'ın ve genel olarak Balkan uluslarının kolayca bağımsızlıklarını almalarında etkili olan bir etkenden bir daha kısaca söz etmek gerekir. Daha önce ayrıntılı bir biçimde gördüğümüz gibi, 15. yüzyıldan bu yana Güneydoğu Avrupa toprakları Osmanlı devletince yönetilmekteyse de, bölgede din, eğitim, ticaret ve maliye büyük ölçüde Greklerin ve öteki ulusların elinde kalmış ve eyaletler bölgesel özerkliğe sahip olagelmişlerdir. Ayrıca, Fatih Sultan Mehmet döneminden bu yana, Osmanlı yöneticileri İstanbul'daki Yunan Patrikhanesi'nin faaliyetlerine hoşgörü ile bakmışlardır. Daha önce değinilen beratlar sayesinde Yunan Patrikhanesi yalnız Ortodoks Kilisesi'nin temsilcisi olarak kalmamış, aynı zamanda Osmanlı merkez yönetimi ile Grekler arasında resmî iletişim kanalı olmuştur. O kadar ki, Patrik, Osmanlı sadrazamının Ortodoks Hıristiyanların işlerine bakan yardımcısı durumuna gelmiştir. Osmanlı yönetim sisteminde azınlıkların sağladıktan özgürlüklere bir örnek de budur. OsmanlIların bu yönetim anlayışı, Güneydoğu Avrupa'daki ulusların ulusal benliklerim korumalarında önemli bir öğe oldu.

Yunanistan'ın bağımsızlığı için çaba gösteren iki devlet, Fransa ile Rusya'dır. 1815 Viyana Kongresi'nden güçlü çıkan Rusya, Grek ülkesindeki ulusçu duyguları alabildiğine kışkırtmış, 1821 yılında Mora'da çıkan ayaklanmada baş rolü oynamıştır. Dışişleri Bakanı Castlereagh döneminde Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikası izleyen İngiltere, 1822 yılında yerine Canning'in geçmesiyle politikasını değiştirdi (Armaoğlu, 1973: 98-101). Bunun nedeni ise, nasılsa bağımsızlığını kazanacak gibi gö rünen Grek yarımadasının ve dolayısıyla Doğu Akdeniz'in Rus etkisi altına düşmesini engellemek ve İngiltere'nin yardımından doğan minnet duygularından yararlanarak bu devlet ve bölge üzerindeki etkisini arttırmaktı. Böylece, stratejik Doğu Akdeniz'de muhtemel bir Rus genişlemesine karşı, belki de ilerde güçlenecek olan bir müttefik kazanmış olacaktı. Fransa'ya gelince, bu devletin de Doğu Akdeniz'de İngiltere'ninkine benzer stratejik çıkarları ve yoğun ticari ilişkileri vardı. Üstelik, yeni Fransız yöneticileri, Napolyon'un Grek sempatisi üzerine kurulu dış politikasını sürdürüyorlardı.

Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması, 1815 yılından beri sürdürülmekte olan Mettemich politikasına, yani Viyana Kongresi düzenine indirilen büyük darbelerden biri, belki de birincisidir. Avrupa'nın neresinde

olursa olsun düzene karşı ortaya çıkan ayaklanmaları bastırmayı ve bu yolda başka ülkelerin içişlerine karışmayı kendisine görev edinmiş olan Viyana düzeninin koruyucusu olan büyük devletler, Grek ayaklanmasını bastıracakları yerde, etkin bir biçimde, kurulu düzene karşı ayaklananların yanında yer alarak, kurdukları düzene ilk darbeyi indirmişlerdir. Üstelik, bu ayaklanma, Osmanlı sınırları içindeki ayaklanmaların en plânlı ve süreklisi olmuştur. Hiçbir ayaklanma daha önce ince ayrıntılarına kadar böylesine düşünülmemiş, hiçbir ayaklanmadan önce böyle bir hazırlık yapılmamıştır (Üçok, 1975: 68).

2

Burada, Yunanistan'ın bağımsızlık hareketinin ayrıntıları üzerinde durulmayacaktır (Armaoğlu, 1973: 99-105; Üçok, 1975: 68-73; Karal, 1970: 107-23). Osmanlı devleti Mora'da başlayan ayaklanmayı, Napolyon'u Mısır'dan atmak için Mısır'a giden askerler arasından sivrilerek Mısır valiliğine kadar yükselmiş ve elinde büyük bir kara ve deniz kuvveti toplamayı başarmış bulunan Mehmet Ali Paşa'nın yardımıyla bastırmıştı. Ancak, gerek İngiltere'nin 1825 yılında taraflar arasında ateşin kesilmesi için Osmanlı devletine verdiği ültimatom ve gerekse 1827 yılında bir İngiliz-Rus-Fransız ortak donanmasının Osmanlı donanmasını Navarin'de yakması, bu devletin asilere karşı sürdürdüğü savaşın hızını kesti. Bunların yanında, 1828 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşı, Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasında önemli bir etken oldu.

Rusya ve Avrupa'nın büyük devletleri, Yunan ayaklanmasını bir Hıristiyanlık-Müslümanlık sorunu haline getirdiler. Bu durumda, Osmanlı devleti de konuya aynı açıdan bakmak durumunda kaldı (Armaoğlu, 1973: 105). Navarin olayı Rusya'ya karşı duyulan öfkeyi arttırmıştı ve yanan filo için OsmanlIların tazminat istekleri de geri çevriliyordu. İlişkiler, bü yükelçilerin pasaportlarını istemeleriyle sonuçlanacak kadar gerginleşince, Rusya, 1828 Nisanında Osmanlı devletine savaş ilan etti ve savaş başladı. Osmanlı devletinin yenilgisi ve Edime barışı ile biten savaş, Osmanlı imparatorluğunun parçalanmasında önemli bir aşamayı simgeler. Bu barışa göre, Avrupa'da Osmanlı-Rus sınırı Prut akarsuyu olmakla birlikte, Rusya Tuna deltasından bir kısım toprak alıyor, doğuda Anapa, Poti, Ahıska gibi müstahkem mevkiler Rusya'ya terk ediliyordu. Eflak, Buğdan ve

Sırbistan’a yeni ayrıcalıklar tanınıyordu. Üstelik, Osmanlı devleti, 22 Mart 1829’da İngiltere, Rusya ve Fransa arasında imzalanan ve Yunanistan’ın bağımsızlığını kabul eden protokole de taraf olarak bu devletin bağımsızlığını tanıyordu.

14 Eylül 1829 tarihli Edime barışı, Osmanlı devletinin Küçük Kaynarca’dan sonra imzaladığı en ağır antlaşmadır. Her şeyden önce, Rusya, Tuna’nın denize dökülen bölümünü ve Doğu Anadolu’yu denetleyebilecek yerleri eline geçirmiş oluyordu. İkinci olarak, Osmanlı devleti, Eflâk-Buğdan ve Sırbistan’a verdiği ayrıcalıklarla ,bu önemli bölgelerin özerkliklerini de bir ölçüde kabul etmiş oluyordu. Üçüncü olarak, Rusya’ya savaş tazminatı olarak verdiği para zaten kötü durumda olan ekonomisini daha da bozmuştu. Dördüncü ve en önemli nokta ise, Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanmasıdır. Bağımsız bir Yunan devletinin kuruluşu, Osmanlı devletinin dağılmasında bir başlangıç noktasıdır. Çeşitli uluslara bağlı topluluklardan kurulmuş olan Osmanlı imparatorluğu tebası için, bağımsız bir Yunan krallığı, bundan sonra uygun bir örnek oluşturacaktır. Kısaca, Osmanlı devleti, yitirdiği topraklardan da öte, artık büyük kuzey komşusu Rusya’yı yenmek ve onu zararsız duruma sokmak için beslediği bütün ümitlerini yitirmiş oluyordu. Bundan sonra, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün korunması, kendi gücünden çok, Avrupa güç dengesi politikasının yürürlük değerine bağlı kalmıştı (Karal, 1970: 121-2).

Osmanlı devletinin bu parçalanma süreci, bir yıl sonra yeni boyutlar kazandı ve 1529 yılından beri Osmanlı egemenliği altında bulunan Cezayir, tam 300 yıllık bir süreden sonra Fransa tarafından işgal edildi. Fransa’da uyguladığı ekonomik politikasının başarısızlığını örtbas etmek, uyguladığı baskı yönetimine karşı ortaya çıkan iç huzursuzluğun dikkatini dışarıya çekmek ve Batı Akdeniz’de Fransa'nın üstünlüğünü sağlamak isteyen (Hurewitz, 1975: 242) Kral X. Charles, Cezayir’deki Osmanlı valilerinin (Cezayir dayıları) Akdeniz’de korsanlık yapmalarını bahane ederek, 1830 yılında ülkeyi işgal etti. 1827 yılında Navarin’de donanmasını yitiren ve böylece eli kolu bağlı bulunan Osmanlı devleti de, kuru bir protesto çekmekten başka bir davranışta bulunamadı. 1830 yılına gelindiğinde Doğu Akdeniz’de Mora’yı, Batı Akdeniz’de de Cezayir’i yitiren Osmanlı devletinin parçalanma süreci de hızlanmış oluyordu.

IV.DİPLOMASİNİN CANLILIĞI: MEHMET ALİ VE SONRASI

1.Mehmet Ali Ayaklanması

1

Yunanistan'ın bağımsızlığını alması ve Cezayir'in Fransa tarafından işgalinden sonra, Osmanlı devleti on yıl süreyle bir valisinin ayaklanmasını bastırmak için uğraştı. Edime antlaşması ile bağımsız Yunan krallığının kurulması ve Fransa'nın Cezayir'e yerleşmesi, Osmanlı devletini Akdeniz'deki iki toprak parçasından yoksun bırakmıştı. Bunlardan da önemlisi, Yunan bağımsızlığı ile bir ulusçuluk, Fransa'nın Cezayir'e yerleşmesi ile de bir sömürgecilik örneği yaratılmıştı. Dolayısıyla, imparatorluğun dıştan ve içten çözülmesi için bu örneklerin uluslar ve emperyalist Avrupa devletleri üzerinde özendirici etkide bulunması tarihin akışına uygundu. İşte, bu düşüncelerin ışığı altında, Osmanlı devleti, bir yıl sonra, Mora ve Cezayir'in yitirilmesinin ezikliği daha ortadan kalkmadan, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ile uğraşmağa başladı. Bu isyan önceleri devletin bir iç sorunu olarak görüldü. Ancak, valinin ağır basması üzerine, Mısır ayaklanması uluslararası bir sorun biçimine dönüştü. Böylece, büyük devletlerin Osmanlı imparatorluğu hakkındaki düşünceleri ve politikaları da açıklığa kavuştu (Karal, 1970: 124-5).

Mehmet Ali ayaklanmasının yüzeysel nedeni, valinin Navarin'da yanan donanmasını yeniden kurmak için Suriye'nin ormanlarından yararlanmak ve bu yüzden Mısır'ın yanında Suriye valiliğini de istemesidir. Ancak, Mısır valisinin bunun ötesinde daha büyük tutkuları da vardı:

(i)Mısır'ı bitişik bölgelerde, yani Sudan ve tüm Arabistan'da en üstün güç haline getirmek; (ii) İstanbul'dan bağımsız bir biçimde hareket edebilmek; (iii) Mısır valiliğini bir hanedanlık biçiminde babadan oğula geçirmek ve böylece bağımsızlık yolunda ilk adımı atmak ve (iv) Suriye'yi, Anadolu'yu ve hatta belki de tüm Osmanlı devletini eline geçirerek, İstanbul'da Osmanlı yerine Mehmet Ali hanedanlığını kurmak.

Mehmet Ali Paşa, bu emellerini gerçekleştirebilmek için bağlı bulunduğu devletten daha güçlü olması ve bazı büyük devletlerin desteğini alması gerektiğini biliyordu. Bu yüzden, Mısır'da ekonomik, askerî ve idari reformlara girişti (Landen, 1970: 55-61). İlk iş olarak, Mısır'daki tüm toprakları devletleştirdi. Ülkenin ana üretim maddelerim devlet tekeli haline getirdi ve yeni endüstriler kurdu. Bu çabalar sonucunda, Nil deltasında pamuk üretimi geliştirildi, şekerpancarı ve zeytin gibi endüstriye hizmet eden ürünler ekilmeğe başlandı. Fabrikalar kuruldu ve gençler, ticari ve ekonomik başarının sırlarım öğrenmek üzere Batı ülkelerine ve özellikle Fransa'ya eğitime gönderildi.

Mehmet Ali Paşa tam bir despot olarak bu reformları yaparken, devletin başına bela olmayı 300 yıldır sürdüren Memlukluları ve Vahabîleri de, oğlu İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu ile dize getirdi (Landen, 1970: 46-8). Mısır valisinin bu faaliyetleri, Mısır'da ekonomik yatırımlarda bulunmuş olan ve güçlü bir Mısır'ı etkisi altına alarak İngiltere'nin imparatorluk, yani Hindistan yolu üzerinde üstün bir duruma geçmek isteyen Fransa tarafından da desteklenmekteydi. Napolyon'un başarısız askeri girişimleri ve politikası, 35 yıl sonra tersine çevrilebilir ve başarılı bir "Doğu" politikası izlenebilirdi. Mehmet Ali de, emellerini gerçekleştirmek için aradığı büyük devlet desteğini bulmuştu.

2

Osmanlı Sultanı II. Mahmut (1808-1839) ise, daha önce değinilen 1825 tarihli İngiliz ültimatomu üzerine İstanbul'a danışmadan askerlerini Mora'dan çeken, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşma askeri yardımda bulunmayan ve kendisinden bağımsız hareket etmeyi sürdüren valisine içerlemekte ve kendisine iyi bir ders verilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Böyle bir hava içinde, İbrahim Paşa 1831 yılında Suriye ormanlarından yararlanmak gerekçesiyle Suriye'yi işgal etti ve 1832 yılında biri Belen, öteki Konya'da olmak üzere, üzerine gönderilen iki Osmanlı ordusunu ağır yenilgilere uğrattı.

Bu durumda, Osmanlı devleti için büyük devletleri yardıma çağırmaktan başka bir seçenek kalmamıştı. Belçika ve Hollanda sorunu yüzünden Avrupa'da meşgul olan İngiltere'nin isteksiz davranması üzerine, Fransa zaten Mısır'ı desteklediğinden, tek çare olarak Rusya yardıma

çağrıldı. Zayıf bir Osmanlı devleti yerine, diş geçiremeyeceği ve Fransa tarafından desteklenen bir Mısır'ın geçmesini Akdeniz'deki çıkarları açısından zararlı bulan Rusya ise, bu teklifi geri çevirmedi ve 1833 yılında İstanbul'a bir donanma ile 5.000 kişilik bir ordu gönderdi. Böylece, Rusya, Osmanlı devleti üzerinde, tıpkı 1798-1805 döneminde olduğu gibi, etkili duruma geçiyordu.

Bu durum, tahmin edileceği gibi, Doğu Akdeniz'deki çıkarları açısından İngiltere ile Fransa'yı harekete geçirdi. Çıkarlarının çakıştığı doğruydu ama Rusya şimdi her ikisine de meydan okumaktaydı. İstanbul'daki Rus askerlerinin biran önce çekilmesini sağlamak için, bu iki devlet, Mehmet Ali üzerinde baskıda bulundular ve bu baskı sonucunda 1833 tarihli Kütahya antlaşması imzalandı (Karal, 1970: 136). Bununla Mehmet Ali'ye, Mısır ve Girit valiliklerinin yanında Suriye valiliği, oğlu İbrahim Paşa'ya da Cidde valiliğinin yanında Adana'nın vergi toplama hakkı verildi.

Bu antlaşmadan sonra, Rusya ile Osmanlı devleti arasında bir ittifak antlaşması imzalandı. Bu, 8 Temmuz 1833 tarihli ünlü Hünkâr İskelesi antlaşmasıdır (Karal, 1970: 137-8; Hurewitz, 1975: 252-3; Amıaoğlu, 1973: 118-20; Üçok, 1975: 85-6). Antlaşmanın açık maddeleri klâsik bir savunma ittifakıydı. Ancak, gizli maddesine göre, Rusya'ya bir saldırı ortaya çıktığı taktirde, Osmanlı devletinin zayıflığı gözönünde bulundurularak, bu devlet Boğazları bütün yabancı devlet gemilerine kapatacaktı. Askerlerini çektikten sonra, bu ittifakla Osmanlı devleti üzerinde üstün durumunu sürdürmek isteyen Rusya'nın bu tutumu, özellikle İngiltere tarafından tepki ile karşılandı. Daha antlaşmanın mürekkebi kurumadan, gizli madde öğrenilmiş ve Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a gönderilmişti. Bakan durumu çok endişe verici buldu. Osmanlı yöneticileri, bu maddenin istisnası olarak, Rus gemilerinin her iki istikamette Boğazlar'dan geçmelerine izin verebilirdi. Gerçekte, antlaşma Rusya'ya böyle özgül bir hak tanımıyordu, ama İngiliz yöneticileri Rus Çarı'nın güç durumda kalabilecek olan bir sultandan böyle bir hak elde edebileceği kuşkusunu taşıyorlardı. Fransa'nın da endişeleri hemen hemen aynıydı. Bundan sonra İngiltere en kısa zamanda Boğazların kapalılığı ilkesini uluslararası bir yükümlülük altına almak için gösterdiği çabalara hız verecektir. Bunun ilk belirtisi, İngiliz Dışişleri Bakanı'nın 26 Ağustos 1833'te Bab-ı Ali'ye sunduğu protesto notasıdır (Hurewitz, 1975: 253-4). Bu notada, Hünkâr İskelesi antlaşması

ile Osmanlı-Rus ilişkilerinin öteki devletlerin itiraz edebilecekleri bir biçimde değiştiği, Rusya bu ittifaka dayanarak Osmanlı içişlerine silahlı bir müdahalede bulunduğu taktirde ise, İngiltere'nin sanki böyle bir antlaşma yokmuş gibi çıkarlarının gerektirdiği bir biçimde serbestçe hareket edeceği belirtiliyordu.

3

Mehmet Ali ayaklanmasının ikinci aşaması 1839 yılında başlar. Valisine 1833 yılında istemeyerek verdiği ödünleri geri almak isteyen II. Mahmut, topladığı bir orduyu Mehmet Ali'nin üzerine gönderdi. Ancak, bu ordu Nizip'te yenildi. 1833 gelişmelerini, yani yalnız kalacak Osmanlı devletinin yeniden ve bu kez bir ittifak antlaşmasına dayanarak Rusya'nın yardımım isteyebileceğini hatırdan çıkarmayan İngiltere, bu kez Osmanlı devletinin arkasında etkin bir tutum aldı. Bir süre sonra, Hünkâr İskelesi antlaşması ile Osmanlı devleti üzerinde sağlamış olduğu üstünlüğü uzun süre sürdüremeyeceğini anlayan Rusya da İngiltere'ye katıldı. Her iki devlete birden karşı duramayacağını hesaplayan Fransa'nın, Mısır valisine karşı beliren bu gruplaşmaya katılması ile 1840 yılında Londra'da bir konferans toplandı. Burada, Mısır'ın yeni statüsü saptandı ve Padişah'ın (1839'dan sonra Abdülmecit) 1841 tarihli fermanı ile (Hurewitz, 1975: 276-8) Mısır valiliği babadan oğula geçmek üzere Mehmet Ali Paşa'ya verildi ve bundan sonra Mısır valilerine, ayrıcalıklı statülerini öteki valiliklerinkin-dcn ayırmak için, "Hidiv" denmeğe başlandı.

Devleti gerçekten çok zor durumlara düşüren Mehmet Ali sorunu böylece bir çözüme kavuşturulduktan sonra, 18 Temmuz 1841 tarihinde Boğazlar'ın statüsü de karara bağlandı, imzalanan Londra Boğazlar Sözleşmesi ile, Boğazlar'ın barış zamanında savaş gemilerine kapalılığı uluslararası bir yükümlülük altına alındı (Hurewitz, 1973: 279). Bu sözleşmeyi, Avusturya, Fransa, İngiltere, Prusya, Rusya ve Osmanlı devleti imzaladılar. Böylece, bu sözleşmeyle, Türk Boğazlan ilk kez uluslararası bir statü kazandı ve Ingiltere'nin bu yöndeki çabalan başarılı oldu. Burada iyi bilinmesi gereken bir nokta, Boğazlar'ın kapalılığının yalnız barış zamanında uygulanacağıdır. Osmanlı devleti bir savaşa girdiğinde, Boğazları istediği gibi kullanabilir, yani dilediği devletin savaş gemilerine açabilirdi. Nitekim, ilerde incelenecek olan Kırım Savaşı'nda bu durum

ortaya çıkmış ve Osmanlı devleti Ingiliz ve Fransız donanmalarının Karadeniz’e geçmelerine izin vermiştir.

Sonuç olarak, 1841 yılında durumu değerlendirdiğimizde, Osmanlı devleti üzerinde koruyuculuğunu kurmak isteyen Rusya gerilemiş, Fransa’nın Mısır üzerinde sağlamak istediği üstünlük, belirli bir süre için de olsa, ortadan kaldırılmış ve Hünkâr iskelesi antlaşması son bulmuştu. Neresinden bakılırsa bakılsın, olaylardan kârlı çıkan tek devlet vardı: Ingiltere. Şimdi, Doğu Akdeniz ve Yakındoğu’da etkinliğini arttıran bu devletle Osmanlı imparatorluğu arasında ilişkilerin incelenmesine geçebiliriz.

2.İngiltere ile İlişkiler

1

1830’lara gelindiğinde Avrupa kamuoyunda OsmanlIların imgesi olumsuzdu. Her şeyden önce, Yunan bağımsızlığından sonra, Osmanlı yönetiminin kötü yönleri ve baskıcılığı hakkında büyük bir kampanya başlatılmıştı. Üstelik, 1828-1829 Osmanlı Rus savaşında Rus birliklerinin kolayca Balkanlara girmeleri ve Edime barışını zorla kabul ettirmeleri, Osmanlı devletinin askerî gücü konusunda giderek gelişen kuşkuları ortaya çıkarmıştı. Hele, merkezî hükümetin Mehmet Ali gibi bir valisine söz geçirememesi, bunların üzerine tuz biber ekmişti. Kısaca, Osmanlı devletinin yakın bir gelecekte ne olacağı ortak bir Avrupa sorunu haline geldi. Rus Çarı’nın daha ileri bir tarihte ortaya atacağı deyimle “Avrupa’nın hasta adamı’, bizim deyişimizle “Avrupa’nın yaşlısı” acaba yaşantısının sonuna mı yaklaşmıştı?

Konuya uluslararası ilişkilerin temel mantığından baktığımız zaman, Avrupa’da güç dengesinin korunmasını dış politikasının temel direği haline getiren İngiltere’nin, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını koruma politikası izlemesi gerekiyordu. Yüzyılın son çeyreğine kadar izledi de. Ancak, İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston (1830-1841 ve 1846-1851 yılları arasında bu bakanlığı yürütmüştür) bakanlığının ilk iki yılında Osmanlı devletinin geleceği ile pek ilgilenmedi ya da yakından ilgilenecek zaman bulamadı. Yunanistan’ın sınırlarını

genişletmesine ses çıkarmadı ve Mısır valisi ile Sultan'ın Suriye üzerinde çatışmasına karışmadı. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Stratford Canning'in, Suriye savaşı uzun sürerse her iki tarafın da çok zayıflayacağı, sonunda imparatorluğun ilk gelecek işgalciye yem olacağı ve bu durumda da İngiltere'nin yaşamsal ticaretinin zarara uğrayacağı konusundaki görüşlerine de aldırmadı (Rodkey, 1929: 570-1).

Ancak, 1833 yılında hemen her şey değişti. Daha önce de değinildiği gibi, Mısır'a karşı İstanbul'u korumak üzere ve Sultan II. Mahmut'un daveti üzerine Rus askerleri Boğaz'a çıkınca ve iki ülke arasında sıkı bir ittifak yaratan Hünkâr İskelesi antlaşması yapılınca, Palmerston tutum değiştirdi. 21 Mart 1833'te İstanbul Büyükelçiliğine gönderdiği bir yönergede, "Sultan'ın maliye, ordu ve donanmasını örgütlemesinde kendisine yardım etmeliyiz. Bunu sağlayabilirsek, Sultan ülkesinin toprak bütünlüğünü koruyabilir" demekteydi (Rodkey, 1929: 572). Bunun anlamı, İngiltere'nin Rusya'nın güneye doğru genişleme ritminden endişelenmeğe başladığıdır. Yeni Büyükelçi Lord Ponsonby'ye gönderdiği yönergede ise şunları yazıyordu:

"Osmanlı hükümeti eski politikasına dönüp İngiltere'nin yardımım ararsa, birtakım tehlike ve güçlükler önlenmiş olur mesajını Sultan'a iletin. Ingiltere'nin çıkarları Osmanlı devletinin çıkarları ile uyuşmaktadır. Güçlü olan ve sistematik biçimde Osmanlı imparatorluğu aleyhine genişleyen Rusya'ya dayanmak tehlikelidir" (Rodkey, 1929: 572-3).

Bundan çıkan sonuç şudur: Palmerston, İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki geleneksel politikasına dönmek ve Rusya'nın Hünkâr İskelesi antlaşmasıyla Osmanlı devletinin içişlerine karışmasını kesinlikle engellemek istiyordu. Bir başka yönergede ise şunları yazıyor:

"Osmanlı hükümetinin başlatmış bulunduğu reformları sürdürmesi için faaliyet gösteriniz. Osmanlı devletinin tüfek gereksinimi varsa, İngiltere hükümeti istediği kadar ve çok ucuz fiyatla verecektir" (Rodkey, 1029: 576).

Buraya kadar özetlenen yönergeler, İngiltere'nin politika değişikliği ve bu devletin ilerde atacağı adımlar dikkate alınırsa, Palmerston'ın 18331839 döneminde temel düşüncesinin şu olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır:

Osmanlı devleti, İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki geleneksel çıkarlarını tehdit eden ve Hindistan yolunu tehlikeye düşüren Rusya'ya karşı güçlendirilecekse, Yakındoğu'da barış korunmalı ve Rusya'nın müdahale edebileceği çatışmalardan kaçınılmalıdır. İkinci olarak, eğer Mehmet Ali'nin elinde bulunan zengin ve geniş topraklar Osmanlı imparatorluğundan ayrılacak olursa, bu devletin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı tehlikeye girecektir ve bu durum da İngiltere'nin Yakındoğu'daki yaşamsal çıkarlarına uymamaktadır. Dolayısıyla, Palmerston'ın bu dönemde izlediği politika, Avrupa devletlerini, Osmanlı imparatorluğunun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün sürdürülmesinde sorumlu hale getirerek, Yakındoğu sorununu uluslararası bir platform içine sokmaktı (Hurewitz, 1975: 267).

Bu temel düşünceleri, İngiliz Büyükelçisi Ponsonby, Bab-ı Alî'ye şöyle aktardı:

"Eğer Osmanlı devleti eski gücüne kavuşacak ve toprak bütünlüğünü koruyacaksa, bunun yolu girişilen reform hareketlerini baltalayarak bir savaşı başlatmamaktır... Sultan'ın ordusunu güçlendirmek için İngiltere hükümeti İngiliz subayları ve ucuz fiyatla silah gönderebilir. İngiltere'deki askeri akademilere bir miktar Türk öğrencisi kabul edilebilir" (Rodkey, 1929: 576-9).

İngiltere, bu mesajında samimi olduğunu göstermek istercesine, 1836 tarihinde Osmanlı devletinin askerî örgütlenmesinde yardımcı olmak üzere bir grup İngiliz subayını İstanbul'a gönderdi.

Ancak, İngiltere'nin bu dönemde ve özellikle askerî alandaki girişimleri olumlu sonuçlar vermiş değildir. Belki de Rusya'nın etkisiyle, Osmanlı hükümeti İngiliz subaylarının görevlendirilmelerini erteledikçe erteledi. Bu ertelemenin gerekçeleri ise şöyle sıralandı: Devletin geleneklerine göre, Hıristiyanlar Osmanlı ordusunda resmî görev alamazlardı. Üstelik, önceleri, İngiliz askerlik sisteminin, alışılmış bulunulan Fransız sisteminden çok farklı olmadığı tahmin edilmişti. Bunun böyle olmadığı anlaşılmış ve taktik değiştirmek de devletin işine gelmemişti. İstenen uzman teknik tavsiye idi; teknik değişikliği değil.

Ancak, ünlü Prusyalı general Helmut von Moltke'nin 1835 yılından beri Osmanlı ordusunda görev yapmakta olması ve hatta Nizip savaşında kurmay heyeti içinde bulunması (Karal, 1970: 141) ortaya çelişkili bir durum çıkarmıştı. Bu çelişkinin farkına varan Palmerston da, Helmuth'un görevi dolayısıyla hem Berlin ve hem de İstanbul'u protesto etmişti. Osmanlı hükümetinin, Moltke'nin rütbesini kullanmadan Osmanlı ordusunda görev yaptığına ilişkin açıklaması pek inandırıcı olmadıysa da, Palmerston'ı asıl rahatlatan ve konuyu kapatmasını sağlayan, uzmanlarının Prusya'nın Rusya'nın Yakındoğu'ya egemen olmasına karşı olduğu ve ordusunda da Rusya'ya karşı büyük bir öfkenin bulunduğu yolundaki açıklamalarıdır.

Bu dönemdeki İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin niteliği konusunda son olarak söylenmesi gereken, Osmanlı hükümetinin izlediği dış politikanın, Çar Nikola'ya karşı açıkça karşı çıkmadan önce ve İngiltere'nin kesin destek güvencesine kadar, taraflar arasında nazik bir dengeyi sürdürmek olduğudur. Bab-ı Alî'nin son 50-60 yıldır sürdürdüğü ihtiyatlı dış politika değişmemişti. İlerde de görüleceği gibi, 1. Dünya Savaşı öncesi yıllara kadar da pek değişmeyecektir. "Avrupa'nın yaşlısı"nı, Avrupa devletlerinin beklentisine rağmen, bu büyük savaşa kadar yaşatacak olan önemli nedenlerden biri de, diplomasisinin canlılığı ve belki de "yaşlılığın'' verdiği ihtiyattır.

2

1833-1839 yılları arasında Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde gelişmelerin anahatları buysa da, üç önemli nokta hâlâ açıklama beklemektedir. Birincisi, yukardaki yönergelerden anlaşılacağı gibi, İngiltere, Osmanlı devletinde sürdürülen reform hareketleriyle neden bu kadar yakından ilgilenmekteydi? İkinci olarak, 1838 yılında Osmanlı devleti ile İngiltere arasında bir ticaret sözleşmesinin imzalanıp, Osmanlı gümrüklerinin düştüğü görülmektedir. Neden ve nasıl? Üçüncü olarak, Osmanlı reform hareketleri içinde önemli bir başlangıç noktası olan Tanzimat Fermanı 1839 yılında ilân edilmiştir. Bu görünüşte iç olay ile İngiltere ile ilişkilerin gelişmesi arasında doğrudan bir bağlantı var mıdır? Yani, Tanzimat'ın 1839 yılında ilân edilmesi tümüyle iç gelişmelerin ürünü olup, İngiltere ile ilişkilerin gelişmesiyle kronolojik yakınlığı tarihsel bir rastlantı mıdır? Bu

sorulara tümüyle doyurucu ve tüketici açıklamalar getirmek kolay değilse de, 1833-1839 yılları arasında Osmanlı-İngiliz ilişkilerine değişik bir açıdan ve biraz daha ayrıntılı bakmak birtakım ipuçlarının verilmesinde yararlı olacaktır.

İşin aslına bakılırsa, daha İngiltere Osmanlı devletiyle ilgili girişimlerde bulunmadan önce, 1832 Kasımında II. Mahmut İngiliz donanmasının desteğini istemişti. Ancak, iktidarda bulunan Liberal Parti ve Palmerston, Mehmet Ali'nin Bab-ı Alî kadar güçlü olduğunu ve Osmanlı devletinin Rusya'nın Hint Okyanusu'na doğru genişlemesinde bir kalkan görevi yapabileceğini anlayacak kadar Doğu işlerinden anlamıyorlardı. Daha önce belirtildiği gibi, İngiliz hükümeti 1833 tarihli Hünkâr İskelesi antlaşmasına kadar tarafsız bir tavır takınmıştı.

1833 yılının başında, İngiltere Kralı IV. William'in özel sekreteri Herbert Taylor'ın özel temsilcisi durumunda bulunan David Urquhart (Bolsover, 1936: 444-67) Krala ithaf ettiği çok çarpıcı bir kitap yazdı (kendisi 1831 Kasımından 1832 Eylülüne kadar İstanbul'da görev yapmıştı). Bu kitapta, özet olarak, Yeniçerilerin 1826 Vaka-yi Hayriyesi ile ortadan kaldırılmalarının Osmanlı yönetiminden önemli bir çürümüşlük kaynağını sildiğini ve Osmanlı devletinin kuruluşunda zaten var olan yerel muhtariyet ilkesini geliştirerek güçlü bir devlet olabileceğini belirtiyordu. Kralın beğenerek birer kopyasını bakanlarına gönderdiği bu kitap, her zaman olumlu olmasa bile, İngiltere'de önemli yankılar yaptı.

1833 yılının son aylarında Urquhart, görünüşte resmi sıfatı olmayan bir tüccar olarak, yeniden İstanbul'a gönderildi. Bu sırada İstanbul'da bir reform ihtiyacı havası hakimdi. Urquhart'ın ilk işi, Bab-ı Alî'yi köklü bir tarım reformunun yapılmasının gerekliliği konusunda ikna etmekti. 23 Ocak 1834 tarihli ticari raporunda, Osmanlı devletini İngiliz ürünleri için gelişmemiş bir pazar ve şimdiye kadar Rusya'dan sağlanan hammaddelerin önemli bir kaynağı olarak anlattı. Dış politika ile ilgili bölümde de, Osmanlı devletinin İngiltere'yi Rusya'ya karşı bir güvence olarak gördüğünü ve İstanbul'a bir İngiliz filosu gelip İngiltere'nin desteğinin ciddi olduğunu gösterirse, Rus üstünlüğüne karşı etkili bir mücadelenin başlayabileceğini açıkladı. Rusya'nın hemen denetlenmemesi durumunda ise, İngiltere'nin böylesine büyük bir kaynaktan yoksun kalacağını belirtti. Bu arada, Sultan

II. Mahmut'u, genç OsmanlIların Avrupa'ya gönderilip Batı uygarlığını öğrenmeleri konusunda zorladı.

Bu arada, Urquhart'ın, İngiltere, Rusya, Fransa ve Türkiye başlıklı bir kitabı daha yayınlandı. Kitabın önemli noktalan şunlardır: (Bolsever, 1936: 455-9) Rusya'nın izlediği Osmanlı politikasının asıl amacı, İstanbul ve Boğazlar'ı ele geçirmektir. İngiltere ile Fransa, bu Rus ilerlemesini durduramazlarsa, Rusya'nın Avrupa güç dengesini bozmasına izin vererek, kendi yıkımlarını hazırlayacaklardır. Rusya, Boğazları denetlediği taktirde, Avrupa ve Asya'da başedilemeyecek bir üstünlük kazanacaktır. Uyduları haline gelecek olan Avusturya ve Prusya ile birlikte Fransa'ya da cninde sonunda boyun eğdirtecektir. Asya'ya gelince, İran ve Afganistan'ı denetleyerek İngiliz imparatorluğunu tehdit edecektir. İşte, bunların gerçekleşmemesi için, İngiltere ile Fransa, Osmanlı devletinin ve dolayısıyla Boğazlar'ın koruyuculuğunu üstlenmeliydiler.

Kitaba göre, bütün bunların başarı şansı da vardı, çünkü Osmanlı devleti tüm reformlara açıktı ve kolayca güçlendirilebilirdi. Son on yılda öteki Asya ülkelerinin çoğundan ve bunların yüzyılda gerçekleştirebileceklerinden daha gelişmiş bir durumdaydı. Reformlar yoluyla eski gücüne yeniden kavuşabilmesi için Osmanlı sultanının Mehmet Ali ve Rusya'ya karşı bağımsızlığını korumaya ikna edilmesi yetecekti. Bu da, ancak, bir İngiliz donanmasının İstanbul'a gelerek İngiliz desteğini etkin bir biçimde göstermesi ve böylece Hünkâr İskelesi antlaşmasının yıkılması ile gerçekleşebilirdi.

David Urquhart, bundan sonra Osmanlı devleti ile İngiltere'yi ticari bakımdan birbirini tamamlar ve birbirine bağlı ülkeler haline getirmek için çaba gösterdi. Önce, Rusya'nın İngiltere'ye ihraç edeceği tüm hammaddelerin Osmanlılar tarafından da sağlanabileceğini; ikinci olarak, bir kere kalkınmağa başladı mı, Osmanlıların Rusya'dan daha çok İngiliz mamul malı özümleyebileceğim iddia etti. Ticari ilişkilerin gelişmesi ve iki devlet arasındaki ekonomik bağın güçlenmesi, doğal olarak, OsmanlI-İngiliz siyasal dostluğunu perçinleyecek ve İngiltere için Osmanlı devletinin Rusya'ya karşı savunulması önemli bir dış politika amacı haline gelecekti.

İşte, tüm bu düşüncelerinin gerçekleşmesi için, Türk gümrük resmini %3 olarak saptamış olan kapitülasyonlara ek olarak yeni bir Türk-İngiliz ticaret anlaşmasının imzalanması yolunda Bab-ı Alî'yi ikna etmeğe çalıştı. Osmanlılar, İngiltere'nin Osmanlı mallarına karşı uyguladığı gümrüğün azaltılmasını isteyecek, bunun karşılığında, yabancılara karşı uygulanan gümrük resmi arttırılacak, iç gümrük hadleri ve tekeller kaldırılacaktı. İlginç olan nokta, Osmanlı hükümetinin bu önerilerin ışığı altında, 1834 Ekim ayında Londra'ya bir heyet göndermesi ve uzun müzakerelerin sonunda bir ticaret anlaşmasının imzalanmasına İngiliz ticaret kurulu başkanının karşı çıkmasıdır. Bunun gerekçesi olarak, Osmanlı devletinin, uzun bir süre geçmeden, Rusya'dan ithal edilen maddeleri aynı miktarda İngiltere'ye gönderemeyeceği idi. Böylece Urquhart'ın İngiltere'nin ticaret ortağı olarak Rusya'nın yerine Osmanlı devletinin konmasına yönelik çalışmaları engellenmiş oldu.

Ancak, Urquhart'm İstanbul'dan başarısız ayrılmasından dört yıl sonra, ekonomik alanda istekleri ve reform önerileri, yirmi yıl sonra da siyasal istekleri, değişik biçimlerde de olsa, temelde gerçekleşecektir. Urquhart'ın açtığı yoldan, ama Osmanlı devletinin aleyhine olacak bir ticaret anlaşması, ilerde görüleceği gibi, 1838 yılında imzalanacak, hemen bir yıl sonra da Tanzimat Fermanı ilân edilecektir. İngiliz kamuoyu yaratıcılarını etkileyen çalışma ve faaliyetleri de, kısa vadede Palmerston'u aşağıdaki sözleri söylemeğe itecek, uzun vadede de, Kırım bunalımında İngiltere'nin Osmanlı devletinin yanında savaşa katılmasında önemli bir öğe olacaktır.

"(İngiltere'nin çıkarları) ve barış, Türk imparatorluğunun olduğu gibi sürdürülmesini gerektirmektedir; dolayısıyla, Türk imparatorluğunun olduğu gibi sürdürülmesi, amaçlanacak birinci hedef olmalıdır" (Hurewitz, 1975: 267) (28 Haziran 1839).

3. Ticaret Sözleşmesi ve Tanzimat

1

Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı devletini içine soktuğu zor durumdan en çok yararlanan devlet, henüz OsmanlIlarla bir ittifak bağı kurmamış olsa da, Mısır valisine karşı sert bir tutum takınan İngiltere oldu. Napolyon savaşları

sırasında Osmanlı devletinin dış ticaretinde birinci sırayı İngiltere almıştı. Bu sırayı tam yüz yıl sürdürecektir. Sultan II. Mahmut'un Osmanlı devletinin aleyhine olan bu son derece liberal nitelikte ticaret anlaşmasını imzalamasının nedeni, başına 10 yıldır bela olan asi Mısır valisini İngiltere'nin desteği ile yola getirmek olsa gerektir.

16 Ağustos 1838 tarihinde Osmanlı devleti ile imzaladığı Balta Limanı ticaret sözleşmesi ile (Yücekök, 1968; Hurewitz, 1975: 256-6) Osmanlı gümrük duvarları indirilmiştir. Böylece, zaten emekleme dönemine bile girememiş olan Osmanlı endüstrisi, Avrupa rekabeti karşısında savunmasız durumda bırakılmıştır. David Urquhart'ın önerdiklerinden hangilerinin gerçekleştiği sormağa değer. İngiltere, Osmanlı mallarına karşı gümrüğünü düşürmemiş ve Osmanlı devleti de kendi gümrük resmini arttırmak şöyle dursun, büsbütün indirmişti. Ama, önerilerinin bir bölümü, yani, Osmanlı iç gümrük hadlerinin düşürülmesi ve tekellerin bir bölümünün kaldırılması, kısaca devletin karşılık olarak vereceği ödünler, hiç karşılık alınmadan teslim edilmiştir. Böylece, yalnız İngiltere ile Osmanlı devleti arasında birincisinin lehine sıkı ekonomik bağlar kurulmakla kalmamış, aynı zamanda Mısır valisinin Mısır'da yapageldiği ekonomik reformlara da, sözleşmenin imzalandığı yerin adına uygun olarak, balta vurulmuş ve kurduğu tekeller yıkılmıştır.

Sözleşmenin sonucu olarak, İngiltere'nin Akdeniz'deki üstünlüğü, özellikle ticaret alanında, bir kere daha kurulmuştur. Bundan sonra, Doğu Akdeniz'deki ekonomik çıkarlarının geleceğinden endişe duyan bölgenin bir başka güçlü devleti Fransa ile İngiltere arasında önemli ticari sürtüşmeler ortaya çıkacak ve bu sürtüşmeler Kırım Savaşı'na kadar önemini yitirmeyecektir. Ayrıca, Osmanlı devleti, İngiltere'ye tanıdığı hakların benzerlerini 25 Kasım 1838 tarihinde Fransa'ya, iki yıl sonra da Hollanda'ya tanıyacaktır.

Balta Limanı sözleşmesinin uzun süreli ve dolaylı bir başka sonucu ise, Osmanlı devletinin başına "dış borçlar" sorununu açmasıdır. İlerde ele alınacağı gibi, Sultan Abdülmecit, dış borçlara karşı şiddetle direnmiş ve bunu ülkenin hükümranlığına bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Böylece, son derecede ilginç olarak, Batı Avrupa devletlerinin Osmanlı devletine borç verme yolundaki çabaları bir süre sonuç vermeyecektir.

Ancak, sanki salt bu nedenle çıkmış gibi, Kırım savaşı ve bu savaşın Osmanlı mâliyesine yüklediği ağır yük, Osmanlı yöneticilerini seçimsiz bırakacaktır.

2

1838 ticaret sözleşmesi, 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nın da temellerinden birini oluşturur. Her şeyden önce, İngiltere, şimdi yakın ticari ilişkiler kurmuş olduğu Osmanlı topraklarındaki tüccarlarının ve bunlarla iş yapacak Osmanlı bürokrasi ve ticaret erbabının temel bazı haklarının güvence altına alınmasını, çıkarları açısından gerekli görmeğe başlamıştı. Öyle anlaşılıyor ki, Urquhart'ın İstanbul'dayken toplumsal reform yapılması yolundaki çabalan, biraz gecikmiş de olsa ve orijinal amacından biraz sapsa da, sonuç vermeğe başlamıştı. Osmanlı Sultanı ise, Mısır'ın ayaklanmasında kendisine yardım eden ve devletin bu zayıf döneminde dayanabileceği tek büyük devlet olan İngiltere'ye hoş görünmek niyetindeydi. İşte, bu karşılıklı hesaplar, Tanzimat'ın dış kökenini ortaya koymaktadır.

Duruma Osmanlı devleti açısından baktığımızda, Fransız devriminin ortaya çıkardığı liberal düşünceler, yani yöneten ile yönetilen arasında kopuksuz, organik ve işlevsel bağların kurulması süreci, özgürlük ve eşitlik ilkeleri, Osmanlı devletinde uzun süre etkili olamadı. Belki Lâle devri, giderek, Osmanlı devlet yapısında ve toplumsal örgütlenme alanında kısıtlı da olsa değişikliklere yol açabilir ve 19. yüzyıla daha hazırlıklı gelinebilirdi. Ama, ne yazık ki, daha önce görüldüğü gibi, bu yenilikler dönemi çok kısa öbürlü oldu. Dolayısıyla, 18. yüzyılın ortasından 19. yüzyılın ortalarına kadar geçen yüz yıllık dönemde, yenileştirme hareketleri hep askerî alanda ortaya çıktı ve Osmanlı yöneticileri ya devleti yıkılmaktan kurtarmak için devlet bünyesinde değişiklik yapmak zorunluluğunu duymadılar ya da duysalar bile tutucu çevrelerce engellendiler. 19. yüzyılın ilk Osmanlı yöneticisi olan III. Selim'in Nizam-ı Cedid ordusunu kurması ve ardılı II. Mahmut'un (1808-1839) 1826 yılında Yeniçeri ocağını kaldırarak, yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı orduyu oluşturması, Osmanlı yöneticilerinin askeri örgütlenmeye verdikleri önemi göstermektedir.

20 yıllık sürekli fırtınalardan sonra (1822-1841), Osmanlı devleti pek alışık olmadığı kadar uzun dinginlik dönemine girdi. Bu, her ne kadar iki savaşla dolu dönem arasında bir geçiş noktası olmuşsa da, Sultan Abdülmecit'e "evini" düzene koyabilecek kadar uzun bir zaman kazandırdı ve Osmanlı tarihinde son derece önemli bir çağ da açtı (Marriott, 1930: 249-250).

1839 yılında II. Mahmut'un yerine geçen Sultan Abdülmecit'in tek taraflı iradesi ile Mustafa Reşit Paşa tarafından 3 Kasım günü ilân edilen Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) (Karal, 1970: 170-84; Hurewitz, 1975: 269-71; Landen, 1970: 38-41) devletin temel yapısında önemli bir değişiklik getirmemekle birlikte, can ve mal güvenliği gibi bazı haklar tanımış, vergi, eğitim, askerlik ve edebiyat konularında sınırlı da olsa yenilikler ortaya çıkarmıştır. Bu reformların görünürde amacı, Hıristiyan grupların artan ulusçu duygularının yatıştırılması ve varlıklı kesimlerin mal ve mülklerinin hukuki koruma altına alınmasıydı. Ancak, Osmanlı bürokratlarını yönlendirip reformların üst düzey plânım hazırlayan Ingiltere idi. Dolayısıyla, yapılan değişiklikler aslında şu anlama geliyordu: Tüm yurttaşlar arasında hukuki eşitliğin sağlanması, özel mülkiyet hakkının tanınması, devlet topraklarının özel kişilere devredilmesi, ceza ve ticaret yasalarının yeniden düzenlenmesi, ekonomik ilişkilerin Avrupa usullerine göre ayarlanması ve liberal ekonomik politikanın kabul edilmesi. Ayrıca, İngiltere'ye göre, modern (pazar) toplumu, eşit derecede modern ve etkili bir bürokrasiyi gerektiriyordu. Dolayısıyla, bunlar Sultan'ın değil, toplumun memurları durumuna getirilmeliydi (Sunar, 1974: 53). 1856 Islahat Fermanı da dahil, 1839-1876 arasındaki Tanzimat reformlarının özü budur.

Üstelik, Tanzimat, Fransız devriminde ilân edilen Haklar Bildirisi gibi bir halk, hareketi sonucu ortaya çıkmış olmayıp, yönetici tarafından tek-taraflı olarak verilen ve dolayısıyla gerektiğinde geri alınabilecek olan bazı temel haklan tanımış oluyordu. Temel bir nedeni yabancı sempatisi kazanmak olduğundan, Tanzimat ve daha sonraki reform belgeleri, Avrupa'nın büyük devletlerinin zaman zaman Osmanlı devletinin içişlerine karışmalarına da ek bir olanak sağlamıştır.

Olumlu yönlerine gelince, 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren yavaş biçimlenmeğe başlayan yeni bir dünya görüşü, sonunda yeniliğe dönük padişahlar tarafından onaylanmış oluyordu. Devleti kurtarmak için, yozlaşmış eski düzenden hiç değilse belirli bir ölçüde vazgeçiliyordu. Belirli alanlarda Avrupa'nın üstünlüğü kabul ediliyor, önce bazı tekniklerin sonra kurumların alınması öneriliyordu. Bu reformlara "kısmî Batılılaşma" denebilir, çünkü Islâmi normların üstünlüğünden vazgeçilemediği için tam bir Batılılaşma gerçekleşememiştir. Ancak, 1830'larla birlikte Batı'dan "aktarmaların" sayısı ve kapsamı giderek artacaktır. 1843 yılında geniş ölçekli bir askerî reform da yürürlüğe kondu. Avrupa uygulamalarına uygun olarak askerlerin silâh altına alındığı ordu, iki önemli bölüme ayrıldı: askerlerin beş yıl süreyle hizmet verdiği etkin Nizam ordusu ve yedi yıl daha silâh altına alınan ve bir cins yedek ordu niteliğindeki Redif ordusu. Daha sonra zenci tutsakların ticareti yasaklandı. Eğitim üzerinde Şeriatın tekeli kırılarak bir tıp okulu ve askerî akademi kuruldu ve ayrıca ticaret, bilim ve sanat alanlarında teknik eğitim canlandırıldı (Marriott, 1930: 250). Kısaca, döneme egemen olan stratejik karar, sınırlı bir lâikleşmeyi önererek Şeriattan bağımsız karar alma alanını genişletmeye yönelmiştir. Ancak, yine de her yeni atılım, son aşamada dini bürokrasinin onayına sunulmak zorundaydı (Heper, 1974: 53-5).

Tüm bu anlatılanlardan sonra, Tanzimat dönemi, Osmanlı reform çizgisi üzerinde, temel hakları ilk kez sağlayan, ancak devletin temel yapısında bir değişiklik getirmeyen ve bu yüzden zayıf yönleri de bulunan bir dönem, Fermanı da belge olarak kabul etmek yanlış olmaz. Belki de en önemli özelliği, Avrupa'da ortaya çıkan yeni düşüncelerin, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı sınırları içine girmekle kalmayıp, merkezi otoriteyi de etkilemiş olmasıdır. Modern çağın temel siyasal örgütlenme ilkeleri, Asya'nın öteki bölgelerine ve Afrika'ya geçmeden önce, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı devletinin sınırları içinde dolaşmağa başlayacak ve böylece 20. yüzyılda Türkiye Cumhuriyeti "binasının" oturacağı temele ilk taş konmuş olacaktır.

4. Dışişleri Bakanlığı ve Sivil Bürokrasinin Temelleri

III. Selim ve II. Mahmut'un Bab-ı Alî'ye bağlı yazıcılık hizmetlerinde yaptıkları değişiklikleri daha iyi anlayabilmek için, eski merkezi dairelerin dışında ortaya çıkan olaylar zincirini görmek gerekir (Findley, 1980: 127-54). III. Selim'in "Yeni Düzeni"nin reformları içinde en yenilikçi atılımı, 1793 tarihinde Avrupa'nın büyük başkentlerinde sürekli Osmanlı büyükelçilerinin açılması ve böylece Osmanlı devletinin sürekli ve karşılıklı diplomasi ile ilgili Batılı uygulamayı kabul etmesidir. Bu olay, aynı zamanda, reisülküttaplığın önem kazanması sonucunu doğurmuştur. Bu kuruluşun içinde yetişen ve çalışan elit yavaş yavaş etkisini arttıracaktır. Bunlar, imparatorluğun yalnız dış ilişkilerinde sorumluluk almakla kalmamış, aynı zamanda yeni diplomatik role uyum sağlama yoluyla kazanılan Batıcı kültürel eğilimin sonucu olarak, devletin içişlerinde de modernleşmenin öncüsü olmuşlardır.

Osmanlı devleti daha önce dışarda sürekli büyükelçi bulundurmadığından ve yabancı ülkelerin İstanbul'da bulundurdukları büyükelçilere de Avrupa uygulamaları dışında sınırlamalar getirdiğinden, Avrupa diplomasisine geçiş, beklendiğinden daha karmaşık sorunlar çıkardı. Örneğin, 18. yüzyılda İstanbul'daki yabancı büyükelçiler hâlâ birer konuk gibi görülmekteydi. Ülke içinde masraflarını Osmanlı hükümeti karşılar ve ülke içindeki gezilerinde yanlarına bir mihmandar koyardı. Buna karşılık, bu büyükelçiler malikhanelerinde bir cins göz hapsinde bulundurulur, serominelerde bazen küçük düşürülür ve temsil ettikleri ülkelerle Osmanlı devletinin arası bozulduğundan hapse girebilir ve rehine durumuna düşebilirlerdi.

Gerçekte, Avrupa diplomatik teamüllerine uyum zorlukları, Osmanlı diplomasisinin başlangıç tarihinin önemli bir teması haline gelmişti. Selim'in ilk süreli diplomatları ülke dışına çıkmalarından önce, Osmanlı yetkilileri İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi ile uzun ve ayrıntılı görüşmelere geçmişlerdi. Örgütsel benzersizliklerden dolayı, hangi Osmanlı temsilcileri hangi Avrupa resmî şahsiyetleriyle aynı düzeyde kabul edilebilir, yeni temsilcilere hangi diplomatik paye daha uygun düşer ve kara mı yoksa deniz yoluyla mı gitmelidirler gibi konularda görüş alışverişinde bulunulmuştu. Bunlar Osmanlı yetkililerinin öğrenmeleri gereken derslerden ancak birkaçı idi. Avrupa diplomatik çevrelerindeki resmiyet ve kendini beğenmişlik ise bu derslerin çoğunu tatsız bir biçime sokmuştu.

III. Selim'in büyükelçilik açma plânının ilk uygulamaları Londra, Paris, Viyana ve Berlin'de oldu. Daha önce de değinildiği gibi üçer yıl için gönderilen bu büyükelçilerin yanında görevleri dil öğrenmek ve devlet hizmetinde öteki yararlı bilgileri edinmek olan genç memurlar da vardı. Bu yönde ilk adım, Yusuf Agâh Efendi'nin 1793 tarihinde Londra'ya gönderilmesidir. Birkaç yıl içinde ise, dört merkezde de Osmanlı büyükelçiliği kurulmuş bulunuyordu.

III. Selim, bunlara ek olarak, dışardaki Osmanlı tebasının ticari çıkarlarının korunması için Osmanlı konsolosları da tayin etmiştir. Daha 1725'te Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Ömer Ağa adında birini Viyana'ya konsolos olarak göndermişti. Bu, önemsiz tek bir olay gibi görünse de, Lâle devrinin özelliği olan değişiklik hevesini göstermekteydi. İster resmi, ister gayrı-resmi olsun, 1725 ile 1802 tarihleri arasında Osmanlı konsolosları çeşitli merkezlerde boy göstermeğe başlamışlardı.

2

Kısa dönemde düşünüldüğü taktirde, III. Selim'in sürekli diplomatik ve konsüler temsil sistemi "Yeni Düzen"in öteki bölümlerinden daha başarılı değildir. Bunun temel nedenleri şunlardır: Bir kere, Osmanlı sistemine yeni öğeler eklenirken, eskiler ortadan kaldırılmamıştır. Bu özellik, son derece karmaşık ve çalışması çok zor bir bürokrasi hiyerarşisinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. İkinci olarak, kazanılmış hakları olan güçlü ve tutucu grupların direnmesi karşısında, ancak zorunluluk karşısında yeni görevler yaratılmış, bürokrasi kurumu bir bütün olarak ele alınıp köklü reformlara gidilmemiştir. Ayrıca, örnek alınan Batı toplundan içinde bü rokrasinin yeri de anlaşılmamıştır. Bu toplumların siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel yapıları savsaklanmış, bürokrasinin bu yapılar ile nasıl bir etkileşim içinde ortaya çıktığı ve bu evrimin kuruma hangi özellikleri kazandırdığı üzerinde durulmamıştır (Heper, 1977: 64).

Bu başarısızlığın bir başka nedeni Napolyon döneminde diplomatik havanın değişken niteliği ve III. Selim'in düşmesidir.

Bu ilk kurulan Osmanlı büyükelçiliklerinin sorunları, Avrupa ülkeleriyle ilişkilerde, Osmanlı reformcularının yenmeleri gereken güçlüklere de ışık tutmaktadır. Bu sorunlar, zamanın uluslararası diplomatik teamülüne geçişle

ilgilidir. Ancak, en önemli ve temel sorun, sürekli ve karşılıklı diplomasi sisteminin işlemesini sağlayacak, gelişmiş bir örgütsel temelin eksikliğiydi. Her ne kadar, reisülküttap modem dışişleri bakanının bazı görevlerini üstlenmişse de, Bab-ı Alî'de onun denetimi altındaki kalemler, büyük bir imparatorluğun dış ilişkilerini eşgüdümleyip denetleyebilecek uzmanlığa erişmiş değillerdi. Reisülküttaplığın görevi, İstanbul'daki büyükelçilerle ilişkilerdi. Bu örgütsel eksikliğe, yetenekli ve eğitilmiş personel bulmanın zorluklarını da eklemek gerekir.

Bunların bir uzantısı olarak, modern anlamda dış politika planlaması ve uzun süreli uygulaması da yoktu. Kısaca, imparatorluğun tanımlanmış, ayrıntılı ve tutarlı bir dış politikası yoktu. Osmanlı elçiliklerinin raporlarından anlaşıldığı kadarıyla, bunların uğraştıkları konular, ittifak ya da askeri yardım arama ve yabancıların Osmanlı ülkesinde elde ettikleri ticarî ayrıcalıkları Osmanlı tüccarlarına da sağlamak gibi, olanaksız olmasa bile son derece zor amaçlardı. Ayrıca, bazı büyükelçiler Avrupa basınını etkilemeğe çalışmışlar, bunda başarısız bile olsalar, en azından yabancı basınını İstanbul'a bildirmişlerdir (Findley, 1980: 129). Yani, bu büyükelçilerin varılabiliri bir tarafa bırakın, izleyebilecekleri spesifik politika amaçları bile yoktu. İşin aslına bakılırsa, onlardan beklenen de gönderildikleri ülkeler hakkında genel bilgiler vermekti. Bu durum, Batılılaşma reformları başladığında, imparatorluğun Batı dünyası ile ilişkilerinde kültürel bağımlılığı da birliğinde getirmiştir.

Kısaca, Osmanlı büyükelçilerinin başarıları önceleri çok sınırlı kaldı. Karşılaştıkları şu güçlükler, zaman zaman tahammül sınırını aşmıştır:

(i) Güvenilirliği son derece kuşkulu tercümanlara dayanma zorunluluğu;

(ii) İstanbul ile iletişimde ortaya çıkan aksaklıklar; (iii) mali zorluklar ve

(iv)Avrupa devletlerinin Osmanlı devletinin çıkarlarını ciddiye almayıp boşlamaları.

III. Selim'in düşmesinden sonra reform hareketleri tüm yönleriyle kesintiye uğradığında, yazışma hizmetlerinin gelişebileceği ufuklar da daraldı ve diplomatik ve konsüler sistemler bozuldu. 1811 yılından sonra yukarda sözü edilen büyükelçilik merkezleri maslahatgüzar düzeyine indirildi. 1821 yılındaki Yunan isyanıyla birlikte diplomatik hizmet belirli bir süre askıya alındı. Konsolosluk hizmeti ise 18. yüzyıldaki gayrı-resmi havasına büründü.

1821 ayaklanmasından sonra Yunanlılar hakkındaki kuşkular, doğal olarak Fener elitine de sıçradı. Bunun önemli bir göstergesi, Divan-ı Hümayun'daki son Yunan tercümanlarının işlerine son verilmesi ve bunun yerine Bab-ı Alî Tercüme Odası'nın kurulmasıdır. Bu hareketin amacı, devletin bir daha Yunan tercümanlara muhtaç durumda kalmamasıdır. Yine doğal olarak, işine son verilen Yunanlılar yerine yetenekli ve bilgili tercümanlar hemen bulunamadığı için, geçici bir süre tercümanlık işi karanlıkta ve Tercüme Odası da küçük kalmıştır.

Tercüme Odasının büyümesi ve önem kazanması 1830'larla başlar. Osmanlı ordularının 1832 Aralığında Mehmet Ali'ye Konya savaşında yenilmesiyle 1833 tarihli Hünkâr İskelesi antlaşmasına kadar olan yoğun diplomatik ortamda, Oda'nın prestiji yükseldi. Ayrıca, Oda'ya yetenekli kişiler girdi. Bunlar arasında ilerde hem hariciye nazın, hem de sadrazam olacak Âli ve Safvet efendiler vardı. Birkaç yıl içinde bunlara yine ilerde sadrazam olacak Keçecizade Fuat ve Ahmet Vefik efendiler de eklenecektir. Kuruluşta, Mustafa Reşit de dahil, gelecek dönemin önemli devlet adamlarının bulunması, ofisin ne denli önemli ve saygın bir yer olduğunu göstermektedir. Üstelik, 1841 yılına gelindiğinde Tercüme Odası otuzu aşkın memura sahip olmuştur. Mehmet Ali bunalımıyla birlikte Fransızca en çok itibar gören yabancı dil durumuna yükselmiş ve Oda'da öğrenilir hale gelmiştir (Findley, 1980: 135).

II.Mahmut döneminde sürekli dış temsilcilik kurulması yeniden gündeme geldi. Çeşitli Avrupa merkezlerine geçici nitelikte elçiler gönderilmesinden sonra, 1834 yılında sürekli büyükelçilik kurulmağa başlandı ve ilk olarak Mustafa Reşit (1838'de paşa) Paris'e gönderildi. Daha sonra bunu başka büyükelçiler ve konsoloslar izledi. Ancak, bu kadar ara verilmesinden sonra diplomatik temsilin yeniden başlaması, III. Selim

döneminin sorunlarını bir kez daha ortaya çıkardı. Bunlar arasında II. Mahmut dönemi için en belirgin olanı Osmanlı bürokratik yaşamının “himaye geleneği”nin, diplomatik sistemin rasyonel işlemesine engellemesidir (Ileper, 1977: 67). Diplomatik atamalarda kişisel ilişkiler yetenekli kişilerin elçi olmasını engellemiştir. Bu himayecilik o dereceye varmıştır ki, dışişleri memurlarının dış atamalarda eşlerini götürmeleri yasaklanmış, dışarda iyi hizmet görmelerini sağlamak için belli bir miktar altını güvence olarak Hâzineye yatırmaları zorunlu kılınmıştır. İkinci sorun ise, hizipler arası rekabetin diplomatik temsile etkisidir. Bunun belirgin bir örneği, ileri gelen reformcuların koruyucusu olan Pertev Paşa’nın 1837 yılında ölmesinden sonra büyükelçilerin ve bunların içinden atandığı merkez örgütünün personelinin hemen değiştirilmesidir.

4

II.Mahmut dönemi diplomasisi ve örgütünde, 1790’larla karşılaştırıldığında, bazı önemli farklılıklar olduğu görülmektedir. Her şeyden önce, bu dönemde, diplomat olarak hizmet edecek olan personel açısından, yönetici bürokraside daha iyi yetişmiş, daha iyi ve çok sayıda dil bilen elemanlar vardı. İkinci olarak, uluslararası ortamda da önemli değişiklikler ortaya çıkmıştı. Ortadoğu sorunu, Avrupa’nın büyük devletlerinin ilgisini 40 yıl öncesine göre daha çok çekmeğe başlamıştı. 1839 yılında Avrupa devletlerinin Mısır sorununa ortaklaşa olarak müdahale etmeleri, Osmanlı devletini artık ortaklaşa desteklediklerini göstermekteydi. Doğal olarak bu desteğin sınırları ve bir de bedeli vardı. Osmanlı devleti ticaret alanında çeşitli ayrıcalıklar verecek ve Avrupalı devletlerin istedikleri reformlar gerçekleştirilecekti. Her ikisinde de, Avrupa ile ilişkileri iyi bilen ve düzenleyebilecek olan yeni sivil bürokratik elitin payı yaşamsaldı.

işte, bu koşullar altında H. Mahmut’un diplomatlarının tutumu önem kazandı. Bu diplomatların, uluslararası politika alanındaki rollerinin etkili olduğunu söylemek çok zordur. Doğal olarak, Mısır ve Cezayir sorunlarının çözümü, gümrük tarifelerinin müzakeresi, Avrupa basınının Osmanlı devleti lehine etkilenmesi ve yeni diplomatları kendilerinden daha iyi eğitmek gibi görevlerinde belki pek başarılı olamadılar. Ne de olsa, toprak bütünlüğü başka devletlerin desteğine bağlı olan ve giderek gücü azalan bir devletin

temsilcileriydiler. Ancak, başka bir alanda, Avrupa'daki deneylerini tam anlamı ile hazmetmede ve yöneticilerle reformculara bunu anlatmada, başarılı oldular. Dolayısıyla, Osmanlı devletini Batı'ya değil, Batı'yı Osmanlı devletine tanıtma yoluyla, dış ilişkilerin çerçevesini aşan bir nüfuza sahip oldular (Findley, 1980: 137). Bunlarla birlikte, İstanbul ve öteki önemli merkezlerde yeni bir sivil bürokrasi doğdu ve bunların Osmanlı reform hareketi içindeki yerlerine uygun olarak, reisülküttaplık da artan bir önem kazandı.

Bu yeni bürokrasiye örgütsel bir temel hazırlamak isteyen II. Mahmut, Tercüme Odası'nı güçlendirip, diplomatik ve konsüler faaliyeti canlandırdıktan sonra, 1836 yılının Mart ayında, reisülküttaplığı Hariciye Nazırlığı haline getirdi. Bu yalnız bir ünvan değişikliği gibi görünmekteyse de, başka bölümlerde yaptığı değişikliklerle, reisülküttaplığı gerçek bir dışişleri bakanlığı biçimine sokmağa çalıştı. Aynı yıl müsteşarlık, yani bakan yardımcılığı kurdu. Hariciye Nazırlığı'nın kurulması ve diplomatlardaki değişikliklerle birlikte, Bab-ı Alî'nin yazışma işleri de önemli işlevler yüklendiler.

Sivil bürokratik elitin siyasal etkinlik kazanmasının nedenleri özetle şöyle sıralanabilir (Heper, 1974: 67-8): Her şeyden önce, uygun bir eğitime sahiptiler. Daha önce değinildiği gibi, çoğu Tercüme Odası ve/ya da dışardaki Osmanlı elçiliklerinde siyasal eğitimlerini geliştirmişlerdi (Sadık Rıfat, Mustafa Reşit ve bunlardan daha genç olan Âlî ve Fuat paşalar gibi). Dışarda lâik ve uygulamaya dönük bir eğitimden geçmişlerdi. Diplomasi ve devlet mâliyesi alanlarında uzmanlık kazanmışlardı. Osmanlı devleti bu dönemde büyük devletleri birbirine oynayarak siyasal yaşamını devam ettirebildiği ve devlet hâzinesi de sürekli güçlüklerle karşılaştığı için, bunlar yararlı yeteneklerdi. Ayrıca, sivil bürokratik elitin siyasal güç kazanmaları bakımından en kritik olan yıllarda, yani bu alanlarda reformcu bir kişiliğe sahip olan II. Mahmut'un ölümünden sonra, kendilerine sempati besleyen Abdülmecit tahta çıkmıştı. Abdülmecit, II. Mahmut'a göre, tüm siyasal gücü elinde toplamağa daha az istekli olduğundan, bu boşlukları sivil bürokrasi dolduruyordu.

Bu anlatılanların sonucu olarak, II. Mahmut'un 1839 yılında ölmesiyle, Sultan ile yüksek dereceli memurları arasında var olan güç çatışması da bir ölçüde ortadan kalktı ve 1871 yılına kadar sürecek olan yeni bir reform dönemi açıldı.

Abdülmecit (1839-1861) çok tehlikeli bir dönemde 16 yaşında hazırlıksız bir hükümdar olarak tahta çıktı ve sivil bürokrasinin çalışmasına doğrudan müdahale etmedi. Abdülaziz (1861-1876) başatlığını ve otoritesini kurmak isteyen ama bunu yapabilecek iradeye sahip olmayan bir yöneticiydi. V. Murat ise (1876) aklî dengesizliği dolayısıyla ancak üç ay tahtta kalabildi. Dolayısıyla, Osmanlı hanedanlığı II. Abdülhamit'e kadar, II. Mahmut'a gerçek bir halef çıkarabilmiş değildi. Üstelik, 1830 reformlarının yüksek kademe memurlara sağladığı memuriyet güvencesi, sivil bürokrasinin gücünü arttırdı. Bürokratik esneklik azalarak, gerçek gücün Sultan'dan yüksek memurlara doğru kaymasına yol açıldı. Bu güç kaymasından yararlanan da sivil bürokrasi oldu. Siyasal gücün reform yanlılarının eline geçmesiyle, asıl ağırlık bu sivil bürokrasi içinde yeni diplomatik elitte toplandı. En sonuncusu 1871 yılında ölecek olan büyük şahsiyetlerin usta yönetimleri sayesinde sivil bürokrasi gücünü pekiştirdi ve Bab-ı Alî gerçek bir hükümet merkezi durumuna geldi.

Mustafa Reşit Paşa, 1846-1852 arasında sürekli sadrazam, daha sonra dışişleri bakanı ve 1854 yılından öldüğü 1858 yılına kadar yeniden üç kere sadrazam olacaktır. Âlî Paşa 1846'da hariciye nazın olmuş ve 1852'de sadrazamlığa getirilmiştir. Fuat Paşa her iki mevkide de kendisini izlemiştir. Mustafa Reşit Paşa'nın ölümünden sonra bu ikisi, Âlî'nin 1871'de ölümüne kadar sadrazamlığı tekellerinde bulunduracaklardır. Bu dönemde, Osmanlı devletinde içişleri bakanlığı yoktu ve bu görev sadrazamın makamına bağlıydı. Böylece, Osmanlı devletinin bu iki en önemli makamı, yani sadrazamlık ve hariciye nazırlığı, tüm yönetime hakim olmuştur. Ayrıca, daha önce değinildiği gibi, dönemin hükümdarlarının zayıflığı ya da yönetime ağırlıklarını koymak istememeleri, siyasal denetimin bu iki makamda toplanmasını kolaylaştırmıştır.

Tüm bu anlatılanlar, birbirleriyle etki-tepki ilişkisi içinde, hem yüksek derecede bir siyasal istikrarsızlık ve hem de köklü reformlarla dolu yepyeni bir dönem açtı. Osmanlı devleti, 18. yüzyılın başında Lâle döneminin sona

ermesiyle kaçırdığı “Batılılaşma trenine” 100 yıl sonra yeniden yetişmek üzereydi. Bu dönemin adı da, hakim havayı gerçekten çok iyi anlatan ve “yeni bir düzen getirme, düzenleme” anlamına gelen “Tanzimat'tır (Findley, 1980: 154).

V.MÂLİYENİN ZORLAMALARI: KIRIM VE SONRASI

1.Borç-Yükümlülük-Reform Zinciri

1

Tanzimat dönemi, bir “reformlar dönemi” olarak nitelendirilebilirse de, Sultan Abdülmecit, 1849-1856 yılları arasında yaygın reformlar konusunda pek hevesli görünmemektedir. Bunu, tümüyle tutuculuğa ve belirli çıkar çevrelerinin direnişine bağlamak doğru değildir. Bu tutum, önemli olmakla birlikte, Batı Avrupa devletlerinin ekonomik sızmasına karşı tetikte durmak istemelerinin ye Rusya’nın siyasal ve askerî tehdidini savuşturmak niyetlerinin de bu hevessizlikte payı vardır. Bunların sonucu olarak, Osmanlı yöneticisi, özellikle 1849 ve 1850 yıllarında, karşılığı belirli reformlara bağlanmış bulunan yükümlülükler istendiğinde, borç para almak konusunda isteksiz davrandı. Söz konusu olan borç para, OsmanlIların sonu gelmez malî sıkıntıları ve devlet bütçesinde ortaya çıkan ve giderek büyüyen açığı gidermek için verilecekti.

Osmanlı hükümetinin malî sıkıntılarının bilincinde olan İngiliz Büyükelçisi Sir Stratford Redcliff, 22 Ağustos 1950’de Sultan Abdülmecit’e uzun bir memorandum verdi (Rodkey, 1958: 348). Bu memorandumda, Bab-ı Alî’nin dış borca başvurması gerektiği belirtiliyordu. Çok iyi koşullarla borç para alabilmek için, bazı madenlerin üretiminin, gümrük vergilerinin bir bölümünün ve ülkenin zengin bir eyaletinin merkeze gönderdiği verginin güvence olarak gösterilmesinin yeterli olacağı öne sürülüyordu.

Sultan’ın bu öneriye tepkisi, açıkça olmasa bile, olumsuz oldu. Memorandumun verilmesinden bir ay sonra Sultan’ın reformlar konusunda çok ileri gidildiğinden şikâyet ettiği söylentileri yaygınlaşmağa başladı. Kasım ayında ise, bakanlarına, imparatorluğun hesaplarının, borç para

alarak değil, ancak savurganlığı önleyip, harcamaları azaltmakla denkleştirilebileceğini söyledi. Sultan ve Bab-ı Alî yetkililerinin bir bölümünün tutumu o kadar katıydı ki, Büyükelçi Canning (Redeliffe) ve Dışişleri Bakanı Palmerston borç ve reformlar konusunda İstanbul'u daha çök sıkıştırmanın bir anlamı olmadığına karar verdiler.

Ancak, 1851 Ağustosunda, bir ölçüde 1838 tarihli Balta Limanı Sözleşmesinin Osmanlı mâliyesi üzerindeki kötü etkisi yüzünden, mali durum tehdit edici bir hal aldı. O kadar ki .ticaret açığından doğan borçların süresi dolduğunda, iki aylık bir süre içinde 600.000 Sterlinin Londra'ya transferi gereği ortaya çıktı. Büyükelçi Canning'in, bunun ancak borç alarak ödenebileceği konusundaki tehditlerine rağmen, Osmanlı hükümeti transfer sorununu çözdü ve kamu harcamalarını azaltarak devlet gelirlerini arttırma yoluna gitti. Ancak, bu tedbirler Osmanlı hükümetine çok kısa bir süre kazandırdı.

2

1852 yılının sonlarına doğru, Osmanlı hükümeti, tüm tehlikelerine rağmen, Paris'teki özel temsilcisi kanalıyla dış borç konusunda geçici bir ön-sözleşme imzaladı. Sultan Abdülmecit ise, eski tutumunu sürdürerek, böyle uzun süreli bir borç anlaşmasını onaylamakta duraksıyordu. Bab-ı Alî temsilcilerinin 1852 yılının Eylülünde imzaladıkları sözleşme, 50 milyon Frank borç, 23 yıl süre, %6 faiz ve sözleşmeyi gerçekleştirenlere %2 komisyon verilmesini içeriyordu. Ayrıca, sözleşmede herhangi bir karşılık gösterme kaydı yoktu ve sözleşme İstanbul'a onay için gönderilmeden önce 11 milyon Frank hemen teslim edilecekti (Rodkey, 1958: 350). Ancak, şu da var ki, Sadrazam Alî Paşa, hükümdara sözleşmenin ayrıntılarını anlatmadan önce, borç parayı kullanmağa başlamıştı bile. Alî'ye şiddetle muhalif olan ve Abdülmecit'in de kayınbiraderi bulunan Mehmet Ali Paşa, bir ay içinde sözleşmenin ayrıntılarını öğrenerek Sultan'a ihbarda bulundu. Alî Paşa derhal görevinden alındı ve yerine Mehmet Ali Paşa getirildi. Abdülmecit'in borcu reddeden tutumu yönetici elitin çoğunluğu tarafından da destekleniyordu. Hıristiyanlar da dahil, İstanbul'daki hemen herkes, sonuçlarının tehlikeli olacağını tahmin ettikleri bir borçtan kurtuldukları için sevinçliydi. Eğer borç alınırsa, devletin bu borcun faizlerini bile

ödeyemeyeceği ve bundan yararlanan Fransa ve İngiltere'nin devletin içişlerine karışacağı tahmin ediliyordu.

Osmanlı hâzinesinin boşaldığı ve Bab-ı Alî'nin ya dış borç almak ya da ordularını maaşsız ve malzemesiz bırakmak ikilemi karşısında kaldığı Kırım Savaşının başlangıcında bile, Osmanlı hükümeti hiçbir mali destek almamıştır. Ancak, savaşın sürmesi ve parasızlıktan savaşın yenilgi ile sonuçlanması ihtimali ile karşı karşıya kalan Osmanlı hükümeti, 1854 yılında Batı'dan, yani o andaki müttefiklerinden ilk borcu almak durumunda kaldı. Bu borcun ancak %80'i hükümetin eline geçecektir. 1855 yılının yazında alınan ikinci borç karşılığında ise, güvence göstermek zorunda kalınmış ve Mısır'ın vergi geliri ile İzmir ve Suriye limanlarının gümrük geliri karşılık gösterilmiştir.

Öte yandan İngiliz Büyükelçisi Canning, bu borç sorumluluğunun Osmanlı devletini Müslüman olmayan tebaya tüm yurttaşlık haklarını tanımağa zorlayacağına inanıyordu (Rodkey, 1958: 351). 1855 yılının ilkbaharında, Osmanlı hükümeti, Canning'in Osmanlı devletinden istediği yükümlülüklerin kabul edilemeyeceğini, böyle bir davranışın Sultan'ın gururu ile ve Rusya'ya karşı girişilen savaşın ilkeleriyle bağdaşamayacağını belirttiyse de, 1856 yılının Şubat ayında İslahat Fermanı'nın ilânı engellenemedi.

3

Birçok ileri gelen Osmanlı yöneticisi, devletin gerek duyduğu reformların gönülden destekçisi olmalarına rağmen, bunların çıkış noktasını oluşturan koşullar reformların istekli bir biçimde uygulanmasını engelledi, 1856 reformları Batılı devletlerin baskıları arasında başlatılmıştı ve Türklerin kafasında borç anlaşmalarının ortaya koyduğu eşitsizlikler ve Müslüman olmayanlara verilecek ayrıcalıklarla o kadar birbirine bağlı bir hale gelmişti ki, reformların sulandırılması ve hatta bazılarının ortadan kaldırılmasını onaylamak durumunda kaldılar. Türklerin çoğu, Tanzimat ve İslahat reformlarına, başka nedenlerden dolayı değil, büyük ölçüde Batı'nın karşısında aşağılayıcı bir boyun eğmeyi simgelediği için karşı çıkmışlardır.

Böylece, Türklerin büyük bir bölümünün reformlara karşı çıkmasını yalnızca çürümüşlüğe, bağnazlığa, cehalete ve atalete bağlamak doğru

olmasa gerek. İşin aslına bakılırsa, şu sav da öne sürülebilir: Osmanlı yetkililerinin ülkelerinin sorunlarını ve bu sorunların çözüm yollarını teşhis etmedeki yaklaşımları, en az Batılı “dostlarının” çözüm yolları kadar gerçekçiydi. Ülkelerine Batı’nın ekonomik sızmasının yaratabileceği tehlikelerin farkında olduklarından, bazı cesaretli kararlar aldılar. Ancak, çey rek yüzyıl sonra hem devletin mâliyesi iflas etti, hem de imparatorluğun Türk olmayan bölgelerindeki siyasal denetimlerini yitirdiler.

2.Kırım Savaşının Çıkış Noktası

1

Osmanlı topraklarının paylaşılması ile ilgili olarak St. Petersburg’da 1853 yılının ilk aylarında Çar I. Nikola ile İngiliz Büyükelçisi Sir Hamilton Seymour arasında başlayan gizli görüşmelerin temeli, 1844 yılının yazında Rusya ile İngiltere arasında varılan gizli görüş birliğidir. Bu görüş birliğinin amacı, Osmanlı devletinin Avrupa topraklarının parçalanması söz konusu olduğu zaman, bu toprakların barışçı ve Avrupa güç dengesini bozmayacak bir biçimde el değiştirmesinde İngiltere ile Rusya’nın işbirliği yapmalarıydı. 1844-1854 yılları arasındaki bütün belgesel kanıtlar böyle bir anlayış birliğinin varlığını ve Kırım Savaşı’na kadar geçen 9 yıl içinde geçerliliğini sürdürdüğünü göstermektedir (Puryear, 1931: 219).

Zaten bu tarihten sonra Osmanlı devletinin kapladığı topraklar da dahil Asya’nın hemen her yerinde nüfuz bölgeleri için rekabete ve çatışmaya girişecek olan bu iki devlet, çıkarları elverdiğinde Osmanlı devleti aleyhine çeşitli anlayış birliğine varacaklardır. Burada önemli olan, bu anlayışın ne kadar sürdüğü ya da sonucunun ne olduğundan çok, belki de İkinci Dünya Savaşı sırasında Churchill-Stalin gizli görüşmelerine kadar, iki büyük devletin dünyanın bu yöresinde çıkarları doğrultusunda görüş birliğine varmış olduklarıdır.

Kırım savaşına katılan ya da yakından ilgilenen devletlerin tutumu, Avrupa politikalarına bağlı olarak, belirgin çelişkiler göstermektedir (Anderson, 1946: 141-3). Bu da, Kırım Savaşı’nın aslında Avrupa’ya özgü düşüncelerle yürütülen bir savaş olduğunu savunan tarihçileri haklı çıkaran bir kanıttır. Önce Rusya yanlısı olan ve hatta bu devletle Osmanlı devleti

aleyhine bir anlayış birliğine varmış bulunan İngiltere, ilerde de göreceğimiz gibi, sonradan Fransa’ya ve dolayısıyla Osmanlı devletine meyletmiştir. Rusya’nın Osmanlı politikasına kendi çıkarları açısından karşı olan ve savaşa Osmanlı devletinin yanında giren Fransa, savaş sona ererken, İngiltere’den duyduğu endişenin ürünü olarak, Rusya’ya sempati duymağa başlamıştır. Bu da, Osmanlı devletinin, Fransa ile İngiltere’nin müttefiki olarak galip çıktığı bir savaşta, siyasal ve ekonomik avantaj sağlayamamasının bir nedeni olacaktır. Çatışmanın başlangıcında Rusya ile ittifakı bulunan Avusturya, savaş sırasında Metternich politikasını terk edip yansız kalmış, ancak savaşı bitiren Batı ültimatomuna da katılmıştır. Bu, sorunlarla dolu çok uluslu imparatorluk, herhalde savaşın uzamasını, kendisinin de çatışmanın içine çekilmesi olasılığını ortaya çı karacağından, endişe ile karşılamıştır. Çatışma ile dolaylı biçimde ilgilenen Prusya, önce Avusturya ile yakın bir anlayış birliğinden sonra Rusya’ya eğilimli hayırhah bir tarafsızlığa kaymıştır. Çünkü, Avusturya’nın çatışmanın sonunda güçlenmesi, Alman ulusal birliğinin Prusya'nın önderliğinde gerçekleşmesini zorlaştırabilirdi. Piyemonte, ilerde değinileceği gibi, mücadeleye Osmanlı devletinin yanında, ama savaşla hiç ilgili olmayan amaçlar uğruna katılmıştır. Rusya ile bir yıl gizli görüşmeler yapan İsveç, 1855 yılında İngiltere ve Fransa’nın lehine ağırlığını koymuştur. Belçika ise, masum bir seyirci durumundayken, Batı Avrupa’daki stratejik konumu, İngiltere’nin Rusya ile işbirliğinden vazgeçmesinde önemli bir rol oynayacaktır. Boğazların egemeni ve bir ölçüde koşulların kurbanı durumunda olan Osmanlı devleti, savaş öncesinde Avrupa’daki gelişmeler karşısında bir dizi çelişkili davranışlarda bulunmuştur. Savaşta galip gelmesine rağmen, imzalanan barış antlaşması devlete avantajlar sağlamak bir yana, gelecek yıllara kötü bir miras bırakacaktır.

2

Kırım savaşının diplomatik başlangıcı olarak, Rusya’nın Osmanlı devleti üzerinde üstün duruma geçtiği 8 Temmuz 1833 tarihli Hünkâr İskelesi antlaşması gösterilebilir. Antlaşmadan kısa bir süre sonra Çar Nikola, buna İngiltere ve Fransa’nın gösterdiği sert tepkiden ürkerek, Avusturya ile gizli bir anlaşmaya vardı. İki ülke arasında imzalanan Münchengratz Sözleşmesi ile Hünkâr İskelesi antlaşmasıyla elde ettiği bazı avantajları Avusturya’ya verdi. İki devlet, Osmanlı imparatorluğunun

mümkün olduğu kadar uzun yaşaması için birlikte hareket edeceklerdi. Ancak, her şeye rağmen devlet parçalanırsa, işbirliğini sürdüreceklerdi. O sırada bu iki Doğu Avrupa devletinin asıl önem verdikleri, güç dengesinin sürdürülmesi açısından Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün korunmasıydı (Puryear, 1931: 221).

İşin aslına bakılırsa, Mehmet Ali bunalımında Osmanlı içişlerine Avrupa müdahalesi, çözülmekte olan Osmanlı devletinin dış ilişkilerinde 40 yıl sürecek başarılı bir “konferans diplomasisi” dönemi de açmıştı. Böyle bir diplomaside, Rusya, İngiltere’yi yanında görmeyi, çıkarları açısından yararlı bulmaktaydı. İngiliz politikası ise, bir Rus-Fransız yakınlaşmasının Doğu Akdeniz’de çıkarlarını zedeleyeceği yönündeydi. Bu yüzden, 1839 yılının sonunda Rus girişimlerine yanaştı. Londra’da imzalanan sözleşmeyle, Rusya Hünkâr İskelesi Antlaşmasından vazgeçiyordu. Osmanlı devletinin toprak bütünlüğü tehlikeye düşecek olursa, Rus ve öteki devletlerin donanmaları, istisnai olarak Marmara denizine birlikte girebileceklerdi. Ayrıca, taraflar, Osmanlı-Mısır anlaşmazlığında birlikte hareket edeceklerdi. Daha önce gördüğümüz gibi, öyle de oldu. Bu sözleşmeye sonradan Osmanlı devleti, Avusturya ve Prusya da katıldı. Böylece, Osmanlı imparatorluğu artık Avrupa devletler sistemi içine girmiş sayılabilirdi (Hurewitz, 1975: 271-5).

1841 tarihli Boğazlar Sözleşmesi, Osmanlı devletinin parçalanmasından sonra kurulacak siyasal birimlerin niteliklerine yönelik siyasal faaliyetleri bir süre durdurdu. Ancak, 1839 Londra sözleşmesi de dahil, 1840 sonrası diplomatik olayları, Rus-Avusturya anlayış birliğinin, içine İngiltere’yi alıp Fransa’yı dışarda tutacak biçimde genişletilmesine yol açtı.

1844 yılının yazında Fransa ile İngiltere arasında bir dizi siyasal anlaşmazlık çıkınca, Çar Nikola bu rekabetten yararlanmak istedi. İngiltere ile Rusya’nın Yakındoğu çıkarlarının benzer olduğu, birlikte hareket ettikleri taktirde, Osmanlı devletinin parçalanması ile ortaya çıkacak karışıklığın savaşa yol açmayacağı konularında İngiltere’yi ikna etmeğe çalıştı. Gerçekten, bu sırada iki devlet arasındaki ilişkiler içten bir havaya bürünmüştü. Fransa’nın Afrika’da genişlemesi ve Mısır’daki etkisinin artması, İngiltere’nin Rusya ile Asya’daki rekabetini ikinci plâna düşürmüştü. Dünyanın çeşitli yörelerindeki İngiliz-Fransız rekabeti bir

yana, İngiltere 1842 yılında serbest ticaretin yandaşlığım yapmağa başlamıştı ve Fransa hâlâ sıkı bir koruyuculuk politikası izliyordu. Aslında Rusya da koruyucu kabul edilebilirdi ama daha emekleme döneminde olan Rus endüstrisi İngiltere ile dünya pazarlarında rekabet edecek durumda değildi.

Bu arada, 1844 yılının Haziranında Londra'yı ziyaret eden Çar, Fransa'nın Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz üzerindeki üstünlüğünden çekindiğini ve Fransa'nın denetim altına alınabilmesi için İngiltere, Rusya ve Avusturya arasında işbirliği yapılması gerektiğini belirtti. Ancak, böyle bir işbirliği, daha önce İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı devleti üzerinde anlaşmalarına bağlıydı. Daha sonraki gizli görüşmelerde ve özellikle Rus Dışişleri Bakanı Kont Nesselrode'un İngiliz hükümetine sunduğu 3 Aralık 1844 tarihli ve Osmanlı devletine karşı ortak politika isteyen memorandumundan sonra (Hurewitz: 1975: 291-3) Osmanlı devleti ile ilgili hemen hemen her konuda anlaşmaya varıldı. Rusya karadan ve İngiltere denizden Yakındoğu bölgesinde belirgin bir üstünlüğe sahiptiler. Birbirlerinden ayrı hareket ettikleri taktirde her ikisi açısından istenmeyen sonuçlar doğabilirdi.

Bütün bu gelişmelerin sonucu, İngiltere, Rusya ve Avusturya arasında, aslında Fransa'ya yönelik olan ama sonunda Osmanlı devletini parçalayacak nitelikte gizli bir anlaşmadır. Bu anlaşmanın içeriği şöyle özetlenebilir: (i) Taraflar, Osmanlı devletinin mümkün olduğu kadar uzun yaşamasını sağlayacaklardı; (ii) eğer bu mümkün olmazsa, taraflar Osmanlı devletinin nasıl parçalanacağı konusunda bir ön anlaşmaya varacaklardı ve (iii) tıpkı Münchengratz sözleşmesinde olduğu gibi, böyle bir parçalanma ne taraflardan birinin güvenliğini tehdit edecek, ne de Avrupa güç dengesi tehlikeye düşecekti. Böylece, Rus Çarı, Avusturya ile yaptığı sözleşmenin kapsamını genişletiyor ve önemli bir eksiğini tamamlamış oluyordu: Osmanlı devletinin gelecek parçalanmasından önce, bu işin nasıl olacağı ve hangi siyasal birimlerin kurulacağı konusunda taraflar önceden anlaşacaklardı.

3

Bu anlaşmadan kısa bir süre sonra, Tahiti'de ve öteki bazı yerlerde Fransız-İngiliz rekabeti çözüme bağlandı ve Osmanlı devletinin nasıl

paylaşılacağını gündeme getirecek herhangi bir gelişme de olmadı. Ancak, 1850'lerin başlarında, İngiltere ile Fransa arasındaki sorunların teker teker çözüme bağlanmasından ve böylece Osmanlı devletine karşı politikasını uzun süre devam ettiremeyeceğinden endişelenen Çar, iki önemli girişimde bulundu. Bir kere, 1853 İlkbaharında St. Petersburg'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Hamilton Seymour aracılığıyla, Osmanlı mirasının barışçı bir biçimde paylaşılmasına yönelik olarak İngiltere ile gizli görüşmelere girişti. Böylece, 1844 gizli anlaşmasının ikinci maddesini harekete geçirmek istiyordu. Bu dönemde Rus-Fransız ilişkileri de bozulmağa başlamıştı. Özellikle 1852 Şubatından sonra Fransa'nın desteklediği Katoliklerle, Rusya'nın desteklediği Yunan Ortodoks Hıristiyanlar arasında, kendilerine tanınacak ayrıcalıklar konusunda şiddetli anlaşmazlıklar çıkmıştı. Politikasına İngiliz desteği her zamankinden daha çok gerekliydi. Üstelik, 1844'te müzakerelerde bulunduğu Lord Aberdeen'in başbakan olmasından da cesaret bulmuştu. Osmanlı devleti için kullanılan "Avrupa'nın hasta adamı" deyimi, dünya çapındaki yaygın kullanımım işte bu Çar-Seymour görüşmelerine borçludur (Hurewitz, 1975: 298-303).

İkinci olarak, 1853 Şubatında Prens Menchikov, Rusya'nın yavaş yavaş ortadan kalkmakta olan siyasal etkisini yeniden kurmak için İstanbul'a gönderildi. Savaştan galip çıkan bir komutanın gururlu edasıyla diplomatik gelenekleri hiçe sayan temsilcinin Osmanlı devletinden istekleri, yalnız Kutsal Yerler Sorunu'nun Rus çıkarları doğrultusunda çözüme bağlanması değil, aynı zamanda Rus Çarı'nın, Osmanlı sınırları içinde yaşayan Yunan Ortodokslarının koruyucusu olduğunu öngören bir antlaşmanın imzalanmasıydı (Marriott, 1930: 256). Bu istekler, sınıra yığılan çok sayıda Rus askeri tarafından da desteklenmekteydi. Rusya'nın bu kavgacı tavrı İngiliz hükümetinin resmi bir tepkisine yol açmadığı gibi, İngiliz Dışişleri Bakanı Russell, 1844 anlaşmasının ilkelerine uygun olarak Fransa'yı ılımlı bir tutum alması yolunda ikna etmeğe de çalıştı (Puryear, 1931: 230). Rus istekleri ise Osmanlı hükümeti tarafından reddedildi. Bu tavrın ortaya konmasında İngiliz Büyükelçisinin tavsiyelerinin önemli bir payı olduğu söylenir. Rus ültimatomunun reddedilmesi için bireysel çaba gösterdiği doğrudur. Ancak, görüldüğü gibi, İngiliz hükümetinin bu yönde çabası yoktur. Dolayısıyla, red kararının doğrudan doğruya Osmanlı hükümetinden kaynaklandığı akla yakın görünüyor (Anderson, 1966: 123).

İngiltere'nin bu tutumundan yüreklenen Çar, İngiltere ile ülkesi arasında Osmanlı devletinin paylaşılması ile ilgili olarak "samimi ve gizli" görüşmelerin biran önce başlaması için zorlamalarda bulunmağa başladı. Düşüncesine göre, Rusya Balkanlar'da başat güç haline gelirken, İngiltere de Mısır ve Girit'i eline geçirebilirdi. İngiltere'nin yeni Dışişleri Bakanı Clarendon ise, Boğazlar'ın geleceği konusunda Rusya'nın açık ve kesin bir açıklamada bulunmamış olması yüzünden, yeni Rus önerisinin tatmin edici olmadığı düşüncesindeydi (Puryear, 1931: 231).

Bu arada, İngiliz-Rus anlaşmasını geçersiz kılacak olan gelişmeler de başlamıştı. Çar, İngiltere ile gizli 1844 anlaşması yürürlükte kaldığı sürece, Fransa'nın ne yaptığının umurunda olmadığını çeşitli vesilelerle ortaya koymuştu. Ancak, Çar'ın bu düşüncesi, Rus hükümetinin İstanbul ve Boğazlar'ın geleceği konusunda açık bir yükümlülükten kaçındığı bir sırada, İngiltere'nin, Fransa'nın Batı Avrupa'daki davranışları karşısındaki endişelerini hesaba katmıyordu. İşte, 1844 tarihli gizli anlaşmanın çöküşünün temeli burada yatıyordu. Çünkü, Prens Menchikov'un İstanbul'a gelmesinden endişelenen Fransa, Rusya'nın bu girişimini boşa çıkaracak davranışlarda bulunmağa başlamıştı. 1853 Martında Fransa'nın Brüksel Büyükelçisi, Belçika dışişleri bakanına, Rusya'nın Osmanlı devletine karşı kesin üstünlük sağlaması halinde Fransa'nın Belçika'yı işgal edebileceği tehdidinde bulundu. Belçika Kralı Leopold hemen Avrupa devletlerinin koruyuculuğunu isteyince, İngiliz Dışişleri Bakanı Clarendon, Belçika hükümetine her ihtimale karşı hazırlı olmasını bildirdi. Clarendon tehdidin aslında İngiltere'ye yönelik olduğunu anlamıştı. Fransa, Rusya'nın Osmanlı devleti üzerinde kurmak istediği üstünlüğe karşı İngiltere ile ortak hareket etmek istiyor ve bunun sağlanabilmesi için elindeki en önemli kozu kullanıyordu.

Batı Avrupa'da ortaya çıkan bu gelişmenin ertesi günü, yani 23 Mart 1853'te, Clarendon Osmanlı devletinin paylaşılması ile ilgili olarak başlatılmış bulunan gizli İngiliz-Rus görüşmelerinin sona erdiğini Rusya'ya bildirdi. Gerekçe, Yakındoğu'daki karışıklıkların Batı Avrupa ile ilgili düzenlemeleri İngiltere aleyhine etkileyebileceği idi. Fransa ile İngiltere arasındaki bu anlayış birliği, Mayıs ayının sonunda iki devletin de aynı gün Akdeniz donanmalarını Çanakkale'ye yolladıkları an somutlaşmış oldu (Puryear: 1931: 233).

Rusya ile İngiltere'nin 1844 gizli anlaşmasına verdikleri göreli değerin karşılaştırılmasında en önemli nokta, Osmanlı devletinin parçalanmasının zamanlaması ile ilgiliydi. Rus Çan Nikola, uzun saltanatı boyunca, Osmanlı devletini çöküşünün eşiğinde olan bir devlet biçiminde değerlendirmişti. İngiltere ise bu kanıya 1828-1829 olaylarından sonra varmıştı. Dolayısıyla, Osmanlı devletinin yıkılmasından önce paylaşılması gereği ortaya çıkmıştı. İşte, tam bu noktada İngiltere ile Rusya 1853 Mayısında farklı görüşlere sahip oldular. Anlaşmazlık, bu çöküşün yakın ya da uzak bir gelecekte mi gerçekleşeceği noktasında düğümlendi. Dolayısıyla, Clarendon 23 Martta Osmanlı devletinin daha uzun yıllar varlığını koruyabileceğini açıklayınca, 1844 anlaşmasının da herhangi bir anlamı kalmadı. Kısaca, gizli anlayış birliğinin 1853 Martında ortadan kalktığı söylenebilir. Münchengratz Sözleşmesi ise 1854 Ocak ayında ortadan kalkacaktır.

3. Kırım Savaşı

1

Aristo'nun devrimler için söylediği, savaşlar için de doğrudur. Savaşı ortaya çıkaran yakın ya da ani neden önemsiz olabilir. Ama, gerçek ya da temel nedenler her zaman çok önemlidir (Marriott, 1930: 251). Bu Kırım savaşı için özellikle doğrudur.

Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki Kırım savaşının yakın ya da ani nedenlerinin araştırılmasında iki öğe ağırlık kazanıyor: Rusya'nın Osmanlı devletine karşı değişen politikası ve kutsal yerler sorunu. 1853 yılına gelindiğinde, Rusya, Mehmet Ali bunalımı sırasında izlediği zayıf bir Osmanlı devleti üzerinde etki alanları kurma politikasını bırakarak, bu devleti yıkma politikası izlemeğe başlamıştı. Bunu gerçekleştirebilmek için de kutsal yerler sorununu kullandı.

Hıristiyanlarca kutsal sayılan ve tüm tek-tanrılı dinlerin doğduğu yer olan Kudüs ve çevresinde Osmanlı devleti gerek Katoliklere ve gerekse Ortodokslara çeşitli ayrıcalıklar vermiş bulunuyordu. Daha önce değinildiği gibi, 1853 yılına gelindiğinde bu ayrıcalıklar konusunda Rusya ile, Katolikliğin dünya çapında savunuculuğunu yapan Fransa çatışmağa başladılar. Bu sorunu parmağına dolayan ve Osmanlı devleti için yakında ölecek "Avrupa'nın hasta adamı" deyimini kullanan Rusya, önce de belirtildiği gibi, Ingiltere'ye "mirasın" paylaşılması önerisinde bulunmuş, ancak Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü koruma politikası izleyen İngiltere bu öneriyi kabul etmemişti. Rusya, bunun üzerine, tek başına harekete geçerek, Osmanlı devletine bir ittifak ve bu devletin sınırları içinde yaşayan Ortodoksların koruyuculuğunun Rusya'ya bırakılmasını önermişti. Osmanlı hükümeti, İngiltere'nin de desteği ile bu istekleri reddedince, 19.yüzyıldaki üçüncü Osmanlı-Rus savaşı başladı. Bu savaşta Osmanlı devletine İngiltere ve Fransa da yardım ettiler. Burada savaşın ayrıntılarına girişilecek değildir. Çünkü, İngiltere ile Fransa'yı ve öteki bazı devletleri Osmanlı devletine yardıma iten nedenler, savaşın nasıl yapıldığından, en azından bu kitabın amaçlan açısından, daha önemlidir.

Kırım savaşı, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün korunması isteğinden çok, Avrupa'ya özgü düşüncelerle yürütüldü ve önemli olan Avrupa'nın siyasal statüsüydü (Anderson, 1966: 145-8). Kırım savaşının temel nedenleri burada aranmalıdır. İngiltere için önem taşıyan Avrupa'daki güç dengesinin korunmasıydı ve bunun için savaştı. Daha önce görüldüğü gibi, İngiltere, "Yakındoğu sorunu"nun önemini geç anlamış olmakla birlikte, bu tarihe gelindiğinde, Osmanlı imparatorluğu üzerinde Rus koruyuculuğunun, Mısır üzerinde Fransız koruyuculuğu kadar tehlikeli olabileceğini kavramıştı. Dolayısıyla, ister birlikte, ister tek tek olsun, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı devleti hakkındaki özel niyetlerine karşı çıkmak, 19. yüzyılın geriye kalan bölümünde İngiliz dış politikasının temel ilkesi durumuna geldi. İngiltere'ye göre, Avrupa'nın siyasal statüsünde değişiklik, bir büyük devletin tek yanlı iradesiyle değil, ancak "Avrupa uyumu" içinde diplomasi yoluyla yapılabilirdi. Ayrıca, 1849 yılında Macar ayaklanmasının Rusya tarafından kanlı bir biçimde bastırılması ve PolonyalIlara kötü davranılması, İngiliz kamuoyunda Rusya aleyhine duyguların ortaya çıkmasına neden olmuştu. Avrupa özgürlükleri, Doğu'nun bu tiranının baskısından kurtarılmalıydı. Dolayısıyla, Avrupa sistemi korunmalı ve Rusya'nın şimdi zorla değiştirmeğe çalıştığı güç dengesi sağlanmalıydı. Üstelik, Macar ulusal kahramanı Louis Kossuth ve öteki Macar mültecilerine Osmanlı devletinin kapılarını açması ve bunlara iltica hakkı tanıması, Londra'da Osmanlı sultanının prestijini arttırmıştı (Marriott, 1930: 254-5, 259).

Fransa, değişik düşüncelerle ama İngiltere'nin yanında savaşa katıldı.

III.Napolyon, İngiltere'nin tam aksine, güç dengesini kendi lehine yıkarak Fransa'ya Avrupa'da üstünlük sağlamak istiyordu. Kendisine göre, amcası Büyük Napolyon'un en büyük hatası İngiltere ile gereksiz çatışmaya girişmesiydi. Fransa'nın başarısının anahtarı ise İngiltere ile anlaşmaktan geçiyordu ve Kırım savaşı da bunun için çok iyi bir fırsattı.

İngiltere ile Fransa'nın ortak düşünceleri ise, Rusya'nın Avrupa kıtasının dışında tutulmasıydı. Bu bakımdan Kırım savaşı, bugünkü "soğuk savaş" ortamının önemli bir özelliğinin, 19. yüzyılın ortasında anlamlı bir örneğidir. Avrupa'nın büyük devletlerinin koalisyonu, yalnız güç dengesini

korumakla kalmaz, aynı zamanda Rusya'yı da Avrupa dışında tutabilirdi. Böylece, Rusya "büyük devlet" statüsünden aşağı indirilebilir, Polonya yeniden kurulabilir, Osmanlı devleti zamansız bir parçalanmaktan kurtarılabilir ve Fransa da isteğine uygun olarak Avrupa'da yeniden üstün duruma geçebilirdi.

Orta Avrupa devletleri ise bu düşünceleri tam paylaşmadılar. Prusya, ilerde kurmayı tasarladığı Alman ulusal birliği için Rusya'nın yardımına ihtiyaç duyabilirdi. Avusturya için ise, savaş alanı ve Rusya çok yakında, "Tanrı ise çok uzaktaydı".

Savaşın sonunda Rus gücü zayıflayabilirdi, ama bunun somut bir biçim alması ancak yapılacak barış antlaşması ile gerçekleşebilirdi. Müttefiklerin ise nasıl bir barış antlaşması yapacakları konusunda belirgin görüşleri yoktu. Başka benzer durumlarda da olduğu gibi, Batılı devletler "neye" karşı savaşacaklarının bilincinde olmakla birlikte, "ne" için savaştıklarını tam bilmiyorlar ya da ortak bir görüşe sahip bulunmuyorlardı. Dolayısıyla, imzalanan barış antlaşması hemen hemen hiçbir sorunu çözmedi.

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Osmanlı sorunlarının Avrupa sorunlarının ayrılmaz bir parçası haline geldiğinde hâlâ kuşkular var idiyse de, bunlar Kırım savaşı ile ortadan kalktı. Rusya'nın Eflâk-Buğdan beyliklerini işgal etmesinden sonra Osmanlı devleti, 4 Ekim 1853 tarihinde, Rusya'ya savaş ilan etti. Bundan bir ay sonra Rusya'nın savaş ilânını ve 30 Kasım'da da Sinop'a bir baskın yaparak Osmanlı donanmasını yaktığını görüyoruz. Osmanlı hükümetine moral destek olarak, İngiliz ve Fransız donanmaları Marmara denizine girdiler ve 1854 Ocak ayında Karadeniz'e açıldılar. 12 Mart 1854 tarihinde de Fransa ile İngiltere Osmanlı hükümetiyle askerî yardım antlaşması imza ettiler (Hurewitz, 1975: 307-8). Bu antlaşmada, "Sultan'nın tahtının bağımsızlığına ve Osmanlı imparatorluğunun toprak bütünlüğüne karşı girişilen Rus saldırısına karşı koymak için, İngiltere ile Fransa Sultan'ın yardım isteğini kabul etmişlerdir... Batılı imzacı devletler, Osmanlı imparatorluğunun şimdiki sınırları içinde varlığını sürdürmesinin Avrupa devletleri arasındaki güç dengesinin korunması için gerekli olduğunda görüş birliği içindedirler" denmekteydi.

Böylece, Sinop baskınından sonra İngiltere ve Fransa Osmanlı devletinin yanında savaşa katıldılar. Avusturya ile Prusya'nın başlangıçta yansız kaldıkları ve İtalyan ulusal birliğinin kurulması için İngiltere ve Fransa'nın destek ve sempatisini kazanmak amacıyla Piyemonte'nin de Osmanlı devletinin yanında katıldığı savaş, 1856 yılında Rusya'nın barış istemesi üzerine bitti. 19. yüzyılda Osmanlı devletinin Rusya'ya karşı kazandığı tek savaş olan Kırım savaşı sonunda Paris Barış Antlaşması imzalandı.

4.Paris Antlaşması ve İslahat Fermanı

1

Paris Barış Antlaşması ve özellikle bu antlaşmaya varan gelişmeler, gerek Osmanlı dış ilişkileri ve gerekse Avrupa güç dengesi oyunları açısından son derece ilginç ve önemlidir. Bu önemli olayın anlaşılması için her şeyden önce savaşın son aylarına kadar geri gitmek gerekir.

1855 Eylülünde Sivastopol'un düşmesi, yalnız Rusya'nın savaşı yitirmesinin başlangıç noktası değildir. Bu askerî olayın önemli siyasal sonucu, Fransa imparatoru III. Napolyon'un prestijini sihirli bir değnekle yükseltmesidir. Rusya yarım yüzyıl kadar önce I. Napolyon'u yenmişti; şimdi ise önemli bir Rus kalesi yeğeninin ordularına teslim olmuştu. Yılın başlarında İstanbul'da İngiliz etkisi zayıflamış, Sivastapol'un düşmesinden sonra Fransa'nınki artmış ve Osmanlı sultanına Legion d'honeur nişanı verilmişti (Temperley, 1932, I: 387). Fransa'nın, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün korunması konusunda artık İngiltere'ye ihtiyacı da kalmamıştı. Üstelik, Ruslar savaşın son aylarında Napolyon'a pohpohlayıcı yaklaşımlarda da bulunmuşlardı. O halde, Napolyon kendini yalnız barışın değil, Avrupa geleceğinin düzenleyicisi olarak da değerlendirebilirdi.

Sivastopol'un düşmesi, aynı zamanda yansız Avusturya'yı da harekete geçirdi. Fransa ile Rusya arasında gizli görüşmelerin başlayabileceği ihtimaline karşı, iki devlet anlaşıncaya kadar durup beklemenin, Avusturya açısından tehlikeleri vardı. Avusturya ya hemen İngiltere ve Fransa'nın yanında savaşa katılmalı, ya da arabuluculuk önerisinde bulunup, bu öneri

reddedildiği taktirde savaşmalıydı. 1813 yılında Metternich'in I. Napolyon'a yaptığı gibi, savaşma tehdidini içeren arabuluculuğu tercih etti.

Avusturya, daha önce İngiltere ve Fransa ile tartışılmış bulunan 4 maddelik bir ültimatomu 1855 Aralığında Rusya'ya verdi. Ültimatomun 1. maddesine göre, Eflâk ve Buğdan'da Rusya'nın sahip olduğu özel koruyuculuk hakları kaldırılacak ve Besarabya'nın bir bölümü Osmanlı devletine verilerek, iki devlet arasındaki Avrupa sınırı düzenlenecekti. 2. madde, Tuna'da su ulaşımının serbestliğini ve akarsuyun denize döküldüğü bölgenin Avrupa devletlerince güvenceye alınmasını öngörüyordu. 3. maddeye göre, Karadeniz silahtan arındırılıp bütün devletlerin ticaretine açılacak ve askerî nitelikli deniz üsleri ile silah depolan kaldırılacaktı.

4.madde ise, Sultan'ın Hıristiyan tebaya verdiği hak ve ayncalıkları yeniden doğruluyordu. Ültimatom, aynı zamanda, barış yapıldıktan sonra İngiltere, Fransa ve Avusturya arasında bir üçlü ittifakın imzalanması için çalışmaların başlayacağını da duyuruyordu (Temperley, 1932, I: 389-92). Belli ki, galip devletler, imzalayacakları barış antlaşması ile yeniden kurulacak olan Avrupa düzenini korumada kararlıydılar.

İngiltere Başbakanı Palmerston, başka noktaların da belgeye eklenmesi taraftarıydı. Bir kere, 4. maddedeki Hıristiyanlara Yahudilerin de eklenmesini, ayrıca, Baltık'taki Aaland adalarının tarafsızlaştrılıp silahtan arındırılmasını istiyordu. Bu istek, Baltık'ta dostu İsveç'in Rusya'ya karşı savunulmasını sağlayacak, bu denizdeki İngiliz donanması güvence altına alınacaktı. Üçüncü olarak, Asya'da Osmanlı-Rus sınırının Osmanlı devletinin lehine düzeltilmesini, sınırdaki Rus kalelerinin yıkılmasını ve Kafkaslar'daki Kırgız kabilelerinin bağımsız statüye kavuşturulmasını istiyordu. Böylece, Rusya'ya karşı Osmanlı savunması güçlendirilecek ve iki devlet arasında küçük bir tampon devlet kurulmuş olacaktı. Avusturya ile Fransa'nın bu ayrıntılara itirazları üzerine, ültimatoma son derece diplomatik bir dille yazılmış bir 5. madde eklendi: “Savaşan devletler, bir Avrupa yararı anlayışı içinde, kendilerine ait olan, dört güvenceye ek olarak yeni koşullar oluşturmak hakkını korurlar”. Bu biçimde oluşturulan ültimatom, 16 Ocak 1856 tarihinde Rusya tarafından kabul edildi.

Paris Barış Konferansı 1856 yılının Şubatında başladı. Taraflar arasında ilk güç denemesinin Kars üzerinde ortaya çıkacağı daha başlangıcından belliydi. Bu Doğu Anadolu kalesi, Avusturya'nın ültimatomu St. Petersburg'a varmadan önce Rus birliklerinin eline geçmişti. Palmerston, müttefiklerin Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü koruma sözünü vereceklerini ve daha bu verilmeden bir Türk kentinin feda edilmesinin söz konusu olamayacağını, bu yüzden hiçbir koşula bağlı olmaksızın kentin geri verilmesini istiyordu. Rusya ise, Kars'ın elindeki tek koz olduğunu ve müttefiklerin Besarabya'daki isteklerine karşı kullanılabileceğini biliyordu. Fransa ve Avusturya ise, Kars Rusya'ya bırakıldığı taktirde, bu devletin Besarabya'da fazla katı davranmayabileceğini tahmin ediyorlardı. Osmanlı devleti, kazandığı bir savaşta, Avrupa güç dengesi oyunları içinde önemli bir kentini yendiği Rusya'ya bırakma tehdidiyle karşı karşıya idi. Ancak, İngiltere'nin baskısı sonucu, Besarabya'da ufak bir bölgenin daha Rusya'ya bırakılması karşılığında Kars'ın Osmanlı devletine geri verilmesi kabul edildi (Temperley, 1932,I: 405).

Konferansta bundan sonra, belki de en önemli sorun olan Karadeniz'in silahtan arındırılması konusu ele alındı. Rus delegesi, Çar'ın Karadeniz'de hiçbir savaş gemisi yapmamayı kabul ettiğini, ancak gururunun bu konunun barış antlaşmasında söz konusu edilmesine izin vermeyeceğini belirtti (Temperley, 1932, I: 407). Teknik olan konu Rusya ile Osmanlı devleti arasında ayın bir sözleşme ile çözülmeli, ancak konuya genel ilgi dolayısıyla, bu sözleşme bütün taraflarca onaylanmalıydı. Görüşmeler ilerledikçe anlaşmazlık konulan da arttı. Rus delegesi, müttefiklerin Karadeniz'de bulunacak en fazla gemi sayısı olarak önerdikleri 6 gemiye 6 tane daha hafif gemi ekleyerek, tarafların bu denizde bulunduracakları toplam gemi sayısının 12 olmasını önerdiyse de İngiltere'nin tepkisiyle karşılaştı. Sonunda bir anlaşmaya varılarak 6'şar geminin üstüne 200'er tonluk 4 geminin eklenmesi kararlaştırıldı. Böylece, Rusya'nın bölgedeki deniz gücü dengelenmiş ve sınırlandırılmış oluyordu. Üstelik, Osmanlı-Rus sözleşmesinin öteki devletlerin onayı alınmadan değiştirilemeyeceği de karara bağlandı.

Bu arada 1841 Boğazlar Sözleşmesi de bazı değişikliklerle kabul edildi. Osmanlı devleti barışta olduğu sürece, Sultan Boğazlara hiçbir savaş gemisi kabul etmeyecekti ve imzacı taraflar Sultan'ın iradesine saygı

göstereceklerdi. Genel antlaşmanın içinde 15. maddede yer alan bu Osmanlı-Rus sözleşmesi, antlaşmanın ayrılmaz bir parçası olduğu için, onunla aynı güç ve geçerliliğe sahip olacak ve öteki devletlerin rızası olmadan değiştirilemeyecek ve ortadan kaldırılamayacaktı. Böylece, 1841 sözleşmesinde yapılan değişiklikler ayrıntıda kaldı ve temel ilkesi hiç değiştirilmeden sürdürüldü. Dolayısıyla, Osmanlı devleti İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında istediği kadar savaş gemisi yapıp silahlandırabilirken, Rusya'nın Azak Denizi ve Karadeniz'e dökülen akarsularda aynı haklara sahip olmaması yüzünden, güç dengesinin Osmanlı devleti lehine döndüğü söylenebilir. Kısaca, "Boğazlar şişesinin ağzı yalnız mantarlanmakla kalmıyor, aynı zamanda mühürleniyordu' (Temperley, 1932,1: 409).

Ültimatomun 4. maddesi çok önemli sorunları birliğinde getirdi. Tüm antlaşmanın temel amacı, ister. Eflâk ve Buğdan'da koruyuculuk, ister Sırbistan ve Karadağ'da destek, isterse imparatorluk içindeki Hıristiyanların haklarını korumak için, bir antlaşma maddesinin verdiği sözde bir hakkı kullanmak yoluyla olsun, Osmanlı devletini Rus müdahalesinden kurtarmaktı. Dolayısıyla, Osmanlı devletinin hükümranlığı her yerde korunacaktı. Osmanlı devletinin, tebasının haklarına saygı gösterebilecek ve uygar bir devlet olarak Avrupa uluslar topluluğunda uygun bir yer alacak kadar yeterli olduğu kabul ediliyordu. Ancak, bunun için, Müslüman olmayan tebaya belirli haklar ve ayrıcalıklar tanıyacak bir "Hatt-ı Şerifin düzenlenmesi gerekiyordu. İstanbul'da İngiliz, Fransız, Avusturya ve Osmanlı temsilcilerinin çok hararetli tartışmalarından sonra, İslahat Fermanı yayınlandı. Böylece, Osmanlı devleti Hıristiyan teba konusunda yabancı devletlerin müdahalesinden kurtarılmış olacaktı. Ancak, bu, Kırım savaşının önemli nedenlerinden biri olan kutsal yerler sorununun Avrupa devlet adamlarının belleklerinde henüz taze olduğu bir dönemde, belki de içtenlikle böyle kabul edilmişti. İlerde görüleceği gibi, aradan zaman ge çince, bu Ferman birçok Avrupa devletinin Osmanlı içişlerine müdahale etmeleri için çıkış noktası haline gelecektir.

Paris Barış Antlaşması, bu müzakerelerden sonra 30 Mart 1856 tarihinde imzalandı (Karal, 1970: 243-5; Marriott, 1930: 276-7; Hurewitz, 1975: 319-22).

Kırım savaşı ve sonunda imzalanan antlaşma birçok bakımdan önemli sonuçlar doğurmuştur.

(i) Uzun sürede Romanya'nın (Eflâk ve Buğdan beylikleri) tam bağımsızlığına giden yol açılmış, kısa sürede Karadeniz silahtan arındırılmıştır. Bu kısa süredeki sonucu, tıpkı Versailles'da (1919) Ren bölgesinin silahtan arındırılmasına benzemektedir ve aynı ölçüde boş bir çaba olmuştur. Çünkü, Rusya antlaşmanın bu hükmünü iki nedenden dolayı kabul etmiş olabilirdi: Ya, İngiltere ve Fransa'dan çekindiği için "evet" demişti. Bu korku ilerde ortadan kalktığında, yeniden silahlandırabilirdi. Ya da Osmanlı devletine artık saldırı amacı gütmemeğe başlamıştı. Bu durumda da pek bir gereği yoktu. Burada yeniden, Kırım savaşının birleşik ve anlamlı bir karar verilmeden yapılan ve böylece istenen sonucu doğurmayan bir mücadele olduğu genellemesine varıyoruz. Rus gücü kırılmamış, ancak Avrupa'daki etkisi azaltılmıştı. Fransa'nın prestiji yükselmiş, ama Avrupa'da başat bir duruma gelememişti. Fransa, Avrupa'da üstün duruma geçip, Almanya ve İtalya'ya kendi bildiği gibi biçim vermek istiyordu. Her iki devlet de, Fransa'ya kendi bildikleri gibi devletler kuracaklarını gösterdiler. Gerçekte, Bismarck ve Piyemonte Başbakanı Kont Cavour'un, Kırım savaşının asıl galipleri olduğunu söylemek yanlış olmaz.

(ii) Sınırlarda herhangi bir değişiklik yapmayan antlaşma, Osmanlı devletini Avrupa uluslar topluluğuna kabul ediyor ve devletin bağımsızlığı ile toprak bütünlüğü Avrupa devletlerinin ortak güvencesi altına konuyordu. Aslında, daha önce görüldüğü gibi, 1840 yılındaki Londra Sözleşmesiyle Avrupa uluslar topluluğuna katılan Osmanlı devletinin bu statüsü resmen ortaya konmuş bulunuyordu. Ancak bu hüküm, Osmanlı devletinin 19. yüzyılda içine düştüğü durumu ve zayıflığını da açıkça göstermektedir. Artık, Osmanlı devleti kendi bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü kendisi koruyacak durumda değildi. Bir de, Rusya kazandığı her savaştan sonra Osmanlı devletinden toprak kazanırken, Osmanlı devletinin kazandığı bir savaştan sonra toprak elde edememesinin açıklanmasını, herhalde savaşı ancak müttefiklerinin yardımı ile kazanmış olmasında aramak gerek.

(iii) Osmanlı devleti, çok pahalıya çıkan yıkıcı bir savaşı yürütebilmek için, Avrupalı müttefiklerinden ödeme yeteneğinin çok üstünde borç para aldı. Zaten cılız olan endüstrisinin gelişmesi, 1838 ticaret sözleşmesi ile engellenen devlet, bu borçların altından kalkamamış ve sonunda Avrupa devletlerinin malî denetimi altına girmiştir. Bu açıdan bakıldığında, galip çıkılan Kırım savaşını, devletin parçalanmasındaki aşamalardan biri olarak değerlendirmek gerekir.

(iv) Paris Antlaşması ile Osmanlı devleti Eflâk ile Buğdan'ın özerkliğini kabul etmiş Sırbistan'a verdiği ayrıcalıkları ise genişletmiştir. Bu hüküm de, Osmanlı devletinin parçalanmasında dönüm noktası olarak görülebilir. Eflâk ve Buğdan eyaletleri özerkliklerini aldıktan sonra, Fransa ve Rusya'nın desteği ile, 1859 yılında birleşeceklerdir. Eyaletlerin "Romanya" adı ile tam bağımsızlıklarını almaları, 1878 yılında ve bir başka Osmanlı-Rus savaşı sonunda gerçekleşecektir.

(v) Daha önce değinildiği gibi, Paris antlaşmasıyla, Karadeniz bir iki istisnası dışında silahtan arındırıldı. Çar II. Alexander (1855-1881) antlaşmanın bu hükmünü iktidarının bir "lekesi" olarak değerlendirdi. Alman ulusal birliğinin kurulması aşamalarından biri olan Prusya-Fransa savaşının en civcivli döneminde, yani 1870 yılının Ekim ve Kasım aylarında iki açıklama yaparak, Paris antlaşmasının bu hükmünün, Rusya'yı öteki devletlere göre çok dezavantajlı bir duruma düşürdüğünü belirtti. Zamanla çok iyiydi, çünkü savaşta bulunan Fransa, İngiltere ile Rusya'ya karşı ortak cephe oluşturacak durumda değildi. İngiltere, antlaşmanın değiştirilmesine karşı çıkmakla birlikte, şimdi Avrupa'nın güçlü önderleri arasına giren Alman Şansölyesi Otto von Bismarck'ın, konuyu çözüme bağlayacak bir konferans toplanması önerisini reddedemedi. 17 Ocak -13 Mart 1871 tarihlerinde Londra'da toplanan konferans (Hurewitz, 1975: 379) Paris'te kabul edilmiş bulunan silahsızlandırma hükümlerini ortadan kaldırdı ve Sultan'ın Boğazlar'dan dost ülkelerin gemilerini geçirme yetkisini arttırdı. Antlaşmaya eklenen bir Osmanlı-Rus sözleşmesi de Karadeniz'de bulunacak Rus ve Osmanlı donanmalarının sayı ve gücünü sınırlayan 1956 hükmünü iptal etti.

(vi) Kırım savaşı, bugünkü modern Avrupa'nın temellerinin atılması konusunda da önemli bir aşama niteliğindedir (Marriott, 1930: 284). Savaşa

asker gönderen Piyemonte, Paris barış konferansına, yalnız Piyemonte'nin değil, tüm İtalya'nın temsilcisi olarak katıldı. Konferansta İngiltere'nin sempatisini ve III. Napolyon'un da etkin yardımını sağladı. Böylece, İtalyan ulusal birliğinin temelleri bu savaş sonunda atıldı. Ayrıca, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın savaşmalarından ve böylece dikkatlerinin Yakındoğu'ya kaymasından yararlanan Prusya da, Alman ulusal birliğini sağlamak için gösterdiği çabalara uygun bir ortam buldu. Dolayısıyla, Kırım savaşı yapılmamış olsaydı, Avrupa'nın bundan sonraki 20 yıllık tarihi, herhalde değişik bir biçimde yazılır, modern Avrupa'nın temelleri de aynı biçimde atılmazdı.

(vii)Paris barış antlaşması, o sırada ilân edilmiş bulunan İslahat Fermanını Avrupa devletlerine duyurdu (Karal, 1970: 250-2; Hurewitz, 1975: 315-8). Bu ferman, bir bakıma Osmanlı reform hareketleri içinde önem kazanan bir belgedir. Fransız devrimi ile Avrupa'ya yayılan eşitlik ilkesi, sınırlı bir biçimde de olsa, ilk kez Osmanlı devletinin siyasal yaşantısı içine girmiş bulunmaktaydı. Fransız devriminin bir başka ilkesi olan özgürlük ise, Osmanlı toplumuna 1876 tarihli I. Meşrutiyet hareketi ile girecektir.

18 Şubat 1856 tarihli İslahat Fermanı ile Sultan Abdülmecit, Müslüman olmayan tebanın geleneksel haklarını teyid etmiş, dinî özgürlük ve eşitlik sözünü vermişti. Bu, açıkça, Kırım savaşının yakın nedeni olan, Rus Çarı'nın Yunan Ortodoks tebanın haklarını korumak bahanesiyle Osmanlı imparatorluğunun içişlerine karışmasını engellemek için yapılmıştı. Paris antlaşmasının 9. maddesi ile Avrupa devletleri bu fermanın yüksek değerini kabul etmekteydiler. Ancak bu, Avrupa devletlerine ne tek olarak ve ne de topluca, Sultan ile tebası arasındaki ilişkilere ve devletin iç yönetimine karışma hakkı tanıyordu.

4

Tanzimat gibi, İslahat Fermanı da dış kaynaklı olup, Kırım savaşında müttefiklerin isteklerini karşılamak üzere hazırlanmış ve bu yüzden barış antlaşmasının içine alınmıştır. Belge, Tanzimat'taki temel haklar güvencesine eşitlik esasını eklemekte ve 20 noktada Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında eşitlik sağlamayı amaçlamaktaydı. Ancak, Hıristiyanlar lehine hükümler içerdiğinden, Müslüman halkı memnun ettiği

söylenemez. Bundan başka, bu fermana dayanan büyük devletler, 1856-1876 yılları arasında Osmanlı devletinin içişlerine daha çok karışmağa başlayacaklardır. Eflâk ve Buğdan'ın birleşmesi ve Sırbistan'a verilen ayrıcalıkların arttırılması bunun tipik örnekleridir.

İslahat Fermanı'nın, hükümlerinden anlaşılan amacı, imparatorluk içindeki herkese Osmanlı yurttaşlığını vermekti. Yasalar önünde eşitlik, dini fark gözetilmeksizin herkese memur olabilme hakkı, din yetkililerinin sivil otoritelerinin kaldırılması, ordunun hem Müslüman hem de öteki din mensuplarına açılması, vergi reformu ve rüşvetle mücadele, fermanın getirdiği yenilikler arasındadır. Bu tarihten sonra, Osmanlı devletinde Batı'nın liberal düşünceleri dolaşmağa başladı, gazeteler kuruldu, edebiyatta Fars stili bırakıldı ve Montesquieu ile Rousseau gibi düşünürlerin kitapları Türkçe'ye çevrildi. Abdülaziz (1861-1876) Avrupa gezisine çıkıp Viyana, Paris ve Londra'ya giden ilk Osmanlı sultanı oldu.

İslahat Fermanı gerçekten önemli değişiklikler getirmişti ve ödünsüz uygulandığı taktirde uzun vadede devletin temel niteliğini değiştirebilirdi. Ancak, kısa bir süre sonra, getirdiği yeniliklere karşı büyük bir direniş ortaya çıktı. En önemli tepki, Osmanlı tarihinde sürekli gözlendiği gibi, din adamlarından geldi. Nedeni ise, cemaatleri üzerindeki siyasal otoritelerinin ellerinden alınmasıdır. îşin ilginç yönü, cemaatlerin şimdi Müslümanlarla eşit duruma getirilmiş bulunan Hıristiyan dini önderlerinin en sert tepkiyi göstermeleridir. İstanbul'daki Patrik, Grek Kilisesi'nin topraklarını denetlediği gibi, bugünkü Romanya'da toprağın 7/8'sine sahipti. Ayrıca, aforoz yetkisi, Grek Hıristiyanlar üzerinde otoritesini güçlendiriyordu. Bunlar elinden alınınca, yeniliklere karşı çıktı. Müslümanlar da dahil, lâik devlet, bireysel özgürlük ve Osmanlı yurttaşlığı gibi kavramlara karşı olan din yetkilileri, "eski düzen"i istemeğe başladılar. Dolayısıyla, Islahat Fermam başarılı bir biçimde uygulanamadı.

Beşinci Bölüm

YAŞLININ AVRUPA'DA ÖLÜMÜ

I.GENEL DURUM

1

Osmanlı devletinin 1699’da Macaristan’ı yitirdikten sonra büyük bir toprak gerilemesi sürecine girdiğini gördük. Devlet, iki yüz yıl daha yaşamışsa, bu, Avrupa denge politikasının ve bu politikayı zaman zaman iyi kullanmasını bilen Osmanlı diplomasisinin sonucudur. Eğer Osmanlı devleti 19. yüzyılın başında Napolyon savaşlarının yıkıcı etkisinden kurtulmuşsa, bunu önemli nedenlerinden biri, İngiltere, Fransa ve Rusya arasındaki çıkar çatışmalarına dayanmış olmasıdır.

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Osmanlı devletinin uç sınırlarından çökmeğe başladığı görülüyor. Rusya, Kırım ve Kafkasları ele geçirmiş, Sırbistan özerkliğini kazanmış, Yunanistan bağımsız, Romanya ise birleşerek özerk bir prenslik olmuştu. Fransa Cezayir’i işgal etmiş, Arap hanedanlıklarından Suud’lar Arabistan’ın büyük bir bölümünü yönetmeğe başlamışlardı. Mısır’da Mehmet Ali Paşa, ailesini ömür boyu vali yaptırmıştı ve eyaleti neredeyse bağımsız bir biçimde yönetiyordu. Ancak, yitirilen tüm topraklara rağmen, Osmanlı devleti yine de büyüktü. Anadolu, İstanbul’dan Adriyatik denizine kadar Balkanlar’ın orta bölümü, Kuzey Afrika’da Trablusgarp ve Mısır, Aknediz’de Girit ve Kıbrıs gibi adalar Osmanlı toprağıydılar ve Arabistan üzerinde de hükümranlığı vardı.

Kırım savaşını izleyen yirmi yıl içinde Yakındoğu’da önemli bir bunalım ortaya çıkmadı. Doğal olarak, olaylar durmadı ve çökmekte olan bir imparatorluğun sınırları içinde durması da beklenemezdi. Ancak, bu olaylar büyük devletler arasındaki ilişkileri bunalım yaratacak ölçüde gerginleştirmedi. Yirmi yıllık göreli sessizlik dönemi, Yakındoğu’nun istikrara kavuştuğunu da göstermiyordu. Gösterdiği, büyük devletlerin dikkatlerinin başka yerlere çevrildiği ve dolayısıyla Osmanlı sorunlarının Avrupa barışını bozmasına izin vermedikleriydi. Son elli ya da altmış yıldır Yakındoğu’da gücünden çok şey yitiren Habsburg imparatorluğu, 1960’larda “İtalya” ve “Almanya”da ortaya çıkan ulus-devlet kurma akımlan karşısında var ya da yok olma mücadelesi veriyordu. III. Napolyon Fransası için Yakındoğu sorunları, Avrupa’daki önemli gelişmeler (İtalyan ve Alman ulusal birliklerinin kurulması) karşısında ikinci plâna düşmüştü. Boğazlar, Kafkaslar ve Karadeniz, Rusya için her zaman önemli idiyse de, bu devlet 1856 sonrasında dikkat ve enerjisini Orta Asya ve Çin’de

topraksal genişlemeye çevirmişti. İngiltere ise, 1840-1856 dönemiyle karşılaştırıldığında, artık Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün korunması için etkin bir tavır koymamağa başlamıştı (Anderson, 1966: 149). Kısaca, Yakındoğu 1856'yı izleyen yirmi yıl içinde de uluslararası sürtüşmeler için "verimli" bir bölge olma özelliğini sürdürdüyse de, bu sürtüşmeler Avrupa barışını bozacak kadar tehlikeli boyutlara tırmandırılmadı.

2

Sürtüşmeler Avrupa barışını tehlikeye düşürmeyedursun, Osmanlı devletinin zayıflama ve parçalanması 1856 sonrasında da inatçı bir biçimde sürmekteydi. Tuna eyaletlerinde birlik ve bağımsızlık istekleri her geçen gün daha güçlü biçimde duyuruluyor, Suriye'de merkezi otoriteye karşı isyanlar birbirini izliyor, Girit yönetilemez hale sokuluyordu.

Girit'teki ayaklanmalardan yararlanmak isteyen Yunanistan, 1866 tarihinde adanın Yunanistan'a ilhakını istediği zaman kolayca iki büyük müttefik buluvermişti: Fransa'nın da vereceği destekle, sürekli arka çıktığı Yunanlıları "Türk baskısından" kurtarmak isteyen ve kendini Bizans'ın mirasçısı kabul eden Rusya ile 1866 yılındaki Prusya-Avusturya savaşının sonucundan endişelenen ve güçlenen Prusya'ya karşı Doğu Avrupa'da Rus desteğini aramağa başlayan Fransa. Bu iki devletin artan baskısı karşısında gerileyen Ingiltere ve Avusturya, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü korumada etkin bir tavır alamayınca, 1867 yılında bir "orta yol" üzerinde anlaşmaya varıldı ve Girit'e özerklik tanındı. Özellikle Girit'teki bu başarısından aldığı ders ve cesaretle, Yunanistan, bundan sonra Osmanlı devletine karşı bir "salam taktiği" politikası izleyecek ve ana amaç doğrultusunda ufak ödünlerle yetinir görünerek, uygun bir zaman geçtikten ve uluslararası ortam uygun bir duruma geldikten sonra, ana amaca yönelecektir. Burada, Girit adasının özerkliği, toprağın Yunanistan'a bağlanması yolunda ilk adım niteliğindeydi.

Çok çeşitli ırk ve mezheplerin yanyana yaşadığı Suriye, Mısır yönetiminin son yıllarında huzursuzluk içine itilmiş bir Osmanlı eyaletiydi. Mısır yenildikten ve Suriye'yi boşalttıktan sonra, Osmanlı devletine verdikleri desteğin yazılı olmayan bedelini almak isteyen Ingiltere ve Fransa işin içine girdiler. Birincisi bölgenin Dürzilerini, İkincisi

Marunilerini desteklemeğe başladı. Böylece, eyalet ve özellikle Lübnan, büyük denizci devletlerin stratejik noktalar rekabetinde “arena” haline geldi. Sonunda, Maruni ve Dürzilere toplumsal özerklik tanınarak, Osmanlı devleti ile İngiltere ve Fransa arasında uzlaşmaya varıldı. Ancak, bu uzlaşma çok uzun süreli olamadı. Bunun üzerine 1845 yılında tek başına harekete geçen Osmanlı hükümeti bölgede huzur ve güvenliği sağladı. Özerklik biçim olarak sürdüyse de, gelecek 15 yıl, bölgede Osmanlı gücü artarken, Maruni ve Dürzilerinki azaldı. 1860 yılında çıkan büyük bir çatışma (Ülman, 1966), yeni bir Avrupa müdahalesine yol açtı. İstanbul’daki büyük devletlerin büyükelçileri ve Bab-ı Alî arasında sürdürülen müzakereler sonunda,1861 yılında Lübnan için yeni bir yönetim biçimi kabul edildi. Buna göre, bölge büyük Avrupa devletlerine danıştıktan sonra Bab-ı Alî tarafından, Lübnanlı olmayan bir Osmanlı Hıristiyan valisince yönetilecekti Bu özel statü, 1914 yılına kadar Lübnan’ı en iyi yönetilen Osmanlı toprağı haline getirmiştir (Hurewitz, 1975: 346-9).

II.MALÎYE VE ORDUNUN TÜKENİŞİ: AYASTEFANOS VE SONRASI

1.1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı

1

19. yüzyılın dördüncü Osmanlı-Rus çatışması olan ve devletin Balkan topraklarını tam anlamıyla parçalayan bu savaşın nedenleri arasında, özellikle Rusya’nın 1870’lerle birlikte Panislavist bir politika izlemeğe başlaması ve bir vergi sorunundan dolayı, Hersek halkının 1875 yılında ayaklanması ağır basmaktadır. Osmanlı devletinin ağır bir yenilgiye uğramasının nedeni ise, önceki Osmanlı-Rus çatışmalarının aksine, bu kez Rusya, Avusturya ve Almanya’nın Osmanlı devletine karşı ortak bir politika izlemeleri ve devletin müttefiksiz kalmasıdır. Rusya’nın 1870’lerle birlikte Panislavist politika izlemesinin bir nedeni, bu yolla içinde Sırp azınlığı bulunan Osmanlı devletinin parçalanmasını hızlandırmak ise ikinci nedeni 1871 yılında Alman ulusal birliğinin kurulmuş olmasıdır. Rusya şimdi Avrupa’nın ortasında ortaya çıkan ve Balkanlara doğru da genişleme eğiliminde olan bu Pan Cermen bloğa karşı bir Panislav blok ile denge kurmayı amaçlıyordu. Üç devletin Osmanlı devletine karşı ortak hareket

etmelerinin nedeni ise, 1872 yılında Birinci Üç İmparatorlar Birliği'nin (Rusya, Almanya ve Avusturya) kurulmuş olmasıdır. Artık ortada Osmanlı devletinin yardımına koşacak "Avrupa uyumu" da yoktu, çünkü Alman ulusal birliğinin kurulması bu uyumu ve Avrupa dengelerini altüst etmişti.

1875 yılında Hersek halkının vergi sorunundan dolayı ayaklanması üzerine, adı geçen üç devlet, Osmanlı devletine, bölgede reform yapılması konusunda baskıda bulundular. Baskının başarısız olması üzerine Rusya ile Avusturya Peşte'de 1877 yılında bir anlaşma yaptılar. Peşte anlaşmasına göre, Rusya Avusturya'yı Bosna ve Hersek'te, Avusturya da Rusya'yı Balkanlar'ın öteki bölgelerinde serbest bırakıyorlardı. Ancak, Rusya Balkanlar'da tek ve büyük bir Slav devleti kurmayacaktı. Bu anlaşmanın hemen ardından Osmanlı-Rus savaşı çıktı.

2

Kafkaslar ve Tuna'da olmak üzere iki cephede süren savaş, Osmanlı ordularının yenilgisi ile sonuçlanmış ve iki devlet arasında Osmanlı devleti için çok ağır hükümler taşıyan, ancak uygulanamayacak olan Ayastefanos Barış Antlaşması imzalanmıştır (Karal, 1983: 64-6). Antlaşma, Osmanlı devletine bağlı olarak, özerk ve sınırları çok geniş bir Bulgar prensliği kurmaktaydı. Bu devletin sınırlan kuzeyde Tuna akarsuyu, doğuda Karadeniz, güneyde Ege denizi ve batıda da Arnavutluk'a dayanmaktaydı. Daha sonra "Ayastefanos sınırları" daraltılacak ve bu tarihten başlayarak bugüne kadar sürmek üzere, Bulgar hükümetleri "Ayastefanos Bulgaristanı"nı kurmayı en önemli dış politika amacı sayacaklardır. İkinci olarak, Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını kazandılar. Ayrıca, büyük bir Bulgaristan kurarak Peşte antlaşmasını çiğneyen Rusya, antlaşmaya Bosna Hersek'te ortak Rus — Avusturya denetiminde reform yapılması hükmünü koydurtarak, Peşte anlaşmasına ikinci kez aykırı hareket etmişti. Bunların yanında, Rusya Doğu Anadolu'da Kars, Ardahan, Batum, Eleşkirt ve Beyazıt bölgelerini de topraklarına katıyordu.

Bu hükümlerden anlaşılacağı gibi, Ayastefanos antlaşması Osmanlı-Rus ilişkilerinde bir dönüm noktasıdır. Sözde Osmanlı hükümranlığı altındaki Bulgar prensliği, iki yıl için Rus askerlerinin işgalinde ve bir Rus komiserinin fiili yönetiminde bulunacağından, İstanbul sürekli bir tehdit altında bırakılmış oluyordu. Doğu Anadolu'daki toprak kayıplarından

sonra, Rusya doğudan Anadolu için büyük bir tehdit daha oluşturmaktaydı. Bundan başka Osmanlı devleti, Girit, Teselya ve Arnavutluk’ta yapacağı reform konusunda Rusya ile işbirliği yapmayı yükümlendiğinden, içişlerine yabancı bir devletin müdahalesini de kabul etmiş oluyordu (Karal, 1983: 66-7).

Bu barışa en büyük tepki Avusturya ve İngiltere’den geldi. Avusturya açısından neden açıktır: Rusya, iki devlet arasında daha önce imzalanan Peşte anlaşmasını çiğnemiş ve Avusturya’nın Balkanlar’daki çıkarlarını dikkate almamıştı. Ingiltere’nin Osmanlı devletine karşı izlediği politikada 1878 yılı önemli bir dönüm noktasıdır. İngiltere, bu tarihten sonra, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk ederek, bu devleti yıkıp toprakları üzerinde kendine bağlı devletler kurma ya da kendisi yerleşme yolunu tutacaktır. Ama şimdi, Rusya gerek Balkanlar’da ve gerekse Doğu Anadolu yaylasında üstün bir duruma geçerek, İngiltere’nin imparatorluk yolunu tehdit eder duruma gelmişti. İşte, bu nedenlerle Avusturya ile İngiltere, Ayastefanos’un değiştirilmesi için Rusya’ya baskı yapmağa başladılar ve bunda başarılı da oldular. Osmanlı devleti ile Rusya arasında 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Barış Antlaşması imzalandı (Karal, 1983: 76-8; Hurewitz, 1975: 413-4).

Antlaşmayı hazırlayan Berlin Kongresi, artık sözde kalan 1815 “Avrupa uyumunun” ya da yeni kurulan dengenin, Osmanlı sorunlarıyla ilgili olarak toplanan beşinci ve sonuncu ya da ilk konferansıdır. İıgiliz-Rus ilişkilerinin giderek bozulmasından ve bunun 1870’lerde büyük zorluklarla yeniden kurulan Avrupa güç dengesine olumsuz etkilerinden çekinen Alman Şansölyesi Otto von Bismarck, bu iki devletin arasını bulmayı ve hizaya getirmeyi dış politikasının en önemli unsurlarından biri yapmıştı. Avrupa birliğini yeniden sağlayabilmek için, 1856 Paris antlaşmasını imzalayan bütün devletleri, Rusya’nın Osmanlı devletine kabul ettirdiği Ayastefanos antlaşmasının yeniden gözden geçirilmesi için, Berlin’e davet etti.

Berlin antlaşması ile Bulgaristan’ın sınırları daraltılmış ve Bosna-Hersek Avusturya’nın işgal ve yönetimine bırakılmıştır. Bir önceki antlaşmadaki Romanya, Sırbistan ve Karadağ’ın bağımsızlık hükümleri aynen korunuyor, Rusya Doğu Anadolu’da Eleşkirt ve Beyazıt’ı Osmanlı devletine geri veriyordu. Girit adasının özerkliği ise doğrulanıyordu.

Berlin antlaşması, özellikle Osmanlı devleti ve genellikle Avrupa tarihi açısından çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Bir kere, Osmanlı devletinin 19. yüzyıldaki parçalanma sürecinde önemli bir aşamayı oluşturmaktadır. İki büyük devlet, İngiltere ile Avusturya, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü koruma politikasını bırakmışlardır. Bu tarihten başlayarak, bu iki devletten boşalan yeri Almanya almağa başlayacaktır. Ayrıca, Berlin düzenlemesi taraflardan hiçbirini tatmin etmiş değildir. Balkan Slavları aradıklarını bulamamışlar, Rusya istediği kadar büyük bir Slav devleti kuramamış, Avusturya ise Bosna-Hersek'i tam anlamı ile sınırlan içine katamamıştı. Bölgenin Avusturya yönetimine girmesi, Sırbistan'daki milliyetçi duyguları körüklemişti. Kısaca, Berlin düzenlemesi bundan sonra ortaya çıkan Balkan bunalımlarının ve belki de 1. Dünya Savaşı'nın temellerinden birini oluşturur.

Berlin antlaşmasının hükümleri, büyük devletlerin amacının, yalnız Ayastefanos antlaşmasının değiştirilmesi değil, 1856 Paris antlaşmasının kurduğu ve son savaşla değişen Yakındoğu dengesinin yerine yeni bir denge kurmak olduğunu göstermektedir. Bu denge de Osmanlı topraklarının parçalanması ile ortaya çıkmıştır. Bundan başka, Bismarck, Kongreden eli boş dönmüş bulunan Fransız delegesine, bu devletin Tunus'u işgal edebileceğini söyledi. Bu bakımdan, Berlin düzelemesi, hem Osmanlı topraklarını parçalamış ve hem de ortaya koyduğu örnek ve temsil ettiği anlayış dolayısıyla geriye kalan toprakların paylaşımı için açık kapı bırakmıştır. İşte, bu yüzden, Paris antlaşmasında kabul edilen "Osmanlı topraklarının bütünlüğünü saygı" ilkesi, Berlin antlaşmasında yer almamıştır. Üstelik, yine Paris antlaşmasında kabul edilmiş bulunan "Osmanlı devletinin içişlerine karışmamak" ilkesi de yeni antlaşmada yoktur (Karal, 1983: 78).

Görüldüğü gibi, Berlin antlaşması Osmanlı devletini çok güç bir durumda bırakmıştı. Yeni Sultan Abdülhamit'in önünde devletin kurtarılması için iki yol kalıyordu. Birincisi, meşrutiyet yönetimini kurup geliştirmek ve böylece çeşitli ırklardan oluşan Osmanlı toplumunu ortak çıkar bağlarıyla birbirine bağlayarak, devletten ayrılma eğilimlerini ortadan kaldırmaktı. İkinci yol ise, güçlü bir Avrupa devletinin sürekli desteğini sağlamaktı. Bu diplomasi geleneğinin yüz yıllık bir geçmişi vardı. Berlin kongresi İngiltere ve Fransa'ya artık güvenilemeyeceğini göstermiş

olduğuna göre, geriye Almanya kalıyordu. II. Abdülhamit, mutlakiyetçi kişiliğine ters düştüğünden, meşrutiyet seçeneği üzerinde pek durmayacak ve Almanya'nın peşine takılacaktır (Karal, 1983: 79). Kitabın bundan sonraki bölümlerinin konusu bunlardır.

3

İngiltere'nin Osmanlı devletini parçalama politikasının ilk göstergesi, Kıbrıs adasının işgal ve yönetimini eline geçirmesidir. Kıbrıs, İngiltere'nin Osmanlı devletinden fiilen koparıp eline geçirdiği ilk toprak parçasıdır. İngiliz hükümeti bu davranışıyla Bab-ı Alî ile 40 yıldır sürdürdüğü yakın ilişkiyi de sona erdirmiş oldu. Bu davranışın ani nedeni, Rusya'nın 1877-1878 savaşı sonunda Kuzeydoğu Anadolu bölgesindeki stratejik kentleri eline geçirmesiydi. Ancak, İngiltere'nin adaya daha önce göz koyduğu ve Rusya'nın bu kentleri eline geçirmesinin ancak bir bahaneden öteye gitmediği açıktır. İngiliz Başbakanı Disraeli'ye göre, Doğu Anadolu yüksekliklerine sahip olan Rusya, Bitlis yoluyla İskenderun Körfezi'ne kadar rahatça ilerleyebilir ve İngiltere'nin Yakındoğu'daki imparatorluk ulaşımını tehlikeye düşürebilirdi. Daha 24 Nisan 1877 tarihinde, yani Kuzeydoğu Anadolu kentleri resmen Osmanlı yönetiminden çıkmadan önce, Londra, St. Petersburg'u uyarmış ve Süveyş Kanalı'nın ablukaya alınmasını, Mısır'ın işgalini ve Boğazlar rejiminin değiştirilmesini düşmanca hareketler olarak göreceğini bildirmişti (Hurewitz, 1975: 411).

1877 yılının Kasım ayına gelindiğinde İngiliz Başbakanı Disraeli, Osmanlı devletinden Doğu Akdeniz'de bir deniz üssü almayı ya da kiralamayı düşünüyordu. 1878 Şubatında Kıbrıs bu iş için seçildi. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'ye göre Kıbrıs'ın (bugün bile pek değişmemiş olan) şu üstünlükleri vardı: Hem Anadolu ve hem de Suriye'ye yakındı; açık bir düşmanlığa yol açmaksızın ve Avrupa barışını tehlikeye düşürmeksizin, Anadolu ve Sureye'de askeri harekât için gerekli olan savaş malzemesi ve askerî birlikler adada toplanabilirdi. Buradan başlatılacak bir harekât ise, Avrupa kıtasında herhangi bir toprak parçası ele geçirilmediğine göre, büyük devletlerin tepki ve kıskançlığına yol açmazdı.

1878 Mayısında, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Austen Henrv Layard, Londra'dan aldığı yönerge üzerine, Sultan II. Abdülhamit'e bir savunma ittifakı önerisi sundu ve iki gün de düşünme süresi tanıdı. Bir süre

sonra, 4 Haziran 1878 tarihinde imzalanan, Kıbrıs'ın işgal ve yönetimini Ingiltere'ye bırakan ve Rusya'nın Osmanlı devleti aleyhine genişlemek istemesi durumunda İngiltere'nin askerî yardım sözünü verdiği ittifak, 15 Temmuz 1878'de yürürlüğe girdi (Hurewitz, 1975: 411-3). Burada önemli olan noktalar, işgalin, Rusya Kars ve Batum'u elinde tuttuğu sürece geçerli olacağı ve Osmanlı hükümetinin Doğu Anadolu illerinde reformlarda bulunma sözünü vermesidir.

Berlin antlaşması ve Kıbrıs sözleşmesi Osmanlı devletin parçalanmasında gerçekten bir dönüm noktası sayılabilir ve "Avrupa'nın yaşlısının" ömrünün sonuna yaklaşmakta olduğunu gösterir. O kadar ki, bu uluslararası antlaşmalara gıpta ile bakan öteki Avrupa devletleri ve daha büyük "lokmalar" bekleyen Ingiltere, ilerki tarihlerde Osmanlı devletinden koparacakları toprak parçalan için yatırım yapmağa başladılar. Ingiltere, 1876 yılından başlamak üzere, Fransa'nın elinde bulunan Süveyş Kanalı hisse senetlerini satın almağa başlamıştı. Mısır Hidivi İsmail'in 1879 Nisanında İngiliz-Fransız ortak malî denetimini sona erdirmek için mücadeleye başlaması, Hidivliğine mal oldu. II. Abdiilhamit, Avrupa devletlerinin ortak baskısı karşısında, 26 Haziranda İsmail'in yerine büyük oğlu Tevfik'i Mısır Hidivi olarak atadı ve böylece Mısır'da İngiliz ve Fransız etkisi korunmuş oldu. Ancak, bir süre sonra, İngiliz-Fransız ortak faaliyetleri Mısır ekonomisi üzerinde kötü etkilerini göstermeğe başlayınca, yerel direnmeler ortaya çıktı. 9 Eylül 1881 tarihinde Albay Arabi'nin önderliğinde ulusçu ordu subayları ayaklandılar ve Hidiv'den temsilî hükümet ve daha güçlü bir ordu yönünde ödünler kopararak, hükümet üzerinde önemli bir denetim kurdular. 8 Ocak 1882 tarihinde, İngiltere ile Fransa, Fransız Dışişleri Bakanı Léon Gambetta'nın verdiği bir nota ile Hidiv'in otoritesini yeniden sağlamak istediler. Bu hareket hem Bab-ı Alî'nin ve hem de öteki önemli Avrupa devletlerinin protestosuna yol açtı (Hurewitz, 1975 :444-6). 1882 ilkbaharında, ulusçu hareketin artması üzerine, İngiltere Mısır'a asker çıkararak Osmanlı devletinin bu en zengin bölgesini işgal etti.

Fransa, İngiltere'nin Mısır üzerindeki emellerine karşılık olmak üzere Tunus'a göz koymuştu. Daha Berlin kongresinde İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury, Fransız Dışişleri Bakanı Waddington'a, Kıbrıs'ın işgali için Bab-ı Alî ile gizli bir sözleşme yaptığım çıtlatmış ve Fransa'nın Tunus'u ele

geçirmekte serbest olduğunu söylemişti. Böylece, Palmerston'ın 40 yıldır sürdürdüğü Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün korunması politikası son darbeyi de yemiş oldu. Daha önce belirtildiği gibi, Fransa'nın dikkatini Avrupa sorunlarından ve özellikle 1871 savaşıyla eline geçirdiği Alsace-lorraine bölgesinden Avrupa dışına çevirmeğe çalışan Bismarck da bunu destekleyince, Fransa 1881 yılının Mayıs ve Haziran aylarında Tunus'u eline geçirdi ve Osmanlı hükümetinin tepkisi de kuru bir protestodan öteye geçemedi (Hurewitz, 1975:433-43).

Tunus oldu-bittisini, bölgede gözü olmasına rağmen kabul etmek durumunda kalan İtalya (eski müttefik Piyemonte), Arnavutluk ve Trablusgarb'ı en yakın fırsatta eline geçirmek kararlılığıyla avundu. Almanya ise hiçbir şey istemedi. Bismarck'ın dış politikasında en önemli nokta, Avrupa barışının korunması ve yeni kurulan devletin Avrupa dışında sömürge rekabetine etkin bir biçimde katılmamasıydı (Sander, 1984: 154-8). Ancak, Osmanlı yöneticisinin dostluğunu ve şükran borcunu kazandığı için, bu "mütevazi" tavrının karşılığını fazlasıyla alacaktır. Dolayısıyla, Berlin kongresinde en iyi yatırımı Bismarck yapmış oluyordu. (Marriott, 1930 : 342). Yunanistan ise, hiç de "mütevazi" olmayan bir biçimde Girit, Epir ve Makedonya'nın bir parçasını istediyse de, bu isteklerini hemen elde edemedi.

Osmanlı devletinin parçalanması sürecinde İngiltere ile Rusya'nın kendi emelleri için başvurdukları bir başka yol, Osmanlı sınırları içinde o zamana kadar barış içinde yaşamış olan Ermenilerin bağımsızlık vaadiyle kışkırtılmasıdır (Karal, 1983 : 129-145; Ataöv, 1984; Gürün, 1983 : 114-92; Uras, 1976:200-273). Rusya nasıl Ortodoksların, Fransa Katoliklerin koruyuculuğunu üstlenmişse, İngiltere de, özellikle Berlin kongresinden sonra, Protestanların davasını desteklemeğe başlamıştır.

Daha Ayastefanos'tan önce, Osmanlı Ermenileri, Rusya'ya başvurarak korunmalarını istemişlerdi. Büyük ölçüde bu yüzden, Ayastefanos antlaşmasının hükümleri içine, Osmanlı hükümetinin Ermenilerin oturdukları bölgelerde reform yapılması ve bu reform yapılana kadar Rusya' nın savaşta işgal etmiş olduğu yerlerden çekilmemesi koşulu eklenmişti. Berlin'de bu hüküm hafifletilerek, Osmanlı devletinin buralarda reform yapması ve bu konuda Avrupa devletlerine arada sırada bilgi

vermesi üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Böylece, büyük devletlerin desteğine rağmen isteklerine kavuşamayan Ermeniler, bu tarihten sonra Hınçak ve Taşnak adlı gizli hücreler yoluyla örgütlenmeğe başlayacaklar ve Osmanlı devletinin 1877-1878 savaşında olduğu gibi zayıf anlarından yararlanarak, tedhiş hareketlerine girişeceklerdir. Bu durum Birinci Dünya Savaşı'na kadar böylece sürecek, Osmanlı hükümetinin yabancı devletlerle işbirliği yapan asileri yola getirmek için aldığı tedbirler ise, Avrupa ve A.B.D.'nde Osmanlüar aleyhine kampanyalar açılması sonucunu doğuracaktır.

2.Birinci Meşrutiyet

Bu dönemde Osmanlı devletinin iç gelişmeleri açısından en önemli hareket, 1876 tarihinde Meşrutiyet'in, yani anayasal ya da meşrutî monarşinin kurulmasıdır. Osmanlı devletinin siyasal yapışım değiştirmeyi amaçlayan ilk hareket, 1865 yılında Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurulmasıydı (Karal, 1983:209-10). Bu cemiyetin amacı, mutlak monarşi yerine, anayasal bir monarşi kurmak, yani monarkın yetkisini halkın temsilcilerinden oluşan bir parlamento ile sınırlandırmaktı. Osmanlı devletinde rahat çalışamayacaklarını anlayan Yeni Osmanlılar, 1867 yılında Fransa'ya gittiler ve "Genç Türkler" adıyla çalışmalarını orada sürdürdüler. İşte, birinci Meşrutiyet'in ilânında bu cemiyetin etkisi büyük olmuştur.

Genç Türk hareketi, temelde II. Abdülhamit dönemine bir tepki olarak gelişmiş sayılabilir. Genç Türk döneminde, Cumhuriyet Türkiyesi'nin ilk döneminin (1923-1950) bürokratik ve düşünsel temelleri atılmış ve bu temeller Cumhuriyet döneminde gelişip güçlenmiştir. Bu akım karşısında yer alan II. Abdülhamit, Tanzimat döneminden beri "körtopal" sürdürülmeğe çalışılan Batılılaşmayı terk ederek, yerine "İslam uygarlığını" getirmek istiyordu. Dolayısıyla, Osmanlı hükümeti, Yeni Osmanlılar ve sonra Genç Türklerin liberal siyasal özlemlerini reddediyor, ortadan kaldırmak istiyordu. Kısaca, Abdülhamit, Tanzimat döneminin lâik yaklaşımına tepki olarak, uzun iktidar dönemi boyunca, dinî bürokrasi, Tanzimat döneminde güçlenmiş bulunan sivil bürokrasinin aleyhine sayıca büyümüş ve giderek siyasal sistemde daha önemli bir yere sahip olmuştur (Heper, 1974:76).

Yeni OsmanlIların, devletin genel çöküşüne buldukları çare ise, Osmanlı toplumunun birincil siyasal bağı olarak, Osmanlı yurttaşlığı kavramım gerçekleştirmekti. Genç Türklerin de devraldıkları bu düşünce, temsilî kuruluşlar, yerel seçimler ve yurttaşlar arasında eşitlik ile yaşam, özgürlük ve mal güvenliğinin sağlanması biçiminde ilk Osmanlı Anayasasında gerçekleşti (Sunar, 1974: 54). Bu gelişmelerin sonucunda, Mithat Paşa ve arkadaşlarının da çabalarıyla yeni tahta oturan II. Abdülhamit (1876-1909) Meşrutiyet'i ilân etmek zorunda kaldı.

Meşrutiyet'in ilânının II. Abdülhamit açısından başka nedenleri de vardır. Osmanlı hükümeti Kırım savaşında aldığı borcun faizlerini bile ödeyemeyecek duruma düşmüştü ve borcun süresini uzatmak ve faizlerini düşürmek için uğraşıyordu. Üstelik, daha önce görüldüğü gibi .İngiltere artık Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü korumak niyetinde değildi ve buna karşılık Rus baskısı da ağırlaşıyordu. Bu durumda Abdülhamit, sözde köklü bir reformla göz boyamak, uygun bir fırsat çıktığında hesaplaşmak üzere yeni reformcu unsurlara şirin görünmek ve İngiltere ile Fransa'dan ekonomik ve siyasal destek sağlamak düşüncesindeydi. Meşrutiyet'in kendisi tarafından ilânı bu yolda çok iyi bir fırsattı.

1876 Anayasası (Karal, 1983 : 222-6) Osmanlı devletinin siyasal yapısında sürekli bir değişiklik getiremedi. Sultanın yetkilerine gerçekte bir sınırlama konmamış, yürütme yetkisi yine kendisine toplanmış, yasama yetkisi de Sultanın denetimi altına alınmıştı. Üstelik, Sultana istediği zaman parlamentoyu feshetmek yetkisi de tanınmıştı. Kanun yapma girişimi sultanın iradesine bırakılmıştı. Hükümet, tam anlamıyla meclis önünde sorumlu olmadığı gibi, başkanı ve bakanlan sultanın seçmesi dolayısıyla, tam bir temsilî nitelikte de değildi. Anayasanın en zayıf noktası ise 113. maddesiydi ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na göre bile gerici bir niteliğe sahipti. Bu madde, sultana .sorgusuz, yalnızca polis araştırması ile, devletin güvenliği için zararlı gördüğü kişileri sınır dışına göndermek hakkını veriyordu (Karal, 1983:230). Üstelik, Meşrutiyet, halkın baskısı sonucu ilân edilmek zorunda kalınan bir hareket de değildi. Türk siyasal tarihindeki önemi, mutlakiyete indirilmek istenen ilk darbe olması ve daha sonraki anayasal gelişmelerin başlangıcını oluşturmasında yatar. Zaten, II.Abdülhamit, ilânından bir yıl sonra başlayan Osmanlı-Rus savaşını bahane ederek meclisi feshetmiş ve anayasayı da rafa kaldırmıştır. Bundan

sonra Genç Türk hareketi 1889 yılında yeniden örgütlenecek ve demeğin adı da Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (sonra partisi) olarak değiştirilecektir.

33 yıl Osmanlı tahtında kalan II. Abdülhamit, tüm iktidarı boyunca ulusçu ve liberal hareketleri yabancı devletlerin oyunu olarak değerlendirip, ağır bir baskı rejimi kurmuştur. Yabancı ülkelerdeki ulusçu hareketler devletin parçalanması, içerdekiler ise mutlak yetkisinin kısıtlanması anlamına geliyordu. Ulusçuluğa karşı dinsel uyanışı kullanmağa çalıştı ve devleti, AvrupalIları birbirlerine karşı oynayarak korumak istedi. Amacı, Osmanlı sultanlarının son yüzyıllar içinde pek kullanmadıkları “Halife” sıfatını canlandırarak, ortak Hıristiyan tehdidine karşı militan bir Islâm direnişi örgütlemekti. Ancak, “Müslümanlık” bilinci yavaş yavaş Batı’nın üstünlüğüne karşı hesaba katılması gereken bir güç haline gelmekteyse de, Halifelik tarihte kalmıştı. Bu durum, Abdülhamit’in pek iyi bilinmeyen bir girişiminde açıkça ortaya çıktı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında, Kafkaslar’daki Rus baskısını azaltmak için, Afgan Müslümanlarına “Kutsal Cihat” çağrısında bulundu ve Halife’nin isteklerine uygun olarak Rusya’ya karşı yeni bir cephe açılmasını istedi. Hatta bunun gerçekleşmesi için, kendisini temsilen bir yüksek din görevlisini de Afganistan’a yolladı. Bu girişim tam bir başarısızlıkla sonuçlanacaktır (Lee, 1941). Dolayısıyla, bu ve bundan sonraki çabalarında beklediği “Halife Sultan” önderliğinde Müslüman direnişi bir türlü gerçekleşmedi. Ama, her şeye rağmen, Osmanlı devletini, Kıbrıs ve Tunus istisna edilecek olursa, fazla bir toprak kaybına uğratmadan, 33 yıl korumasını bildi. Bu başarıda uluslararası gelişmelerin de payı oldu.

3.Yeni Dost Almanya

1 Kasım 1889 tarihinde Almanya İmparatorluk yatı Hohenzollern, Kayzer II. Wilhelm ve eşi ile birlikte Çanakkale Boğazı’ndan geçti. II. Wilhelm İstanbul’a barış havarisi, ekonomik sızma habercisi ve siyasal destek müjdecisi olarak geliyordu. Kayzer’in bu ziyareti, Hohenzollern hanedanlığının geleneksel “Avrupa politikasından” yani Avrupa’da hiç olmazsa bir kuşaklık barış dönemi kurmak ve bunun için de Avrupa-dışı rekabete girişmemek çabasından önemli bir ayrılışı ve genç monark ile yaşlı Şansölye Bismarck arasındaki görüş farkını simgeler.

Gerçekten, II. Wilhelm'in yeni "dünya politikasında" Osmanlı devletinin önemli ve anlaşılır bir yeri vardı. "Sömürgesiz" Almanya ile öteki Avrupa devletlerinin sömürgeleri arasında yaygın bir Osmanlı imparatorluğu bulunuyordu. Avrupa'nın büyük emperyalist devletleri deniz imparatorlukları kurmuşlarsa, Almanya da bir kara imparatorluğu ve sömürgesi kurabilir, deniz sömürgelerini karadan çevirebilirdi. Üstelik, Kayzer zamanı da iyi seçmiş ve İstanbul'da diplomatik bir boşluk olduğunu anlamıştı. Osmanlı devleti ekonomik ve askerî sızma için de son derece yumuşaktı. Fransa, I. François'dan Napolyon Bonapart'a kadar, İstanbul'un dış politikada önemli bir dayanağıydı. Bu tarihten sonra, Fransa'dan boşalan yeri İngiltere doldurmuş, ancak 1878'de Kıbrıs ve 1882'de Mısır'ın bu devlet tarafından işgali, Londra ile İstanbul arasındaki ilişkileri soğutmuştu. İşte, II. Wilhelm bu boşluğu doldurmakta kararlıydı.

Osmanlı yöneticilerinin, büyük devletler arasında Almanya'ya yakınlık duymalarının nedeni ise, Almanya dışındakilerin izledikleri dış politikaların Osmanlı devletinin varlığını tehdit edecek biçimde değişmesidir. Daha önce değinildiği gibi, İngiliz dış politikasının değiştiği, Kıbrıs ve Mısır'ın işgaliyle somut bir biçimde ortaya çıkmıştı. Gladstone başkanlığındaki Liberal Parti işbaşına gelince, Muhaafzakâr Disraeli hükümetinin 4'Türk taraftarı" olmakla suçladıkları dış politikasını ter kettiler (Ortaylı, 1981: 25). Rusya, yalnız İstanbul'un ele geçirilmesini dış politikasının bir numaralı hedefi olarak sürdürmekle kalmıyor, 1878 tarihli Berlin antlaşmasından "az kârlı" çıktığını belirterek, Balkan Slav ulusçuluğunu her fırsatta kışkırtmaya devam ediyordu.

Bu değişen uluslararası ortam içinde, daha 1881 yılında Almanya'nın ileri gelen askerlerinden Colmar von der Goltz'un başkanlığında bir askerî heyet İstanbul'a gelmişti. Osmanlı devletindeki adıyla "Goltz Paşa" tam 12 yıl Osmanlı ordusunu yeniden düzenlemek ve güçlendirmek için çalıştı.

Bu arada, Alman askerleriyle birlikte Alman tüccar ve bankerleri de Osmanlı devletine gelmişlerdi. Deutzche Bank'ın bir şubesi İstanbul'da açılırken, Alman tüccarları ülkenin her köşesine girip çıkmağa başlamışlardı. Aslında, 1880'lere kadar Alman ticareti Osmanlı ticaretinde etkisini duyuramamıştı. 1887 yılına gelindiğinde, Almanya'nın Osmanlı ticaret hacmi içindeki yeri % 6 iken, İngiltere'ninki % 61, Fransa'nınki ise

% 18’di. 1910 yılına gelindiğinde ise, İngiltere’nin payı % 35’e düşerken, Almanya’nınki % 21’e yükselmişti. Almanya’nın yakın müttefiki ve ticaret ortağı Avusturya’nın da payının % 21 olduğunu dikkate alırsak, Osmanlı ticaretindeki “Germen” payı % 42 ile ilk sıraya yükselmişti (Ortaylı, 1981 : 29-31).

Osmanlı devletinde Alman etkisi ve Osmanlı aydın ve yöneticilerinin Alman askerî disiplin ve başarılarına hayranlıkları da sürekli artıyordu. Üstelik, II. Abdülhamit’in devleti yıkılmaktan kurtaracak Panislâmizm formülü ilişkilerin gelişmesinde etkili oldu. Çünkü, kendisi, Müslüman ülkelerde sömürgeleri olmayan ve Müslümanlara dost görünmeyi başaran Almanya’yı hayırhah bir müttefik olarak kabul etti (Ortaylı, 1981: 41). İşte, II. Wilhelm’in ziyareti, iki ülke arasında zaten iyi olan ilişkileri daha da güçlendirmek amacını taşıyor, olumlu ortamı değerlendiriyordu.

II. Wilhelm 1898 yılında İstanbul’a ikinci ziyaretini yaptı. Zaman yine çok iyi seçilmişti. Çünkü, daha önce değinilen Ermeni ayaklanmalarının bastırılması, İngiltere ve Fransa’da büyük bir tepki ile karşılanmıştı ve bu iki devletle Osmanlı devleti arasındaki ilişkiler her geçen gün biraz daha bozulmaktaydı. Kayzer, İstanbul’dan sonra Kudüs’e giderek, burada bir Protestan kilisesini açtı. Bu davranışla, İngiltere’nin Osmanlı sınırları içinde yaşayan Protestanlar üzerindeki etkisini sınırlandırmayı amaçlamaktaydı. Ayrıca, Almanya’nın bir sömürge imparatorluğu kurmasında ve Doğu’ya yayılmasında Müslümanların da yardım ve sempatisini kazanmak gerekiyordu. Bu yüzden, Kudüs’ü ziyareti sırasında, “Gerek Majeste Sultan, gerekse Halifesi olduğu dünyanın her tarafındaki 300 milyon Müslüman bilsin ki, Alman İmparatoru onların en iyi dostudur” diyecektir (Ortaylı, 1981: 54).

Kayzer’in bu ikinci İstanbul ziyaretinin dinî yönü dışında, belki de ondan önemli bir amacı vardı: Haydarpaşa-Bağdat demiryolunun yapımı için Alman Anadolu Demiryolu Şirketi’ne verilecek ayrıcalıklar. Gerçekte, Almanya'nın Yakındoğu politikası bir “demiryolu politikası” idi. Almanya’nın Anadolu’ya ekonomik sızma istekleri çok öncelere dayanıyordu. Daha, Alman ulusal birliğinin kurulmasından önce, 1848 yılında ünlü iktisatçı Roscher, Osmanlı devletinin parçalanması durumunda Anadolu’nun Almanya’nın doğal payı olduğunu söylüyordu (Marriott,

1930:404). 1880 yılında 50 milyon marklık sermayesiyle ve Anadolu'ya sızmak için bir ticaret şirketi kurulmuştu. 1890'lara gelindiğinde ise, Anadolu hem ticarî sızma ve hem de demiryolu yapımı için hazırdı. Üstelik, dev adımlarla gelişmekte olan Alman endüstrisinin ürünleri için Osmanlı devleti bulunmaz bir pazardı. Sultan II. Abdülhamit de demiryolu yapımının gönüllü destekçisiydi. Çünkü, demiryolu işletmeğe açıldığında, ekonomik kalkınma sağlanabilir, dağılma süreci yavaşlatılabilir ve Asya'daki toprakların savunulması kolaylaşabilirdi.

Bu gelişmelerin sonucu olarak, 1888 yılında Anadolu demiryolları üzerinde yabancılara tanınmış olan tüm ayrıcalıklar, Alman şirketine devredildi ve 1903 yılında İstanbul'dan Bağdat'a kadar demiryolu yapımı projesi Alman şirketine verildi (Hurewitz, 1975 : 495-506). Bu proje, Basra Körfezi'ne kadar bitirildiği taktirde, büyük deniz imparatorluğu olan İngiltere, Almanya karşısında sömürge avantajım büyük ölçüde yitirmiş olacaktı. Almanya, üstün kara gücünü, demiryolu aracılığıyla, rahatlıkla Yakındoğu'ya ve oradan da Asya'ya taşıyabilecek duruma gelebilirdi.

İktidarının ilk yirmi yılında II. Wiîhelm'in Yakındoğu politikası başarılı olmuş ve Almanya ile Osmanlı devleti arasında çok sıkı siyasal, ekonomik ve askerî ilişkiler kurulmuştur. Ancak, bu başarı, büyük ölçüde Alman İmparatoru'nun Abdülhamit'le dostluğuna, dolayısıyla da İkincisinin tahtının sağlamlığına dayanıyordu. İlerde görüleceği gibi, 1909 yılında Abdülhamit düşürülünce, Yakındoğu'daki Alman politikasının manevra alanı da sınırlandırılmış oldu. Ancak, bu da kısa süreli olmuştur. Balkan bunalımları ve bu tarihe gelindiğinde tamamlanmış bulunan Üçlü İtilâfın (Rusya, İngiltere ve Fransa) Osmanlı devletine karşı gerçekten anlayışsız politikaları, Osmanlı yöneticilerini yeniden Almanya'ya yaklaştıracak ve bu iki devlet, sonunda yıkılmak üzere, 1. Dünya Savaşı'na birlikte gireceklerdir.

4.Ağır Bunalımlar Dönemi

1

Osmanlı devleti Avrupa devletlerinin ve özellikle Batı Avrupa'dakilerin sömürgeciliğini çok yakından tanıyan bir devletti. 16. yüzyılda, büyük

coğrafî keşiflerden sonra başlayan ve her geçen yüzyıl temposunu hızlandıran Avrupa sömürgeciliği, daha önce değinildiği gibi, İslâm dünyasının genişleyebileceği alanları daraltmış ve bu dünyanın ticaretini de eline geçirmişti. Bu tarihten sonra, Osmanlı devleti, Avrupa sömürgeciliğinin etkisini sınırlarında duyduğu gibi, bu olgu ile birlikte yaşamaya da alışmıştı. Ancak, endüstri devriminin ürünü olan ve 19. yüzyılın ikinci yarışma özgü bir kavram olan emperyalizm, bu devleti çok ani yakaladı. Hele, 19. yüzyılın sonlarına doğru faaliyet alanını değiştirince, hala Yeniçağ'da yaşamakta olan Osmanlı devletinin sonu da hazırlanmış oldu.

19. yüzyılın sonlarında, yeryüzünde, Avrupa'nın emperyalist devletlerinin siyasal, ekonomik ve askerî etki kurabilecekleri toprak parçası kalmadı. Dolayısıyla, bu devletler arasındaki çok değişik nitelikte çatışmalar, geniş Asya ve Afrika alanlarından, Avrupa'nın içine ve özellikle Balkanlar bölgesinin dar sınırları içine sıkıştı ve patladı. Osmanlı devleti, hemen yanıbaşında ve hatta sınırları içinde patlayan bu "bomba"nın etkisiyle "öldü".

1908 tarihli Bosna-Hersek bunalımı, 1914 bombasını hazırlayan çatışmaların en önemlisidir ve tarihte bu olay, 1. Dünya Savaşı'nın "provası" olarak değerlendirilebilir. Bu bunalımın temelinde iki öğe yatmaktadır:

(i)Avusturya'nın, 1878 Berlin antlaşması ile işgal ve yönetimini eline geçirdiği bu bölgeyi resmen ilhak etmek istemesi ve (ii) 1904-1905 savaşında Japonya'ya yenilen Rusya'nın dikkat ve enerjisini yeniden Yakındoğu'ya çevirerek, Boğazlar yoluyla açık denizlere çıkmak istemesi.

Rusya, Boğazlar konusundaki emellerini öncelikle İngiltere'ye kabul ettirmek durumundaydı. Ancak, İngiltere, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü koruma politikasını bırakmış bile olsa, 75 yıldır Boğazlar'da Rus egemenliğinin karşısındaydı ve bunu önemli bir dış politika hedefi haline getirmişti. Ne var ki, 1903 yılında İngiltere'nin bu politikasında bile bazı değişiklikler ortaya çıkmıştı. Bu tarihte kurulan İmparatorluk Savunma Komitesi, gizli olarak hazırladığı bir raporda (Hurewitz, 1975:493-5), İngiltere'nin Rusya ile gelecek müzakerelerinde daha esnek davranabileceğini belirtiyordu. 1894 yılında Fransa ile bir ittifak imzalamış

bulunan Rusya, İngiltere'nin muhalefetine bakmaksızın, Boğazları zorlayabilirdi. İngiltere ile Akdeniz'de teke tek kalacak bir Rusya böyle bir davranışa cesaret edemeyebilirdi, ama Akdeniz'in güçlü deniz devleti Fransa'nın desteğini alan Rusya'nın bir bunalım döneminde nasıl davranacağı kesin değildi. Dolayısıyla, rapora göre, İngiltere Boğazlar konusunda Rusya'ya ödün verebilirdi.

1907 yılında Rusya ile İngiltere, daha önce çatıştıkları bölgelerinde anlaşarak, aralarındaki sürtüşme noktalarını ortadan kaldırdılar. 1908 yılında ise, Rus ve İngiliz monarklarının Reval'de yaptıkları görüşmede, Boğazlar ve Balkan sorunları da söz konusu edildi. Rusya, gerek el altında öğrendiği Savunma Komitesi raporundan ve gerekse Reval görüşmesinden, İngiltere'nin kendisinin Boğazlar'da üstün duruma geçmesine ses çıkarmayacağı sonucunu çıkardı. Bu tarihten sonra, emellerini öteki büyük devlete, yani Avusturya'ya kabul ettirmenin yollarını aramağa başladı. Fransa, 1894 yılından beri müttefikiydi, dolayısıyla onunla bir sorunu yoktu; Almanya'nın buna yanaşmayacağı da besbelliydi. Rus ve Avusturya dışişleri bakanlan 1908 Eylülünde Bushlau'da biraraya geldiler, Buchlau görüşmesinde, Avusturya Dışişleri Bakanı Aehrenthal'e göre, Rusya Avusturya'yı Bosna-Hersek'te, Rus Dışişleri Bakanı Iswolki'ye göre ise, Avusturya Rusya'yı Boğazlar'da serbest bırakmıştı (Sander, 1984: 231-2). Görüşmeler kâğıda dökülmediğinden, hangisinin doğru söylediğini bilmiyoruz. Bilinen, Avusturya'nın bu sözlü anlaşmaya dayanarak, 5 Ekim 1908 tarihinde Bosna-Hersek'i resmen işgal ettiğidir.

Osmanlı-Avusturya ve Osmanlı-Rus ilişkilerinin son derece karmaşık bir hale geldiği ve Almanya'nın da, Avusturya ile ittifakı dolayısıyla fazla ses çıkaramadığı bu durumda, Osmanlı devleti, bir protesto ile yetinmek zorunda kaldı (Bayur, 1964: 158-64). Bu davranışa karşı en sert tepki, Bosna-Hersek'i kendi doğal yayılma alanı olarak gören ve Rus desteğine güvenen Sırbistan'dan geldi. İlhakı, Balkanlar'daki ulusçuluk hareketlerine ağır bir darbe olarak değerlendiren Sırbistan, destek için Rusya'ya başvurduğunda herhangi bir sonuç alamadı. Slav ulusçuluğunun büyük destekçisi Rusya, 1905'te Japonya'ya yenilgisinin ezikliğini üzerinden atamamış, müttefiki Fransa ise Balkanlar da çıkacak bir çatışmada Rusya'ya şimdilik yardım edemeyeceğini açıkça belirtmişti.

Büyük koruyucusunun desteğinden yoksun kalan Sırbistan, Avusturya karşısında gerilemek ve ilhakı kabullenmek zorunda kaldı. Böylece, Sırp ulusçuluğu ağır bir darbe yedi ve Rusya'nın büyük devlet olarak prestiji sarsıldı. Ancak, Sırbistan, ilerde böyle bir bunalım çıkar ve Avusturya yayılmacılığını sürdürürse, Rusya ister desteklesin, ister desteklemesin, gerilememek kararını aldı. Rusya ile Fransa ise, ilerde çıkacak bir çatışmada gerek Sırbistan'ı ve gerekse birbirlerini yalnız bırakmayacaklardı. Yoksa, büyük devlet olarak prestijleri sıfıra düşer, 1894 ittifakının inanılırlığı ve dolayısıyla caydırıcılığı kalmaz ve Almanya ile Avusturya genişlemeci politikalarını korkusuzca sürdürebilirlerdi. İşte, adı geçen devletlerin öngördükleri böyle bir uyuşmazlık altı yıl sonra, 1914'te çıkacak ve taraflar aldıkları kararlara uygun hareket edeceklerinden, 1. Dünya Savaşı başlayacaktır. Bosna-Hersek bunalımı, bunun için "1. Dünya Savaşı'nın provası" niteliğindedir (Sander, 1984: 232).

Bu arada, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak ettiği gün, karışıklıktan ve Osmanlı devletinin çaresizliğinden yararlanan Bulgaristan tek taraflı olarak bağımsızlığını ilân etti. Osmanlı devleti ise, hukuken olmasa bile, fiilen bu oldu-bittiyi kabullenmek durumunda kalacak ve iki önemli toprak parçası devletin elinden çıkacaktır.

2

Bosna-Hersek'in ilhakının yol açtığı gelişmeler Osmanlı devletinin başına bir de Trablusgarp savaşını çıkardı. Daha Boğazlar konusunda harekete geçmeden, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı, Rusya'nın hiç işine gelmemişti. Boğazlarla yakından ilgilenen devletler üzerinde baskı yapabilmesi için yanına Avusturya'dan başka bir devletin desteğini alması gerekiyordu. Böyle bir devleti hemen buldu. İtalya, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakını en az Sırbistan kadar tepki ile karşılamıştı. Yarımada devletlerinin dış politika kalıplarına uygun olarak kıtanın yarımadaya en yakın bölgesinin, yani Adriyatik denizinin kendisine ait olmayan kıyılarına yerleşip, kendini güvenlik altına almak istiyordu. Burası da Bosna-Hersek'ti.

Bu gelişmelerin sonucu olarak, İtalya ile Rusya arasında doğal bir yakınlaşma doğdu ve iki devlet 1909 tarihinde Racconigi anlaşmasını imzaladılar. Buna göre, İtalya Rusya'nın, Rusya da İtalya'nın Boğazlar ve

Trablusgarp üzerindeki çıkarlarım tanıdılar. Anlaşmadan iki yıl sonra İtalya Trablusgarb'a saldırdı; Rusya ise Boğazlar konusunda Osmanlı devletine daha ağır baskıda bulunmağa başladı.

İtalya bu Osmanlı toprağını 1911 Eylülünde işgal etmeğe başladı. İngiltere'nin Mısır yolunu kesmesi yüzünden, Trablusgarp'taki birliklerini takviye edemeyen Osmanlı devleti savaşa çok kötü koşullar altında girdi. Ancak, inatçı bir direniş karşısında İtalya işgali hemen gerçekleştiremedi. Osmanlı devletine başka yerlerde baskıda bulunup barışa zorlamak için Boğazlan zorladıysa da, sonuç alamadı. İkinci olarak, Osmanlı devletinin elinde bulunan Oniki adayı işgal etti ama yine istediği barışı elde edemedi. Avrupa'nın büyük devlet olmaya namzet yeni gücü İtalya, "yaşlı ve hasta" Osmanlı devletine karşı üstünlük sağlayamıyordu. 115.000 kişilik ordusu ve uçaklar da dahil yeni silahları kullanmasına rağmen, saldırgan ancak kıyıda tutunabiliyordu.

Bu arada, İtalya'nın, Osmanlı devletini teslime zorlamak için savaşı genişletmesi, çatışmanın genişleyip özellikle Balkanlar'a sıçramasından korkan öteki büyük devletleri harekete geçirdi ve taraflar arasında arabuluculuk yapmağa başladılar. Bütün bunlara rağmen, Osmanlı devletini Trablusgarp'tan çekilmeğe zorlayan İtalya'nın gücü ve büyük devletlerin baskısı değil, bu sıralarda başlayan Balkan savaşı oldu. İki ateş arasında kalan Osmanlı devleti 18 Ekim 1912 tarihinde Ouchi barışını imzaladı (Hurewitz, 1975:554-5). Bu barışı biri gizli olmak üzere iki sözleşme ve üç ek oluşturuyordu. 1. Ek'te Bab-ı Alî, bölgeyi terk etmekle birlikte, Trablusgarp üzerindeki resmî hükümranlık haklarından vazgeçmiyor, 2. Ek'te ise, İtalya Kralı İtalyan yasalarına göre bölge üzerinde hükümranlık iddiasında bulunuyordu. 3. Ek, İtalya'nın işgal ve yönetimini sürdüreceği Oniki Ada'nın Osmanlı hükümranlığında olduğu kabul ediyordu. Bütün diplomatik inceliklere ve Osmanlı diplomatlarının hukuki manevralarına rağmen, ortada olan devletin iki toprağının daha elden gittiğiydi. Çünkü, buraların işgal ve yönetimini İtalya'yı bırakıp, resmî hükümranlığını elde tutmağa çalışmak, kuzuyu kurdun koruyuculuğuna bırakmaktan farksızdı. İtalya'nın Trablusgarp ve Oniki Ada'yı resmen eline geçirmesi 1923 tarihli Lausanne barışını 1924 yılında onaylaması ile gerçekleşecektir.

1908 tarihli Bosna-Hersek bunalımının Osmanlı devleti açısından bir başka önemli sonucu, 1912-1913 Balkan savaşlarıdır. Gerçekten, Bosna-Hersek'in ilhakı, Osmanlı devletini tarih sayfalarına karıştıracak olan tüm ağır bunalım ve yenilgilerin başlangıç noktasıdır. Tarihin ilginç bir şakası ile, Osmanlı'nın sonunu başlatan hareketin sahibi Avusturya İmparatorluğu da, Osmanlı devleti ile birlikte 1. Dünya Savaşı'nın sonunda varlığını yitirecektir. Balkan çatışmasının ani nedeni ise, Bulgaristan ile Sırbistan'ın Balkanlar'da hızlanan faaliyetleridir. 1878 tarihli Berlin barışı ile umduğunu bulamayan Bulgaristan, Bosna-Hersek'in ilhakının sonucu olarak kazandığı bağımsızlığından sonra Balkanlar'da etkin bir politika izlemeğe başlamıştı. Aynı ilhak, Sırbistan'ı da aynı yönde politika izlemeğe itmişti.

1912 yılında Rusya, bu iki devletin faaliyetlerinin çatışmaması için Bulgaristan ve Sırbistan arasında arabuluculuk ve düzenleyicilik yapmağa başladı. Arabuluculuğun sonucu olarak, iki Sırp devletinin Osmanlı devletine karşı yaptıkları ittifaka daha sonra Yunanistan ve Karadağ da katıldı.

Birinci Balkan savaşı, 1912 Ekiminde Karadağ'ın Osmanlı devletine savaş açması ile başlamış ve Osmanlı ordularının Balkan devletleri karşısında hemen hemen her cephede yenilgisi ile sonuçlanmıştır. Bu sonuçta, II.Abdülhamit döneminde Osmanlı ordusunun maddi ve manevi bakımlardan tam anlamı ile çökmesinin büyük payı vardır (Karal, 1983 : 369-74). Taraflar arasında savaşı bitiren barış antlaşması, 1913 Mayısında Londra'da imzalandı (Armaoğlu, 1974:342-3). Londra barışına göre, (i) bir başka Balkan devleti olan Arnavutluk bağımsızlığını kazanıyor; (ii) 19. yüzyılın ortalarından beri anlaşmazlık konusu olan Girit adası Yunanistan'a veriliyor ve (iii) Osmanlı devletinin Trakya sınırı .Edirne'yi dışarda bırakacak biçimde, Midye-Enez hattı oluyordu. Bu yenilginin önemi şuradadır: Osmanlı devleti 1699'dan beri sürekli yenilgilere uğruyor ve toprak yitiriyordu, ama şimdiye kadar eski bir başkentini düşmana teslim etmemişti.

Balkan savaşı bu noktada bitmiş değildir. Balkan devletleri, Osmanlı devletinden kalan miras üzerinde anlaşamadıklarından, bu kez kendi aralarında savaşmağa başladılar. 1. Balkan savaşı sonrası

düzenlemelerinden hoşnut kalmayan Bulgaristan'ın 1913 yılında Sırbistan ve Yunanistan'a saldırması ile başlayan 2. Balkan savaşına sonra Romanya katılmış, Osmanlı devleti de "fırsat bu fırsattır" diyerek eski başkenti Edirne'yi eline geçirmiştir. 2. Balkan savaşı Bulgaristan'ın yenilgisi ve 1913 Ağustosunda imzalanan Bükreş barışı ile bitti. Bu antlaşma ile, Bulgaristan Dobruca'yı Romanya'ya, Kavala'yı Yunanistan'a veriyor, Makedonya'dan ufak bir toprak parçası alıyordu. Bu antlaşmayı izleyerek, Osmanlı devleti de Bulgaristan ile İstanbul, Yunanistan ile Atina ve Sırbistan ile İstanbul barışlarını yapacak, Bulgaristan Edirne'yi geri verecektir. Bu ve öteki iki devletle imzalanan barış antlaşmalarında, Balkan devletlerinin sınırları içinde kalan Türk azınlıklarının durum ile ilgili hükümler bulunmakta, Türk halkının din ve mezhep özgürlüğü, Türkçe öğretim yapan orta okulların açılması ile ilgili konular işlenmektedir (Armaoğlu, 1973 : 346-9).

İtalya ve Yunanistan'ın işgaline uğramış ve hukuken Osmanlı toprağı olan Ege adaları konusunda bu antlaşmalarda herhangi bir hüküm yoktur. Çünkü, bu konu ile Londra'da toplanmış bulunan Elçiler Konferansı uğraşmaktaydı. Konferans 1914 Şubatında şu karan aldı: Meis adası dışında İtalya'nın işgal ettiği adalar İtalya'ya, İmroz ve Bozcaada dışında Yunanistan'ın işgal ettiği adalar ise Yunanistan'a bırakılacaktı. Ancak, konferansın aldığı bu kararların hukukî bir değer kazanabilmesi için, İtalya ile Yunanistan'ın Osmanlı devleti ile ayn ayrı barış antlaşmaları imzalamaları gerekiyordu. 1. Dünya Savaşı başladığında ise, bu nitelikte antlaşmalar yapılmış değildi.

5.İkinci Meşruiyet

Osmanlı devletinin, 1. Dünya Savaşı öncesinde karşı karşıya bulunduğu bu ağır bunalımlar dönemi, içerde de önemli gelişmelerle birararada gelişmiştir. Daha önce de değinildiği gibi, 19. yüzyılda giderek güçlenen Helen, Germen ve Slav ulusçu akımlarına karşı, II. Abdülhamit Panislâmizm görüşünü savunmakta, ancak böyle bir ideolojinin devleti daha da parçalanmaktan alıkoyacağına inanmakta ve iç politikada da başka yönde düşüncelere izin vermemekteydi. Üstelik, yavaş yavaş Osmanlı devleti üzerindeki etkisini arttırmakta olan Almanya da, kendi çıkarları açısından, bu Panislâmist politikayı desteklemekteydi (Ortaylı, 1981 :41-5)

Ancak, II. Abdülhamit'in gittikçe koyulaşan baskı yönetimi, devletin giderek parçalanması ve özellikle Kırım savaşından sonra gün geçtikçe daha da bozulan ekonomik ve malî durumun yarattığı sıkıntı .devleti gerçek bir tehdit altında bırakmaktaydı. Bu durumda Osmanlı aydınlan, ülkede mutlakiyetçi yönetime son vererek 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe sokmak, parçalanmayı ekonomik ve toplumsal gelişme ve ilerleme yoluyla engellemek gereğini duymuşlar ve bu yönde gizli dernekler kurmağa başlamışlardı. Kurulan dernekler içinde en önemli ve etkili olanı "İttihat ve Terakki Cemiyeti" idi (Akşin, 1971). Cemiyetin üyeleri, 1905 yılından sonra özellikle Trakya'da bulunan orduların içinde hızla artmağa başladı.

İttihat ve Terakki'nin, adının da açıkça anlattığı gibi, birbiri ile bağlantılı iki amacı vardı. Birincisi, Osmanlı devleti "milletlerin birleştirilmesi" ile parçalanmaktan kurtarılabilirdi (İttihat). Bu amaç, Abdülhamit'in devleti "Panislamizm" çevresinde bütünleşmesine benziyordu, ama yeni amaç lâik bir temele oturtulmuştu. Osmanlı'nın önceki dönemlerinde dinsel ve siyasal bir topluluk olan "millet", artık yalnızca kültürel bir bütün olarak görülmek isteniyordu. İkincisi ise ilerleme (terakki) idi. ilerlemenin yolu ise eğitim idi ve bu yolla Batı'dan alınacak lâik kurumların Osmanlı bürokrasisine yeniden benimsetilmesine çalışılacaktı (Heper, 1974 : 82-3).

İttihat ve Terakki hareketi, temelde Batı'nın üstünlüğüne karşı ulusçu bir direniştir ve Asya ile Afrika direnişleri arasında belki de eğer iktidara gelmek önemliyse, en başarılı olanıdır. Kısaca, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Avrupa-dışı dünyada ortaya çıkan uyanışın ve isyanın çerçevesi içinde değerlendirilebilir. İttihat ve Terakki'nin ulusçu niteliği o dönemde açıkça ortaya konmamış olsa bile, faaliyetlerinin özü ve 1908'de iktidara ağırlığını koyduktan sonraki önlemleri, Batı-karşıtı ulusçu temelini duraksamaya yer vermeyecek ölçüde göstermektedir. İttihatçılar arasında çok çeşitli bölüntüler olmasına rağmen, bir noktada hemen hemen tüm üyeler birleşmişlerdi; Lâik bir temel üzerinde devleti parçalanmaktan ve kapitülasyonlar adı altında Batı'nın ekonomik ve malî denetiminden kurtarmak.

ittihat ve Terakki hareketinin özellikle ordu içinde gelişmesinin temel nedeni, Abdülhamit döneminin son yılları ile Genç Türkler döneminde

askerî bürokrasinin lâikleşme sürecine öncülük etmesidir. Dış tehlikelerin artması sonucunda yüksek askerî okullara verilen önemin de artması doğaldı. Gerçekten bu dönemde askerî okullara sivil bürokrat yetiştiren okullardan daha çok önem verilmiştir. Askerî bürokrasinin bu önemi bütün Genç Türk dönemi boyunca devam etti. Bu durumun başlıca üç nedeni vardır. Bir kere, sivil hükümetler devletin kötüye gidişini durduramamışlar ve parçalanmayı engelleyememişlerdi. İkinci olarak, Osmanlı devleti 1911 yılından sonra ardı arkası kesilmeyen savaşlar içine çekilmiş, bu da askeriyenin etkisinin artmasına yol açmıştı. Üçüncü olarak, bu dönemde Osmanlı devletinin en büyük dostu, yatırım ve kredi kaynağı, askerî danışmam olan Almanya'nın askerî geleneği de Osmanlı siyasal sistemini etkilemiş ve askerî bürokrasinin yükselmesine yardım etmiştir (Heper, 1974 : 84-5).

1908 Haziranında İngiliz ve Rus monarklarının Reval'de buluştukları ve Boğazlar, İstanbul ve Makedonya'nın geleceği konusunda görüşmeler yaptıkları haberinin yayılması, İttihatçıları harekete geçiren en önemli olay oldu. Daha önce değinildiği gibi, İngiltere 1878 düzenlemesi ile niyetinin ne olduğunu sezdirmiş, bundan sonraki davranışlarıyla da, başka bir devletle Osmanlı devleti aleyhine anlaşabileceğim açıkça belli etmişti. Dolayısıyla, imparatorluğun parçalanma tehlikesi her geçen gün artıyor, İngiltere de, Avrupa'daki Alman tehlikesine karşı Rusya'ya yaklaşıyordu. Böylesine tehlikeli bir durumda, İttihatçılara göre, Osmanlı devletinin başında parlamenter, yani seçim yoluyla iktidara gelecek güçlü ve sağlam bir hükümetin bulunması son derece önem kazanmıştı. Çünkü, özellikle Balkanlar'dan, şikâyetlerini kendilerinin ifade edebilecekleri temsilcilerin İstanbul'daki parlamentoya gelmeleri, reformlar yapılması yönünde Avrupa devletlerinin baskılarını azaltabilir, güçlü bir hükümet de bu baskılara karşı koyabilirdi. İşte bu düşüncelerle hareket eden Trakya ordularının artan baskısı karşısında, II. Abdülhamit, 23 Temmuz 1908 tarihinde anayasayı yeniden yürürlüğe koyarak II. Meşrutiyet dönemini açmıştır.

Gerçekte, İttihat ve Terakki hareketi, 19. yüzyıl boyunca artan azınlık faaliyetlerine bu ulusların imparatorluktan ayrılmaları sürecine ve Avrupa devletlerinin gerek ekonomik ve gerekse siyasal müdahale ve denetimine karşı, imparatorluk içindeki Türk unsurunun, o zaman bu kadar açık bir

biçimde ortaya konmasa da, üstünlük mücadelesi olarak değerlendirilebilir. Zaten, ulusçu niteliği de buradan kaynaklanmaktadır.

ittihat ve Terakki iktidara ağırlığını koyduktan sonra, Ingiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin ve belirli azınlık gruplarının ekonomik ve siyasal ağırlıklarına karşı, bu türde üstünlüğe tam olarak sahip bulunmayan Almanya’ya kaymıştır. Bu devletin desteği ile de, hemen hemen her fırsatta, kapitülasyonları kaldırmağa çalışmıştır. Ayrıca, Grek yarım adasının imparatorluk ticaretindeki üstün durumuna son vermek için etkili sayılabilecek bir boykota başlamıştır. Örneğin, Makedonya demiryolunun Grek yarımadasındaki şebekeye bağlanmasını engelleyerek, bu devletin Osmanlı devletine karşı gelişme ve genişlemesini önlemeğe çalışmıştır. Kapitülasyonlar, I. Dünya Savaşı’nın ilk aylarında OsmanlIların tarafsız tutumlarından yararlanmak istemeleriyle ve 9 Eylül 1914 tarihli hükümet kararnamesi ile kaldırılacaktır (Landen, 1970:187-9). Bu karan hemen hemen bütün Avrupa devletleri protesto edecek, Almanya ile Avusturya ise Osmanlı devleti Merkezî Devletlere katıldıktan sonra artık sesini çıkarmayacaktır. Savaş sırasında Osmanlı devletinde faaliyetini bir tek Amerika konsolosluklan sürdürecek ve onlar da A.B.D.’nin 1917 Nisanında savaşa İtilâf devletlerinin yanında katılmasıyla kapatılacaktır. Kapitülasyonlar, Osmanlı devletinin yenilmesi ve İstanbul hükümetinin imzaladığı Sevres barışı ile yeniden canlandırılmak istenecek ve Türkiye Cumhuriyeti bunlardan kurtulmak için de mücadele verecektir. Kapitülasyonları sona erdirme mücadelesi başlangıcında, Osmanlı'nın kendini Avrupa üstünlüğüne karşı savunması olarak kabul edilse bile, 1914 yılına gelindiğinde, yükselen Türk ulusçuluğunun önde gelen belirtisi sayılmalıdır.

Ancak, ne yazık ki, İttihat ve Terakki’nin bu yöndeki faaliyetleri, Trablusgarp, Balkan ve 1. Dünya savaşlarının karışık ve son derece sıkıntılı günleri içinde başarılı sonuçlar vermeyecektir. Genç Türkler, 1908 yılında II. Abdülhamit’i devirdikleri zaman, Osmanlı ekonomisi tam anlamı ile iflas etmiş ve ordusu neredeyse çökmüş durumdaydı. Merkezî yönetime karşı Arap ulusçuluğu her geçen gün şiddetleniyor ve Avrupa'nın büyük devletleri, imparatorluğun kesin gözüyle baktıkları nihaî yıkılışından önce, Osmanlı topraklarının nasıl paylaşılacağının hesaplarını yapıyorlardı. Bu ölümcül tehlikeye karşı, Osmanlı askerî-sivil bürokrasisi, can havliyle, son

bir meşruiyet kaynağı ve toplumu seferber edebilecek bir güç aradılar. Bu da Türk ulusçuluğuydu. Ancak, çok kısa bir süre sonra, İttihatçılar kendilerini Almanya tarafından körüklenen bir Pan-Turanism akımı içinde buldular. Bu akım, İttihat ve Terakki'nin 1. Dünya Savaşı'na katılmasında önemli nedenlerden biri oldu; bu savaş sonunda ve Türk ulusal kurtuluş savaşının siyasal programı içinde gerçekçi bir seçenek olarak geçerliliğini yitirdi (Sunar, 1974 : 55).

6. Sivil Bürokrasinin Düşüşü

1871 yılına gelindiğinde, Dışişleri Bakanlığı (Hariciye Nezareti), Bab-ı Alî'nin en gelişmiş bölümü ve yapısı itibariyle birçok yönden en modemiydi. Ancak, bu durum, şimdi çok yaygınlaşmış bulunan bakanlığın çeşitli daireleri arasında eşgüdüm sağlanması sorununu ortaya çıkarmaktaydı (Findley, 1980 : 183-90). Tanzimat dönemi yöneticilerinin üzerinde hemen hiç durmadıkları bu konu, durum işin içinden çıkılmayacak bir hale gelene kadar, yakın bir ilgi görmedi. Yine de, örgütün başında bulunan bakan, selefi Reisülküttap'tan daha özgül bir biçimde sorumluluğu dağıtabilmekte ve denetimindeki dairelerden biri olan Divan-ı Hümayun aracılığıyla, sıfatının ötesinde bir nüfuza sahip olabilmekteydi. Üstelik, Batılılaşma hevesi içinde ve Batı tarafından baskıda bulunulan bir dönemde, Batılı ülkelerle de ilişkilerden sorumlu olan Dışişleri Bakanı, hükümet politikasının birçok alanında söz sahibiydi. Kısaca, Dışişleri Bakanı, hükümette Sadrazam'dan sonra ikinci adam durumundaydı.

Şimdiye kadar anlatılanlardan, Osmanlı devletinde reform hareketinin düz bir eğri çizmediği anlaşılmaktadır. Çünkü, sultanın geleneksel gücü hala ilkesel olarak sınırlandırılmamıştı ve egemenliğin nereden kaynaklandığı konusu bulanıktı. Tanzimat döneminde siyasal yaşamın ana teması bunlar değil, bürokratik sistemin kurulup faaliyete geçirilmesiydi. Buna rağmen, Bab-ı Alî'ye bağlı bürokratik kuruluşlar önemli değişiklikler geçirmişti. Sadrazamın altında yeni bir daire kurulmuş, Dışişleri Bakanlığı örgütsel açıdan yaygınlaşıp farklılaşmış ve yeni örgütlenme kavramları, yüzeysel de olsa, ortaya çıkmıştı. En önemli yenilik ise şuydu : Türkiye Cumhuriyeti'nin diplomatik ve konsüler tarihi ve bugünkü Dışişleri Bakanlığı, 1830'lardan bugüne kadar kesintisiz bir gelişim sürecinin

sonucudur. Bunun yanında, Şura-yı Devlet ve Cumhuriyet dönemindeki halefi olan Danıştay da 1868 yılında başlayan bir evrimin ürünüdür.

1871 yılında Alî Paşa'nın ölümü, iktidarın merkezinin değişmesine ve Tanzimat dönemindekinden daha bunalımlı bir döneme girilmesine yol açtı. Abdülaziz yönetime ağırlığını koymağa çalıştı ve reformcuların sinsi düşmanı Mahmut Nedim Paşa'yı sadrazam yaptı. Bu Paşa, Tanzimat'ın kurduğu bürokratik yapıyı dağıtmış ve yüksek kademe memurlarını sürekli değiştirerek bürokrasiyi işlemez duruma getirmiştir.

Yönetim merkezinin dışında ortaya çıkan bunalımlar ve aydın akımlar da karışıklığı arttırmıştır. Genç Osmanlılar hareketinin yanında bir de Panislâmist akım ortaya çıkmıştı. 1873-1875 yıllarının tarım bunalımı, ekonomik durumu içinden çıkılmaz bir hale getirdi ve dış borçlar Mahmut Nedim Paşa'nın, ülkenin iflas ettiğini açıkça ilân etmesine yol açacak kadar çoğaldı. 1875 Hersek ayaklanması ve bunun tüm Balkanlara yayılma tehlikesini göstermesi, dış müdahale ve savaş tehlikesini de beraberinde getirmişti. Böylesine bir ortamda, 1876 yılı Osmanlı tahtında üç ayrı monark görmüştü. Bu arada, Balkanlar'ın durumu kötüden betere gitmiş ve yeni Sultan Rus savaşı ile karşılaşmıştı. Ayrıca, dış borçların içinden çıkılmaz bir hale gelmesi, 1881 yılında Düyun-u Umumiye teşkilâtının (Genel Borçlar Yönetimi) kurulmasına yol açmıştı. Devlet, Tanzimat dönemindekinden daha ağır bir bunalıma girmiş ve ilk kez tam anlamı ile yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya gelmişti.

İşte, bu ortam içinde, hala etkisini sürdürmekte olan sivil bürokrasinin desteği ile iktidara gelmiş bulunan II. Abdülhamit, önce ilk Osmanlı anayasasını kabul ederek işe başlamış ama çok kısa bir süre sonra anayasayı yürürlükten kaldırmıştı. Abdülhamit döneminde, merkezde Dışişleri Bakanlığı ve dışarda büyükelçiliklerin etkinlikleri de çok azaldı. Katı ilkelerden hareket eden Abdülhamit, devletin dış ilişkilerini İstanbul'daki yabancı büyükelçilerle doğrudan temasla yürüttü. Sultanın kuşkuculuğu o derecelere varmıştı ki, himayenin klâsik bir yöntemine başvurulmuş, dışişleri memurlarının dış atamalarda eşlerini götürmeleri yasaklanmış, dışarda iyi hizmet görmelerini sağlamak için belli bir miktar altını güvence olarak Hazine'ye yatırmaları zorunlu kılınmıştır. Atama ve terfilerde eşi dostu kayırma geleneği sürdürülmüştür. Tanzimat dönemindekine pek

benzemeyen biçimde, eğitime pratik bazı bilgi ve beceriler elde etmek için değil, toplumsal statü sahibi olmak için önem verilmişti (Heper, 1977 : 67-8).

Üstelik, sadrazamın kim olduğunun da önemi kalmamış ve II. Abdülhamit sadrazam gibi hareket etmiştir. Böylece, nasıl Lâle devrinin yenilikleri Patronalı Halil'in gerici ayaklanması ile durdurulmuşsa, Tanzimat döneminin yenilikleri de Abdülhamit'in baskıcı ve tutucu yönetimi ile boşa çıkarılmıştır. Eskimiş teknenin tamir edilmesi çabaları engellenince, devlet gemisi de 1. Dünya Savaşı'nın fırtınalı sularında su alıp batacaktır.

III.YAŞLININ İNTİHARI: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

1. Blokların Yakındoğu Politikaları

1

Osmanlı devletinin Almanya'nın yanında savaşa girişinin ve yenilgisinin nedenlerinin araştırılmasında, Üçlü İtilâf ve Üçlü İttifak devletlerinin Yakındoğu politikalarının bilinmesi gerekir.

Balkan savaşları, Balkanlar bölgesini iki karşıt kampa bölmüştü: Bir yanda Sırbistan, Romanya ve Yunanistan (Yani Balkan savaşlarının galipleri) ile, öte yanda savaş sonunda toprak kayıplarına uğrayan Bulgaristan. İlk üç devlet, galip devletlerin geleneksel statükocu politikasını izlediklerinden, İtilâf devletlerinin koruyuculuğu altındaydılar. Özellikle Rusya, Avusturya'nın Balkanlar'daki baskısını sınırlandırmak ve İstanbul ile Boğazlar üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için, bu grubun şampiyonluğunu yapıyordu.

Balkanlar'daki Rus düzenlemelerine ve Sırbistan'a desteğine karşı çıkan Avusturya ise, Sırbistan'a egemen olmak, faaliyetlerini sınırlamak ya da bu devleti tam anlamıyla ezmek istiyordu. Avusturya'nın bu politikası, Balkanlar'da Sırbistan'a karşı genişleyip, "Ayastefanos Bulgaristanı"nı kurmak isteyen Bulgaristan'ın işine gelmekteydi. Bu yüzden, Bulgaristan, Balkan savaşlarından sonra, geleneksel Slav destekçisi Rusya'yı bir kenara

bırakıp, Avusturya yanlısı bir dış politika izlemeğe başlamış ve bu devletle ittifak kurmağa çalışmıştır. Doğal olarak Almanya tarafından da desteklenen bu yakınlaşma, 1914 Haziranında büyük miktarda bir borç anlaşmasına varmış ve böylece Bulgaristan fiilen Üçlü İttifak’a bağlanmıştır. Dolayısıyla, 1. Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde Balkanlar’da ulusların kümeleşmesi şöyleydi: İngiltere, Fransa ve Rusya’ya eğilimli dış politika izleyen Romanya, Sırbistan ve Yunanistan ile Almanya ile ittifakı bulunan Avusturya, Avusturya’nın desteğine güvenen Bulgaristan ve Alman etkisi altına giren Osmanlı devleti. Savaş başladıktan sonra da bu kümeleşme kalıbı değişmeyecektir.

Almanya, Osmanlı devletine karşı gerçekte ikili bir politika izliyordu. 1. Dünya Savaşı’nda Osmanlı ordularının yönetiminde en yüksek mevkilere kadar gelecek olan Liman von Sanders gibi ünlü bir generalini Osmanlı hükümeti üzerinde etki kurmak ve orduyu güçlendirmek için Osmanlı devletine göndermişti. Bu askerî etki, ekonomik nüfuz ve Bağdat demiryolu ayrıcalıkları ile birlikte düşünüldüğünde, Almanya Yakındoğu’da önemli bir üstünlüğe sahip olacaktı. Alman politikasının ikinci yüzü, Almanya’nın 15 Haziran 1914 tarihinde gizli olarak İngiltere ile yaptığı Bağdat Demiryolu Sözleşmesi ile ortaya çıkmaktadır (Hurewitz, 1975: 579-84). Bu sözleşme Osmanlı devletinin Asya topraklarını etki alanlarına bölüyor ve hattın Bağdat-Basra bölümünün yapımını, Osmanlı, Alman ve İngiliz ortak kararma bırakıyordu. Böylece, Almanya demiryolunun Anadolu bölümünü yapacak, ancak, hattın İngiliz imparatorluk yolunu tehlikeye düşürecek biçimde Basra körfezi ve dolayısıyla Hint Okyanusu'na kadar uzatılmasında tarafların kabulü gerekecekti. Kısaca, Osmanlı bir bütün olarak kalırsa, Almanya bu devlet üzerinde üstünlüğünü sağlayacaktı. Ancak, “Almanya’nın bütün çabalarına rağmen” parçalanacak olursa, Almanya bu paylaşmadan “aslan payını” alacaktı (Howe, 1916: 215-38).

Alman-İngiliz uzlaşması başka alanlara doğru da genişlemişti. Üç şirketler grubu 1913 tarihinde Mezopotamya’daki petrol kaynaklan üzerinde rekabet etmekteydiler. Bunlar, Deutsche Bank, Anglo-Persian Oil Company ve Anglo-Saxon Petroleum Company idi. 19 Mart 1914 tarihli bir anlaşma ile (Hurewitz, 1975 : 574-6) bu üç şirket “Türk Petrol Şirketi”ni kurdular. Osmanlı hükümeti de 28 Haziran 1914 tarihinde, bir hafta önce

İstanbul'daki Alman ve İngiliz Büyükelçilerinin ortaklaşa olarak istedikleri ayrıcalıkları verdi (Hurewitz, 1975:584-5).

İngiltere'nin bu girişimlerine rağmen, İtilâf devletlerinin Balkanlara ve genel olarak Osmanlı devletine yönelik politikaları karışık ve birlikten uzaktı. İngiltere ve Fransa, yukardaki demiryolu anlaşmalarıyla (daha sonra Alman-Rus sözleşmesine Fransa da katılmıştı) Osmanlı devletini etki alanlarına ayırmışlardı. Bu noktadan sonra, Rusya'nın, Osmanlı devleti ile ilgili konularda "statükocu" bir tutum takındığım görüyoruz. Çünkü, Boğazlar'da Almanya gibi güçlü bir devletin egemenliği işine gelmiyordu. Hele, bu devletin İngiltere ve Fransa ile bölgede etki alanları kuran anlaşmalar yapması Rusya açısından tehlikeli gelişmelerdi. Rusya'nın şimdi işine gelen, Osmanlı devletine hiçbir büyük devletin karışmaması, üstünlük kurmaması ve durumun olduğu gibi korunmasıydı. Ancak böyle bir ortamda Boğazlar konusundaki emellerini gerçekleştirme olanağını bulabilirdi. Bunun için de acele etmesi gerekmiyordu. Oysa, Almanya'nın İstanbul'daki çok yönlü faaliyeti hiç işine gelmemişti. İşte bu nedenlerle, "statükocu" bir Osmanlı politikası izlemeğe başlamıştı. Balkanlara gelince, burada da kendi denetiminde bir Balkan ittifakı kurmanın peşindeydi.

2

1. Dünya Savaşı, Sırbistan ile Avusturya'yı Balkanlarda çatışır durumda buldu. Yunanistan ile Romanya, İtilâf grubuna yönelik bir yansızlık içindeydiler. Bulgaristan, İttifak devletleriyle antlaşma imzalama peşindeyken, Osmanlı devleti 1914 yazında geleceğini Almanya'nın geleceğine bağladı. Osmanlı yöneticileri 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile ittifak antlaşması imzaladılar.

Bu ittifakın iki taraf için de nedenleri, buraya kadarki açıklamalardan ortaya çıkabilecekse de, bir kez daha ve toplu bir biçimde belirtmekte yarar vardır. Her şeyden önce, İttihat ve Terakki önderlerinin çoğunluğu ve bu arada özellikle Savaş Bakanı, "Edirne Fatihi" Enver Paşa'ya göre, Almanya askerî bakımdan Avrupa'nın en güçlü devletiydi ve çıkacak bir savaşı kazanacaktı. Dolayısıyla, Osmanlı devleti Almanya'ya yaklaşmakta duraksamadı. İkinci olarak, 1878 yılında İngiltere'nin Osmanlı devletini parçalama politikasına başlamasından sonra, İngiltere'den boşalan yeri yavaş yavaş Almanya almağa başlamış ve bu devlet sürdürülen denge

politikasında Osmanlı devletinin tek dayanağı olmuştu. Üçüncü olarak, özellikle 1890'lardan sonra Almanya'nın Osmanlı ekonomisi üzerinde etkinlik kurmuş olmasını da dikkate almak gerekir. Son olarak, Almanya, Rusya'ya karşı Osmanlı devletini yanına alabilmek için, Rusya'da yaşamakta olan Türklerin Osmanlı sınırları içine alınmasını amaçlayan "Pantürkist'' hareketi de kışkırtmaktaydı. Osmanlı yöneticileri, çıkacak bir savaşta, Rusya'nın yenilgisi ile bu ülkenin gerçekleşebileceğini de umduklarından. Almanya'ya yanaştılar.

itilâf devletleriyle çıkacak bir savaşta Osmanlı devletinin kazanılması, Almanya için şu avantajları sağlayacaktı: Her şeyden önce, Osmanlı devletinin Kafkaslar'da açacağı bir cephe, Rusya'ya karşı Almanya'nın yürüteceği savaşı kolaylaştıracak ve özellikle Avusturya'nın Galiçya cephesinde yükü hafifleyecekti. Aynca, Osnıanlı sultanının "Halife" sıfatı ile tüm Müslümanlar için ilân edeceği "kutsal cihat" İngiliz ve Fransız sömürge imparatorluklarında yaşayan Müslüman halkı ayaklandıracak ve böylece İtilâf devletleri en hassas noktalarından vurulmuş olacaktı. Üstelik, bu devletlerle sömürge bölgelerinde ve denizlerde mücadele edebilmek için, Osmanlı topraklarından geçecek olan demiryolunun her türlü tehlikeden uzak tutulması gerekiyordu.

2.Alman Askerî Misyonu ve Osmanlı-Alman İttifakı

1

General Limon von Sanders ve 40 kadar Alman subayı, 1913-1914 kışında Osmanlı devletinde göreve başladılar. Resmen üstlendikleri görev, Osmanlılara ordularının düzenlenmesinde ve güçlendirilmesinde yardım etmekti. General, Kayzer'den politikanın dışında kalması gerektiği yönergesini aldığından, asıl görevinin Osmanlı ordusunu düzeltmek olduğu ve Alman Dışişleri Bakanlığı ve iş çevrelerinin çıkarlarının bir ajanı olmadığı sonucuna vardı ve böyle de davranmağa başladı. Bu yüzden, çok kısa bir süre sonra, bir yanda General ve öte yanda Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim arasında sürtüşme başladı. Örneğin, General, İstanbul-Bağdat demiryolunu yapan Alman şirketlerinin Osmanlı silahlı kuvvetlerine onların hakkı olan hizmetleri vermediğini, yalnızca kendi ekonomik çıkarlarını düşündüklerini belirtiyor, hatların askerî yönetim

altına alınmasını istiyordu. Büyükelçi ise, General'in "ince politikaya" karışmasına karşı çıkıyordu (Trumpener, 1966:180).

Çoğu kez, Sanders'in giderek genişleyen askerî misyonunun, Osmanlı devletini Almanya ile ittifaka zorladığı ve asıl görevinin de bu olduğu yazılmıştır (Bayur, 1952:637-42). Ancak, Alman belgelerinin açıklanması, bunun doğru olmadığını göstermektedir. Her şeyden önce, Arşidük Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da suikastından ve bunun yol açtığı Avrupa bunalımından önce, Alman ileri gelenleri Osmanlı devleti ile ittifaka yanaşmıyorlardı. 1914 Mayısında Alman Genelkurmay Başkanı Melmut von Moltke, görülebilir bir gelecekte Osmanlı devletiyle ittifak yapılması yolundaki görüşlere itibar etmemişti. Saraybosna olayını izleyen haftalar içinde Osmanlı askerî desteğini sağlamak konusunda düşünceler belirdi ise de, bu konuda Sanders'e herhangi bir haber vermemişlerdi. Almanya Rusya'ya savaş ilân etmeden birkaç gün önce Sanders ve öteki Alman subayları geri dönmek için Berlin'e müracaat etmişlerdi (Trumpener, 1966 : 181).

2

Liman von Sanders'in, Büyükelçi Wangeheim'ın Osmanlı hükümeti ile 28 Temmuz'da başlattığı ittifak görüşmeleri (Bayur, 1952 : 632-41) koıiusunda ne kadar bilgi sahibi olduğu belli değilse de, 1 Ağustos gününe kadar görüşmelere katılmadığı kesindir. O gün, Savaş Bakanı Enver Paşa, Wangenheim ve Sanders, Alman Büyükelçiliğinde ittifakın askerî konularını görüşmek üzere biraraya geldiler. Bu toplantı, Almanya'nın Rusya'ya karşı yürüteceği savaş çabalarına OsmanlIların ne kadar ve nasıl katkıda bulunacağının açıklığa kavuşması açısından önemlidir. Çünkü, bu tarihe gelindiğinde bile, Berlin, ittifakın ancak bu konunun açıklığa kavuşmasından sonra imzalanmasını istiyordu ve İstanbul'daki Büyükelçisine Osmanlı yardımı konusunda tatmin oluncaya kadar antlaşmayı imzalamaması yönergesini göndermişti.

Toplantıda, Enver Paşa ve Alman generali, Alman Büyükelçisine şu bilgileri verdiler: Seferberlikten 30 gün sonra Rusya'ya karşı ortak bir Osmanlı-Bulgar harekatı için Trakya'da 120.000 kişilik bir birlik oluşturulabilirdi. Bundan bir ay sonra da yine aynı amaca yönelik ya da Yunanistan'a karşı 90.000 kişilik bir birlik hazır olabilirdi. Osmanlı devleti

Kafkasya'da Rusya'ya karşı bir savunma hattı oluşturacaktı. Ayrıca, Akdeniz'deki Alman donanmasının sancak gemisi Goeben kruvazörü Karadeniz'de Osmanlı donanmasını güçlendirmek için Boğazlara ve sonra İstanbul'a getirilecekti (Trumpener, 1966 : 182-4).

Toplantıdaki önerilerden açıkça görülmektedir ki, plânın temel noktaları büyük ölçüde kuramsaldı ve havada kalıyordu. Çünkü, ne Bulgaristan'ın Osmanlı devletiyle birlikte harekete geçeceği belliydi, ne de Romanya hükümeti topraklarından geçiş iznini vereceğini belirtmişti. Ancak, bu boşlukta bırakılan noktalara rağmen, Wangenheim, Osmanlı devletinin Rusya'ya karşı bir şeyler yapma iradesi konusunda Berlin'in temel isteğinin karşılandığına kanaat getirmiş ve 2 Ağustos'ta ittifak imzalanmıştır (Bayur, 1952:642-4). İttifaka göre, Almanya ve Osmanlı devleti, Avusturya ile Sırbistan arasındaki çatışmada tarafsız kalacaklardı (ittifakın imzalandığı gün bu çatışma zaten daha önce başlamıştı ve sürüyordu). Ancak, bu çatışma bir Alman-Rus savaşma dönüşürse (şartlı konan bu hükmün bir değeri yoktu, çünkü savaş 1 Ağustosta başlamıştı bile) Osmanlı devleti Almanya'nın yanında savaşa katılacaktı. Buna karşılık olarak, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğü Rusya tarafından bozulursa, Almanya Osmanlı devletine yardım edecekti.

Antlaşma, henüz Alman-Rus savaşı çıkmadan hazırlanmış, ancak savaş başladıktan sonra metinde hiçbir değişiklik yapılmadan imzalanmıştır. Burada akla gelebilecek bir soru, Osmanlı devlet adamlarının antlaşmayı imzalarlarken, Alman-Rus savaşının başladığını bilip bilmedikleridir. Bu konuda İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinin açıklamalarından (Bayur, 1952:644-5), en azından Sadrazam Sait Halim Paşa'nın, Savaş Bakanı Enver Paşa'nın ve Meclis Başkanı Halil Bey'in, Osmanlı-Alman antlaşmasının imzalandığı anda Almanya ile Rusya arasında savaşın başlamış olduğunu bildiklerini göstermektedir. İttifakın üçüncü maddesi, Alman askerî misyonuna, Osmanlı ordusu üzerinde fiilî etki kurma olanağını verdiğinden, Almanya'ya Osmanlı ordusunu istediği an savaşa sürükleme tercihini de tanıyordu. Madde şöyle yazılmıştı: "Savaş çıkarsa, Almanya askerî heyetini Osmanlı devletinin emrinde bırakacaktır. Osmanlı devleti de bu askeri heyete, Savaş Bakam ile Alman Askeri Heyeti Başkanı'nın arasında doğrudan doğruya kararlaştırılmış olduğu gibi, ordunun yönetiminde fiilî bir etki sağlayacaktır".

Bütün bu gelişmelerden anlaşılacağı gibi, 1 Ağustos savaş plânı ve 2 Ağustos ittifakı “ad hoc” düzenlemeler olup, dikkatli bir plânlamanın ve uzun vadeli çıkar hesaplarının ürünü değildi. İstanbul’daki Alman askerî heyeti de, Osmanlı ordusunun savaşa katılmak için ne derece hazırlıksız olduğunun bilincindeydi. Gerek ittifakın imzalanmasından sonra Bab-ı Alî’de tarafsızlık yanlılarının ağır basması, gerek Osmanlı devletinin askerî bakımdan hazırlıksız olması ve gerekse Bulgaristan ve Romanya ile Osmanlı devletinin etkili bir ittifak kurmalarındaki başarısızlık yüzünden, Alman yöneticileri Osmanlı devletinin bir süre savaşa girmesinin ertelenmesi gerektiği kararma vardılar (Trumpener, 1962 : 370). 19 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı devleti ile Bulgaristan arasında bir ittifak imzalanmışsa da, Bab-ı Alî Bulgaristan'ın gelecekteki tutumu konusunda tam emin olamamış, Romanya ise iki devletin de ittifak önerilerini soğuk karşılamıştı.

Eylül ayının ortalarına gelindiğinde, Alman askerî personel ve malzemesi İstanbul’a gelmiş ve Alman subayları Osmanlı ordu ve donanmasında kilit noktalara atanmış bulunuyorlardı. Bu arada Savaş Bakanı Enver Paşa, derhal eyleme geçerek Almanya ile ittifak yükümlülüklerini yerine getirmek niyetinde idiyse de, Sadrazam Sait Halim Paşa ile kabine üyelerinin çoğu ve özellikle Maliye Bakanı Cavit Bey daha savaşa girme zamanının gelmediğini savunuyorlardı.

3

Savaş plânlarının ve ittifakın mantıksız maddelerinin önemli bir nedeni de, son iki yıldır Osmanlı hükümetlerinin tutarlı bir dış politika izleyememiş olmaları ve taraflardan hangisi ile ittifaka girmek gerektiği konusunda belirgin bir kararın oluşamamasıdır. Osmanlı hükümetinin Alman sempatizanı ve bu devletin de İstanbul’da etkili olduğu doğrudur. Ancak, gerek Alman yöneticilerinin Osmanlı devleti ile ittifak konusundaki kararsızlıkları ve gerekse Osmanlı hükümetinin çıkacak bir savaşta iki ittifak blokundan birine katılmadıkları taktirde devletin yalnız kalıp parçalanacağı konusundaki endişeleri, çok tutarsız ittifak arayışları sonucunu doğurmuştu.

Osmanlı devleti ilk ittifak girişimini, Osmanlı topraklarını parçalamak peşinde olan İngiltere’ye yapmıştı. Üçlü ittifakın üyelerinden İtalya’nın

Trablusgarb'ı işgali, öteki üyesi olan Avusturya'nın Balkan politikası ve Bosna-Hersek'i ilhakı, Osmanlı hükümetini, Üçlü İttifak'ın en güçlü üyesi Almanya'ya duyduğu sempatiye rağmen, Üçlü İtilâfın en güçlü üyesi İngiltere'ye yanaştırmıştı. Bu gelişmelerin sonunda, İngiliz yanlısı olarak bilinen Maliye Bakanı Cavit Bey, 1911 Ekiminde İngiltere Donanma Bakanı Winston Churchill'e bir mektup yazarak, iki devlet arasında bir ittifak yapılması önerisinde bulunmuşsa da, İngiliz hükümeti yeni siyasî bağlantılara giremeyeceğini belirterek bu ittifak önerisini geri çevirmişti (Armaoğlu, 1973: 418).

1914 yılında Fransa'ya da ittifak önerisinde bulunuldu. Deniz Bakanı ve Türk Fransız Dostluk Cemiyeti Başkanı Cemal Paşa, temmuz ayında Fransız Dışişleri Bakanlığı yetkilileriyle temasa geçerek ittifak önerdi. Cemal Paşa'ya göre, Saraybosna suikastı genel bir savaşa varacaktı ve İtilaf devletlerinin İttifak devletlerini "çember içine almaları için" bir tek Osmanlı boşluğu kalmıştı. Osmanlı devleti ile Fransa arasında yapılacak bir ittifakla Almanya tam olarak çember içine alınmış olurdu. Fransız hükümeti Cemal Paşa'nın önerisine verdiği cevapta, 1894 yılından beri müttefiki bulunan Rusya razı olmadıkça böyle bir ittifakın gerçekleşemeyeceğini İstanbul'a bildirdi. Osmanlı-Rus ilişkilerinin bu tarihteki durumuna bakıldığında Rusya'nın buna izin vermeyeceği açıktı. Dolayısıyla, öneri reddedilmiş oldu (Armaoğlu, 1973:419).

3.İntiharın Aracı : Goeben

1

Osmanlı hükümeti savaşın ilk aylarında "savaş-dışı" durum ilân etti. Bu, işin aslına bakılırsa, akılı bir davranıştı. İmparatorluk, büyük ve yıkıcı bir savaşın yükünü çekemeyecek kadar zayıftı. OsmanlIların Boğazlar konusundaki tutumunu belirleyecek bu "savaş-dışı" durumu, Boğazlar'dan geçebilecekleri için İtilâf devletlerinin işine gelmekteydi. Bu yüzden, Almanya'nın bu tarihten sonra Osmanlı devletine karşı tutumu, Boğazlan kapatabilmek için, bu devleti savaşa sokma temeline dayanacak ve iki Alman savaş gemisi bu yolda uygun bir araç olarak kullanılmak istenecektir (Anderson, 1966 : 312-4; Armaoğlu, 1973 : 421-2; Bayur, 1952 : 647-52; Tuchman, 1962 : 161-87; Ülman, 1973 : 220-1).

Osmanlı devleti, donanmasını güçlendirmek için İngiltere'de "Reşadiye" ve 'Sultan Osman" adlı iki savaş gemisi yaptırıyordu. Halktan toplanan paralarla finanse edilen bu iki zırhlı, Ege'de Yunanistan'a karşı deniz üstünlüğünü sağlayacak, Karadeniz'de ise Rus donanmasını tehdit edebilecekti. 'Sultan Osman" 1914 Mayısında bitip te Osmanlı devleti parasını peşin ödediği bu gemiyi devralmak isteyince, İngiltere vermemek için bir bahane buldu. İddiasına göre, Yunanistan'ın bu gemiyi denizaltı ile batıracağını haber almıştı ve 'Reşadiye" de bitene kadar beklenmesini istedi. İngiltere kısa bir süre içinde savaş çıkabileceğini anlamıştı ve bu iki güçlü ve modern gemiyi Osmanlı devletine vermek istemiyordu. Bu yüzden, Temmuz ayında İkincisi de bitip, denize indirildiğinde yeni bahaneler sıraladı ve savaş çıktığında iki gemiye resmen el koydu.

30 milyon dolara mal olan zırhlılar, sanki Osmanlı devleti tarafından İngiltere'ye "hibe edilmişti". İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, Osmanlı devletine gönderdiği notada, özetle, "Osmanlı hükümeti İngiltere'nin gemilere neden el koyduğunu anlayacaktır. İngiliz hükümeti Osmanlı devletinin mali ve öteki kayıplarına çok üzülmektedir ve savaşın sonunda bunun üzerinde durulacaktır" diyordu ve notada tazminattan herhangi bir bahis de yoktu. Böyle bir davranışın, İstanbul'da büyük bir tepki ile karşılanacağı açıktı ve bu tepki Osmanlı hükümetini Almanya'ya daha çok yaklaştıracaktı. Demek ki, İngiltere bu iki zırhlıya, Osmanlı devletinin dostluğundan daha çok önem vermekteydi. Nota İstanbul'a geldiği gün Alman-Osmanlı ittifakı imzalanmıştı. Dolayısıyla, notanın ittifak kararını etkilediği söylenemez. Söylenebilecek olan, İngiliz hükümetinin bu davranışının, Bab-ı Alî'de İngiliz yanlılarının ve Osmanlı devletinin savaş-dışı tutumunu sürdürmesini isteyenlerin etkilerini azalttığı ve böylece Osmanlı devletinin savaşa Almanya'nın yanında katılmasını kolaylaştırdığıdır. Bu arada, Akdeniz'de, Osmanlı devletinin savaşa girmesinde rol oynayacak büyük bir oyun yavaş yavaş tezgahlanmaktaydı.

2

Daha kara savaşı başlamadan, Alman Akdeniz filosu komutanı Wilhelm Souchon'a, 4 Ağustosta Berlin'den şifreli bir tel geldi : "Osmanlı devleti ile ittifak dün imzalandı. Hemen İstanbul'a doğru hareket ediniz". Amiralin komutası altında iki yeni, hızlı ve savaş gücü yüksek zırhlı vardı : Ağır

kruvazör Goeben ile hafif kruvazör Breslau. O zamana kadar tarihte hiçbir savaş aracı, bu iki geminin bu şifreden sonraki yedi günlük yolculuğu kadar dünyanın geleceğini etkilememiştir.

Amiral Souchon şifre telsizi aldıktan sonra harekete geçtiğinde Osmanlı hükümeti hala kararsızdı. İngiltere düş kırıklığı ve kızgınlık yaratmıştı; Rusya'dan korkuluyordu ve Almanya'ya da tam güvenilemiyordu. İttihat ve Terakki'nin önderi ve Savaş Bakanı Enver Paşa hevesli ve inanmış bir Alman yanlısıydı ve Avrupa'nın geleceğinin Almanya'da olduğuna inanıyordu. Komitenin siyasal önderi Talat Bey, Enver kadar durumdan emin değildi. Almanya'dan, İtilâf devletlerine göre daha çok ödün koparılabileceğini düşünüyordu. Büyük devletlerin savaşında yansızlık politikasının Osmanlı devletinin sonu olabileceğine inanıyordu. Savaştan İtilâf devletleri galip çıkarsa, bu grubun baskısı ile Osmanlı devleti yıkılâbilirdi. Almanya galip çıkarsa, bu devletin koruyuculuğu altına girilecekti. Kabinenin öteki üyeleri ise, İngiltere ile hala pazarlık şanslarının bulunduğunu düşünüyorlardı.

İstanbul, bu düşüncelerle bir bekleyiş dönemine giredursun, Kayzer, iki-cepheli savaşın korkusu altında, Osmanlı devletinin savaşa katılması konusuna daha çok önem vermeğe başlamıştı. Osmanlı devleti, Karadeniz'e çıkışı kapayıp, Rusya'nın müttefikleriyle bağlantısını kesecek ve böylece bu devleti zayıf bırakacak tek devletti. İngiltere ile Fransa'nın Akdeniz'deki endişesi de, Kuzey Afrika'dan Fransa'ya birlik şevkinin engellenmesiydi. Dolayısıyla, onların da gözleri bu sevkiyatı engeleyebilecek iki Alman zırhlısındaydı. Goeben ile Breslau İstanbul yolundayken, Amiral 6 Ağustosta Berlin'den bir mesaj daha aldı: "Siyasal nedenlerle şimdilik İstanbul'a gitmekten vazgeçin". Bunun nedeni, Osmanlı hükümetindeki bölünme ve bunun sonucu olan kararsızlıktı. Enver Paşa gemilerin gelmesine izin vermiş olmasına rağmen, böyle bir davranış Osmanlı devletinin savaş-dışı durumu ile bağdaşmayacağı için, hükümetin öteki üyeleri ve Sadrazam izne karşı çıkmışlardı.

Ancak, bu sırada Amiral Souchon da çok güç bir durumda kalmıştı. Ege denizine girerken zırhlısının ki kazanının çalışmadığı anlaşıldı. Bu durumda hızı önemli ölçüde azaldığından, İngiliz donanmasının önünden Batı Akdeniz'e doğru kaçması olanaksızdı. Son derece ihtiraslı olan bir kararı

kendi başına verdi: İstanbul’a gidecek, Osmanlı hükümetini iradesi dışında da olsa zorlayacak, savaşı Karadeniz’e sıçratacak ve Osmanlı devletini geleneksel düşmanı olan Rusya ile savaştıracaktı. Bu kararı verdiği zaman tarih 8 Ağustostu ve İngiliz zırhlıları da giderek Goeben ile Breslau’a yaklaşıyorlardı.

Souchon’un verdiği bu kararı uygulaması olanaksızdı. Çünkü, Osmanlı hükümeti Boğazları mayınlamıştı ve yeri belli olacağından İstanbul’la telsiz bağlantısı da kuramıyordu. Bir başka gemi ile İzmir’deki Alman Deniz Ataşesi’ne şu haberi gönderdi : “Askerî durum düşmana Karadeniz’den saldırmayı gerektiriyor. Boğazlar’dan geçmem için izin isteyin”. 10 Ağustosta Ateşeden şu cevap geldi: “Boğazlar’dan içeri girin, kalelerin teslimini isteyin ve gönderilecek rehberi yakalayın”. Amiral Souchon, bu sıkışık durumda bu mesajın ne anlama geldiğini düşünecek durumda değildi. Hemen kararını verip Boğaz ara doğru “yelken açtı”. Çanakkale Boğazı’nın girişine demirleyip, rehber gönderilmesini isteyen bayrağını çekti. Enver Paşa, bunun üzerine, Sadrazama danışmadan geçiş izni ve Ingiliz donanmasının Goeben ile Breslau’u izlemeleri durumunda “ateş” emrini verdi. Bu gelişmeler üzerine iki Alman zırhlısı Boğazlara girdi ve İngiliz donanması da Boğazları abluka altına aldı.

Uluslararası hukuk kurallarına göre, Osmanlı devletinin bu iki savaş gemisini silahtan arındırması ve savaş bitene kadar da el koyması gerekiyordu. Bunun üzerine Osmanlı yöneticileri, kabine üyelerinin çoğu, için bir oldu-bitti olan bu olaydan rahat bir çıkış yolu buldular. Osmanlı devleti, İngiltere tarafından daha önce el konmuş bulunan “Reşadiye” ve “Sultan Osman” zırhlılarına karşılık olarak, Goeben ile Breslau’ı hiç para ödemeden “satın aldı” ve “Yavuz” ile “Midilli’ adlarıyla Osmanlı donanmasına kattı. Bundan hemen sonra, Osmanlı donanmasının başına Amiral Souchon getirildi. Böylece, İngiltere’nin el koyduğu iki savaş gemisi Osmanlı donanmasına başka bir yoldan katılmış oldu.

İki savaş aracı ile ilgili bu dramatik gelişmelerin son derece önemli sonuçları olmuştur. Bir kere, Yavuz ile Midilli, Alman ve Osmanlı deniz kuvvetlerinin Karadeniz’i denetlemesini sağladı. Bu gemilerin katılmasıyla Osmanlı donanması Karadeniz’deki Rus donanmasından daha güçlü bir hale geldi ve böylece Rusya’nın Kırım savaşında olduğu gibi Türk

limanlarına saldırma olasılığını çok azalttı. Ancak, bundan da önemli olarak, bir Alman amiralinin Osmanlı donanmasının başına getirilmesi, Almanya'nın İstanbul üzerindeki denetimini güçlendirdi. Artık Berlin, Osmanlı devletini istediği zaman savaşa sokabileceğinin rahatlığını taşımağa başlamıştı. Ancak, Osmanlı hükümetinin savaşa Almanya'nın 'oyuncağı" olarak girdiği görüşü tartışmaya açıktır ve bu konu ilerde ele alınacaktır. Buna rağmen, Osmanlı kabinesinin bazı üyelerinde, artık Osmanlıların kendi geleceklerine hakim olmadıkları yolunda karamsar görüş vardı: Dönemin Maliye Bakanı Cavit Bey, kendisine Brüksel'in ele geçirildiği haberini veren bir Belçikalı'nın "Siz çok kötü haberlerim var... Almanlar Brüksel'i ele geçirdiler" sözüne karşılık olarak, "size benim daha da kötü haberlerim var... Almanlar Osmanlı devletini ellerine geçirdiler" demişti.

3

İstanbul'da bunlar olurken, Berlin'de Moltke ve Viyana'da Avusturya Genelkurmay Başkam Conrad von Hötzendorf, en kısa zamanda, söz verilmiş bulunan Osmanlı yardımını sağlamak istediklerini açıkça belli etmişler ve Eylül ayı girdiğinde bunu daha bir şevkle savunmağa başlamışlardı. Özellikle Galiçya'da Rusya'ya karşı kötü durumda kalan Hötzendorf, İstanbul'a başvurarak, Odessa'ya geniş bir Osmanlı çıkarması istemişti. Böyle bir anfibik harekâtın mümkün olup olmayacağı üzerinde Osmanlı genelkurmayında haftalarca süren çalışmalar yapılmış ve Sanders de bunu hararetle desteklemişse de, hiçbir sonuç çıkmamıştı. Alman Büyükelçisi Wangenheim, 13 Eylülde Berlin'e gönderdiği bir telgrafta, Odessa Projesi'nin Enver Paşa tarafından da desteklendiğini, ancak kendi görüşüne göre Mısır'a karşı bir harekâtın ya da Ingiltere'ye karşı girişilecek saldırıların Almanya için daha önemli olduğunu bildirdi. Bu görüş Kayzer tarafından hemen benimsendi. Bunun üzerine, Berlin'den Sanders'e 14 Eylülde gönderilen yönergede, Odessa projesinin çok riskli olduğundan kabul edilmediği ve Mısır'a karşı girişilecek saldırının Almanya'nın stratejik çıkarları açısından daha önemi olduğu bildiriliyordu (Trumpener, 1966 : 187).

Bu noktadan sonra Osmanlı devletinin Almanya'nın savaş çabalarına daha etkin bir biçimde katılması yolunda Almanya'nın baskısı artmağa

başladı. Amiral Souchon 20 Eylül günü küçük kruvazör Breslau'ı Karadeniz'e gönderdi ve geminin hareketinden birkaç saat sonra Büyükelçi Wangenheim Sadrazam Sait Halim Paşa'yı ziyaret ederek, iki zırhlının Boğazlara hem Almanya hem de Osmanlı devletinin çıkarlarını korumak için geldiğini, bu iki gemi Osmanlı bayrağını dalgalandırıyorlarsa da asıl kimliklerim yitirmediklerini, Breslau'ın Karadeniz'e çıkmasının nedeninin Alman savaş gemilerindeki hayalî tehlikelerden korkmama ruhu olduğunu ve Osmanlı donanmasının hiçbir düşmanca davranışta bulunmayan Rus gemilerinden korkarak Boğazlar'da saklanmasını da bir türlü anlamadığını söyledi (Trumpener, 1962:372). Üstelik, Osmanlılar bu inatçılıklarını sürdürürler ve savaşa girmezlerse, savaştan sonra müttefik olarak ayrıcalıklı muamele göremeyecekleri tehdidinde de bulundu. Osmanlı hükümeti hiç olmazsa şunları yapabilirdi: Karadeniz'de manevralar yoluyla Ruslara üstünlüklerini göstermek, İslâmî hareketi teşvik etmek ve orduyu tam seferberlik halinde tutmak. Büyükelçinin bu ısrarı, Maliye Bakanı Cavit Bey'in ordunun gücünde önemli azaltmalar yapma yolundaki çabalarına bir tepki niteliğinde de görülebilir (Trumpener, 1962: 372).

Sadrazam Sait Halim Paşa'nın bu açıklama ve tehditlerden pek etkilenmediğini görüyoruz. Büyükelçiye, Souchon'un Rusya ile bir çatışma için tahrikte bulunduğu konusundaki kuşkusunu tekrarladı. Enver Paşa'ya rağmen Osmanlı hükümeti, sonu görünmeyen bir savaşın içine girmemekte direniyor, belki de kanseri, bir hastanın son iyileşme belirtilerini gösteriyordu. Ancak, "hasta"yı intihara sürükleyecek olan bunalım yine malî nitelikte olacak ve satın alman iki Alman zırhlısı da bu amaç için uygun bir araç olarak kullanılacaktır.

Gerçekten, Eylül ayının sonlarına doğru Bab-ı Alî'nin mali durumunun kötülüğü açıkça ortaya çıktı. Bundan sonra Osmanlı hükümeti Ekim ayının ortalarına kadar Almanya'dan büyük miktarda kredi isteğinde bulunacak ve Almanya da Osmanlı hükümetinin bu muhtaç durumunu kendi amaçları için kullanacaktır. 30 Eylülde Berlin Büyükelçisi Muhtar Paşa, Alman hükümetine başvurarak Alman bankalarından 5 milyon altın lira borç istedi. Daha etkin bir dış politika izlemek isteyenlerin düşüncesine göre, bu para verilirse, Almanya'nın Osmanlı devletinin savaş çabalarını desteklediği açıkça ortaya çıkacak ve böylece savaşa katılmak isteyenlerin durumu güçlenecekti. Alman bankaları borç konusunda herhangi bir zorluk

çıkarmadılar. Sorun, Alman hükümetinin böyle bir borcun verilmesini belirli koşullara bağlamak istemesindeydi. İstanbul'da Enver Paşa'nın Büyükelçi Wangenlıeim'a açıkladığına göre, Sadrazam Sait Halim Paşa, Osmanlı devletinin savaş-dışı durumunu sürdürmesinde ısrar ederse, kabinenin savaşa taraftar üyeleri istifa edecek, yeni bir kabine kurulacak ve bu kabine savaşta etkin bir rol oynanması için gereken tedbirleri alacaktı. Enver'e göre, böyle bir "senaryo"nun yazılmamasının tek nedeni para eksikliğiydi; Osmanlı devleti savaşa girdiğinde Almanya'nın malî desteğinden ve bu desteğin savaşın sonuna kadar süreceğinden emin olmalıydı (Trumpener, 1962: 375). Bu durumda, Alman hükümeti fazla direnmedi ve 1.900.000 altın lira 21 Ekim 1914 tarihinde İstanbul'a vardı.

4

Altının İstanbul'a gelmesinden bir gün sonra, yani 22 Ekim 1914 tarihlerinde, Enver Paşa savaş plânım Alman komuta heyetine sundu. İlk darbe Rus donanmasına bir sürpriz saldırı ile vurulacaktı. Bütün Osmanlı deniz komutanlıklarına, Sultan tarafından, savaş ve barışta donanmanın başına getirilen Amiral Souchon'a itaat etmeleri yolunda yönergeler de hazırlanmıştı. Plân, bunlara ek olarak, Kafkasya'da savunmaya yönelik kara harekâtını, bir ordunun Mısır'a doğru ilerlemesini ve ordunun büyük bir bölümünün Rusya'nın güney kanadına ayrılmasını içeriyordu. Bu Osmanlı plânı Alman Genelkurmayı'nda tümüyle kabul edildi ve Genelkurmay Başkanı Falkenhein İstanbul'a şu mesajı gönderdi: "Alman Yüksek Ordu Komutası Savaş Bakanı Enver Paşa'nın plânını her noktada benimsemektedir. Karadeniz'e ani bir deniz harekâtı ve Mısır'a karşı Osmanlı yürüyüşü Almanya'nın yüksek çıkarlarına uygundur" (Trumpener, 1962:377).

Bu gelişmeler üzerine Osmanlı bakanlar kurulu 25 Ekim tarihinde toplandı. Bakanlar, Amiral Souchon bir kere Karadeniz'e açılma izni aldıktan sonra devleti savaşa sürükleyecek gelişmelerin birbirini kovalayacağından endişe ediyorlardı. Enver Paşa'nın bütün çabalarına rağmen, hükümet şu kararı aldı: "(İki Osmanlı temsilcisinin) biran önce Berlin'e gönderilmesine ve donanmaya ait sorunların 'başkumandanlık vekâletinin' sorumluluğuna terkedilmesine, ama savaşa yol açacak durumlardan tümüyle kaçınılmasına karar verildi". Enver Paşa ise aynı gün,

yani 25 Ekim 1914'te, bu hükümet kararma tümüyle aykırı olarak Alman Büyükelçisinin isteğine uygun biçimde kendi mzasıyla Amiral Souchon'a şu yazılı emri verdi: Bütün filo Karadeniz'de manevra yapmalıdır. Uygun bulduğunuz bir anda Rus filosuna hücum ediniz. Çarpışmaya başlamadan önce, bu sabah size verdiğim gizli emri açınız." Gizli emir ise şu idi: "Türk filosu Karadeniz'de zorla üstünlük kazanmalıdır. Rus filosunu arayınız ve nerede bulursanız savaş ilân etmeksizin hücum ediniz." (Bayur, 1953 : 232-3). Büyükelçi Wangenheim, çatışma sorumluluğunun Almanya'nın sırtına yüklenmemesi için de, Enver Paşa'nın bu emirlerinin karada emin bir yerde bulunması yolunda tedbirler aldı ve böyle de oldu (Bayur, 1953:233).

Bu emirlerin verilmesinden iki gün sonra, yani 27 Ekimde, Osmanlı donanması Boğazlar'dan Karadeniz'e açıldı. Her gemi Rus kıyılan boyunca spesifik hedeflere yönlendirildiler ve 29 Ekim sabahı Odessa ve öteki bazı Rus limanları bombalandı, birçok Rus teknesi batırıldı.

Bu noktada bile, son ana kadar saldırıdan haberi olmayan Sadrazam Sait Halim Paşa ve Maliye Bakanı Cavit Bey, durumu kurtarmak için umutsuz çabalara giriştiler. Sadrazam, savaş hukuku kurallarına uygun olarak pasaportunu isteyen Rus Büyükelçisi Giers'in randevu isteğini "rahatsızlığı" nedeniyle kabul etmedi, ittihat ve Terakki, 1 Kasım tarihinde ve Sadrazama ödün olmak üzere St. Petersburg'a yumuşak, ama bütün olup bitenden sonra kabulü mümkün olmayan bir nota gönderilmesine razı oldu. Rus hükümeti ise, müzakerelerde bulunmak için artık çok geç olduğunu, ancak bütün Alman askerî personelinin hemen sınırdışı edilmesi halinde bir düzenlemenin yapılabileceğini bildirdi. Bu arada, İttihat ve Terakki'nin eylem taraftarları, Sadrazam'ın istifasını önlemeğe çalışıyorlardı. Sait Halim Paşa, belki de bir tehdit sonucu, görevinde kaldı (Trumpener, 1962: 380). 3 Kasımda ortak bir İngiliz-Fransız donanmasının Çanakkale'yi bombardıman etmesi ile, Osmanlı devletinin savaşa girdiği kuşkuya yer vermeyecek biçimde ortaya çıktı. Osmanlı devleti artık 1. Dünya Savaşı'nda savaşkan duruma girmiş, "şakağına dayadığı silâhın tetiğini çekmiş", iki yeni zırhlının topları gürlemeğe başlamıştı.

Bu gelişmelerde İstanbul'da Alman kara ve deniz komutanlarının bulunmasının önemli bir öğe olduğu yadsınamaz. Ancak, İttihat ve Terakki'nin müdahale yanlısı üyelerinin istekli işbirliği olmadığı taktirde,

Almanya’nın bu kadar başarılı olamayacağı da doğrudur. Doğru olmayan, Osmanlı devletinin savaşa tümüyle Almanya’nın isteklerine uyum göstererek iradesizce girdiği ve bir Alman Amirali tarafından, olup-bittiler sonunda bir “oyuncak” gibi savaşa sokulduğudur. Osmanlı devletinin 1. Dünya Savaşı’na girişi, Bab-ı Alî’nin birçok üyesinin yakın işbirliği ile plânlanmış ve Osmanlı Savaş Bakanı’nın açık emri üzerine uygulanmıştır. 600 yıl yaşayan “Anka”nın sonu (kendini ateşe atarak kül olan ve bu küller arasından yeniden doğup sonsuza kadar yaşayan mitolojik kuşun dramatik öyküsüne uygun bir biçimde) belki de eninde sonunda ölecek bir hastanın, apar topar, iyi hazırlanmadan, o tarihe kadar çıkan en büyük savaşın ateşine girerek intihan ile gelmiştir.

4.Cepheler

1

1. Dünya Savaşı’nda Osmanlı devleti belli başlı dört cephede savaşmak durumunda kaldı.

Enver Paşa tarafından açılan Kafkas cephesinde 1914 Aralık ve 1916 yazında iki kez girişilen Sarıkamış harekâtının amacı, Kafkas Türklerini ayaklandırarak Rusya’ya önemli bir darbe vurmak ve “Turan”ı ele geçirmekti (Bayur, 1953: 356-80). Başarısızlıkla sonuçlanan bu iki harekâtta, 150.000 kişilik Osmanlı ordusu 90.000 kayıp vermiştir ve bu askerlerin çoğu düşmana değil, bozuk ulaşım ve soğuğa yenilmişlerdir.

Donanma Bakanı Cemal Paşa tarafından açılan Süveyş Kanalı cephesinin açılmasının amacı, İngiltere’nin imparatorluk yolunu kesmekti. Harekâtın başlarında askerî durum iyi gitmesine rağmen burada da başarılı olunamamış, Osmanlı ordularını Kanal bölgesinden kuzeye atan İngiltere, savaşın sonlarına doğru Irak’ı ele geçirerek Toroslar’a dayanmıştır. İngiltere tarafından açılan Irak cephesinde, İngiltere açısından amaç, bir yanda Rusya ile kara bağlantısını sağlamak, öte yandan Abadan petrollerini korumaktı. 1917 yılına kadar başarılı olamayan İngiltere, bu tarihten sonra Osmanlı ordusunu kuzeye doğru sürecektir.

Osmanlı devletinin bu muharebelerde yenilmesinin nedenleri çok çeşitlidir ve işin içine daha önce incelenen genel zayıflama nedenleri de sokulabilir. Ancak, burada toplu olarak şunlar söylenebilir: Her şeyden önce, ekonomik ve malî durumu son derece bozuk olan devletin, uzun ve yıpratıcı bir savaşı sürdürmesi olanağı hemen hemen yok gibiydi. Osmanlı hâzinesi, değil savaş masraflarını, memur aylıklarının ödenmesi gibi olağan giderlerini bile karşılayacak durumda değildi (Ülman, 1973: 224). Osmanlı hükümeti, daha önce de belirtildiği gibi, savaşı yürütebilmek için Almanya'dan para ve savaş malzemesi yardımı almak zorunda kaldı, ikinci olarak, imparatorluğun sınırları çok geniş olduğundan, dört ayrı cephede birden savaş yapma durumuna düşmüş, ulaştırma yol ve araçlarının yetersizliği yüzünden ikmal merkezleri ile cepheler arasında sürekli ve güçlü bir bağlantı sağlanamamıştır. Üstelik, ordu, Trablusgarp ve Balkan savaşlarından yeni, maneviyatı bozuk ve yorgun çıkmış bulunuyordu. Savaş araç ve gereçlerinin Almanya'dan sağlanması bir yana, komuta düzeyindeki subay eksiklikleri de Almanlarla kapatılmak istendi. Başka bir devlete bu kadar bağlılık, sonunda ulusal bir savaş plânı hazırlanıp yürütülmesini engelledi (Ülman, 1973: 225).

Dolayısıyla, Osmanlı devleti savaşa eşgüdümlü bir savaş plânı ile de girmiş değildir. Orduların nerede, nasıl ve hangi taktik ve stratejik amaçla savaşacakları konusunda ayrıntılı plânlar yapılmamış, cephelerin açılması büyük ölçüde düşmanın saldırılarına ve savaşın günlük gidişine bağlı kalmıştır. Günün gereklerine göre, ya kişisel bir başarı kazanmak ya da bağımlı bulunulan Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın Avrupa'daki durumlarını rahatlatmak için yapılan girişimler, hem savaşı Osmanlı gücünün kaldıramayacağı kadar genişletmiş, hem de orduları büyük kayıplara uğratmıştır (Ülman, 1973: 225). Kısaca belirtmek gerekirse, büyük bir bıkkınlık içinde olan askerin, Arap ülkelerinin kızgın güneşi ve çölü arasında, doğup büyüdüğü yerlerin çok uzağında, amacım da bir türlü anlayamadığı bitmek tükenmek bilmeyen muharebelerde canla başla savaşması çok güçtü ve mevcut koşullar altında yenmesi hemen hemen imkânsızdı. Nitekim, Anadolu topraklarının "bekçisi" durumunda olan Gelibolu'da aynı asker, anavatanını savunduğunun bilincinde olarak, hevesle savaşacak ve yenmesini de bilecektir.

1914-1915 kışında Rusya’ya karşı ortak Alman-Avusturya harekâtı başarılı olmuştu. Bu durumda ani bir işgalden korkan Rus hükümeti müttefiklerine başvurarak, bu baskının azalmasını sağlayacak yeni bir cephenin açılmasını istedi. Yeni cephe, Osmanlı devletinin topraklarında ve önemli bir ulaşım yolu olan Boğazlar’da açılmak istenecektir. Bu davranışın nedenleri şunlardır:

(i) Bu harekât başarılı olup Boğazlar açıldığı taktirde, Rusya ile bağlantı sağlanmış olacak ve savaş malzemesi gönderilebilecekti. Rusya yeterince güçlendiği taktirde ise Almanya’ya doğudan yüklenecek ve böylece Almanya’nın Fransa cephesindeki ağırlığı azalacaktı.

(ii) Trakya işgal edildiği taktirde, Almanya’nın Balkanlar’daki üstün durumu sarsılacak ve güneyinden de tehdit edilmiş olacaktı. Bu da, Fransa üzerindeki yükü hafifletecekti.

(iii) İtalya ile Romanya hâlâ savaşa girmemişlerdi. İtilâf devletleri Balkanlar’da üstünlük sağlarlarsa, bu devletlerin Almanya’dan korkuları kalmaz ve İtilâf devletlerinin yanında savaşa katılabilirlerdi.

(iv) Kuvvetlerinin bir bölümünü Çanakkale’ye çekmek zorunda kalacak olan Osmanlı devletinin, Kafkasya cephesinde Rusya üzerindeki baskısı hafifletilebilecekti. Doğal olarak, Boğazlar bölgesinde cephe açılmasını kolaylaştıran bir durum da, İngiltere ve Fransa’ya göre, daha iki yıl önce küçük Balkan devletlerine yenilen Osmanlı devletinin zayıflığıydı. Daha karaya asker çıkarmağa gerek kalmadan, savaş gemileri ile Boğazlar açılabilir ve İstanbul ele geçirilerek, bu devletin hemen 1915 yılında teslimi sağlanabilirdi. Ancak, unutulan nokta, Osmanlı devleti ne kadar zayıf olursa olsun, Çanakkale’de Türk insanının, Osmanlı imparatorluğunun uzak topraklarında değil, kendi anayurdunda savunma» yaptığıydı.

3

Çanakkale cephesinde, İngiliz-Fransız ortak donanması, 19 Şubat 1915’te Çanakkale Boğazı müstahkem mevkilerini bombalamağa başladı. Çanakkale saldırısının mimarları, Amirallik Birinci Lordu Winston Churchill ile Savaş Bakanı Herbert Kitchener idi. Bombalamanın ertesinde İngiliz piyade birlikleri Çanakkale’de kıyıya çıkarıldı. Bu harekâttan bir ay

sonra, 18 Martta, İngiliz ve Fransız zırhlıları Boğazlar'dan geçme harekâtına başladılar. Bunların bir kısmı mayınlara çarptığından, bir kısmı da topçu ateşi sonucu ya battı ya da yara aldı. Sonunda, Boğazlar'dan yalnız deniz kuvvetleri ile geçilmesinin mümkün olmadığına karar verildi ve donanmanın komutanı Amiral de Roebeck geri çekildi.

Boğazlar'dan geçmeyi başaramayan İtilâf devletleri, daha sonra kara harekâtına giriştiler. General lan Hamilton'ı bu harekâtla görevlendiren Kitchener, kendisine görevinin İstanbul'u ele geçirmek olduğunu ve bunu başardığı taktirde yalnız bir muharebeyi değil, savaşı da kazanmış olacağını söyledi. Hazırlanan plâna göre, Anafartalar bölgesine asker çıkarılacak, Gelibolu'daki Türk mevzileri arkadan sarılacak, bu kuvvet Saroz Körfezi'ne çıkarılacak ordu ile birleşince, Marmara Denizi ve İstanbul'un yolu açılmış olacaktı. Bu ihtiraslı harekât için İngiltere ve Fransa'nın elinde yeterince asker olmadığı için, Gelibolu'ya Avustralya ve Yeni Zelanda birlikleri de getirildi (bunlara Anzac birlikleri adı verildi).

Gelibolu harekâtı saldırganlar için birtakım eksiklik ve aksiliklerle başladı. General Hamilton'ın iyi bölge haritaları ve 1900'lerden sonra Türk savunması hakkında ayrıntılı bilgisi yoktu. Üstelik, emri altındaki birliklerin denizden karaya çıkarma harekâtı konusunda tecrübeleri de bulunmuyordu. Üstelik tam karaya çıkılacağı sırada malzemelerin yanlış yüklenmiş olduğu anlaşıldı ve İskenderiye'ye geri dönülüp, uygun malzeme yüklendi. Aradan geçen birkaç hafta içinde Türkler zaman kazandı ve Gelibolu'daki birliklerini takviye ettiler. Artık Gelibolu yarımadasına asker çıkarıp işgal etmek kolay bir iş değildi.

25 Nisan 1915 tarihinde çıkarma harekâtı başladıysa da, Türklerin şiddetli direnmesi ve Anafartalar'da görev alan Mustafa Kemal'in akıllı ve inatçı savunması karşısında İngiliz ve Anzac birlikleri ancak kıyılarda tutunabildiler. Aylarca süren mücadele içinde bir türlü tepelere tırmanıp, açık araziye çıkamadılar. Avrupa'daki Batı cephesinde olduğu gibi, siperler kazıldı ve taraflar bu siperlere çakılıp kaldılar. Gelibolu, bundan sonra uzun ve ağır siper savaşlarına sahne olmağa başladı. İtilâf devletleri Ağustos ayında ikinci genel saldırıya geçtiler. Suvla Körfezi'nden başlayan saldırı birkaç gün başarılı' olduysa da, yeniden duraklama aşamasına girildi.

Çanakkale’nin, ister denizden olsun, ister karadan geçilemeyeceği anlaşılmıştı. Saldırganlar 1915 yılının sonunda Gelibolu’dan çekildiler.

Çanakkale savaşları İtilâf devletleri için tam bir yenilgi ile sonuçlandı. İki taraf da 250’şer bin ölü verdiler. Almanya’ya Batı cephesinde genel bir saldırı için kullanılabilecek birlikler boşu boşuna tüketilmiş oldu. Dolayısıyla, Çanakkale’nin geçilememesi, Almanya ve Avusturya açısından önemli yararlar sağlamıştır. Bir yanda Rusya ve öte yanda İngiltere ve Fransa arasında rahat bir ulaşım bağlantısı kurulamadığı için, bu devletler Almanya ve Avustralya karşısında zayıf kalmış ve ayrıca Alman birlikleri dikkatlerini dağıtmadan Rusya ile savaşabilmek olanağını bulmuşlardır. Mustafa Kemal ise, Gelibolu savaşlarından gelecek mücadelesi için büyük deneyler kazanmış ve Türk insanının anavatanını savunmadaki iradesine güvenebileceğini anlamıştır. Bazı tarihçilere göre, İtilâf devletlerinin Boğazlar’dan geçememeleri, 1917 Bolşevik devrimini kolaylaştıran nedenler arasındadır. Çünkü, İngiltere ve Fransa tarafından desteklenemediği için Çarlık ordusu zayıf kalmış ve dolayısıyla ihtilâlcilere karşı Çar’ın yanında güçlü bir mücadele verememiştir (Erikan, 1964; Hamilton, 1972; Moorehead, 1956; Murray, 1977; Ünaydın, 1960).

5.Otopsi: Parçalama Anlaşmaları

Osmanlı devleti savaşa girer girmez, 19. yüzyılın ortalarında başlayan ve 20. yüzyıla doğru artan ve azalan tempolarla süren, Osmanlı topraklarını paylaşma faaliyetleri hem hızlandı ve hem de çok çeşitli gizli paylaşma anlaşmalarına konu oldu (Metinler için: Hurewitz, 1979; Landen, 1970). Bu anlaşmalarda ve saptanan amaçları gerçekleştirmek için harcanan çabalarda, bir yanda Ortadoğu bölgesinde ortaya çıkan ve etkilerini günümüzde de gördüğümüz bunalımların temellerini bulduğumuz kadar, öte yanda yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun ilk adımlarının atıldığı ortamı da anlayabiliyoruz.

Osmanlı devletinin, savaşın başında savaş-dışıyken, 1914 Ekiminin sonunda savaşkan duruma geçmesi, tüm İtilâf devletlerinin olduğu gibi, İngiltere’nin de askerî ve siyasal stratejilerinde temel bir “yeniden düzenlemeye” yol açtı. Bir kere, Osmanlı devletinin savaşa girmesi, Alman politikasının büyük bir başarısı olarak kabul edilmiş ve daha önce Avrupa

ile sınırlı olan savaşı bir “dünya savaşı” biçimine dönüştürmüştü. Ancak, İtilaf devletleri açısından Osmanlı devletinin savaşa katılmasının asıl önemli olan sonucu, savaşın nihaî amaçları sorununu çok karmaşık bir hale getirmiş olmasıdır.. Çünkü, savaşa bu yeni katılma savaş alanını genişletmiş ve Osmanlı devletinin elindeki toprakların da dağıtımı sorununu ortaya çıkarmıştı. İtilâf devletlerini biraraya getiren Alman tehdidiydi. Bu tehdit savaş sonunda ortadan kaldırıldığı taktirde, ulusal çıkarları zaten savaş öncesinde çatışmakta olan İngiltere, Fransa ve Rusya gibi emperyalist devletler birbirlerine düşebilirlerdi. İşte, savaşkan İtilâf devletlerinin savaş başladıktan sonra aralarında yaptıkları anlaşmalar, böylesine önemli sorunların çözümünü ve belirebilecek çıkar çatışmalarını en alt düzeye indirmeyi amaçlamaktaydı.

1

Rusya, 1913-1914 kışında İstanbul’a Alman askeri misyonunun gönderilmesini Boğazların ele geçirilmesi harekâtı olarak değerlendirip, Osmanlı devletinin parçalanmasının ilk işareti kabul etmişti. Almanya, bu askerî heyetle, İstanbul’un ele geçirilmesi konusunda Rusya’nın önüne geçmiş bulunuyordu. Çünkü, Osmanlı devleti parçalanırsa, Almanya paylaşmada aslan payını alacak, parçalanmazsa bu devlet bir Alman uydusu haline gelecekti. Her iki durumda da Rusya’nın Boğazlar ve Kafkaslar'daki siyasal ve ekonomik çıkarları tehlikeye düşecekti.

Osmanh-Alman ittifakının imzalanması, Rusya açısından daha da endişe verici bir durum ortaya çıkarmıştı. Rusya, bu durumda, Osmanlı devletinin tarafsızlığının sağlanabilmesi için bazı girişimlerde bulunmuşsa da, İngiltere’nin parası önceden ödenmiş olan iki Osmanlı gemisine el koyması, İstanbul’da büyük bir öfke yaratmış ve Bab-ı Alî’nin İtilâf devletlerinin girişimlerine değer vermemesi sonucunu doğurmuştu. İtilâf devletlerinin Bab-ı Alî ile ilişkilerindeki hataları bununla da kalmadı. OsmanlIların tarafsızlığından umudu kesen bu devletler, hiç olmazsa Bulgaristan’ı kendi yanlarına çekmek için, bu devlete Midye-Enez hattına kadar Türk topraklarını önerdiler (Kerner, 1929: 405). Ayastefanos Bulgaristanı’nın doğu sınırlarını canlandırmayı amaçlayan bu öneri Osmanlı hükümeti tarafından öğrenildiğinde zarlar zaten atılmış bulunuyordu.

Bu durumda, bir Osmanlı-Alman ittifakı olmasa ve Almanya'nın elinde, İngiltere tarafından el konan iki Osmanlı gemisine karşılık olarak Goeben ve Breslau bulunmasa bile, Bab-ı Alî'nin tarafsızlığım sağlamak pek kolay olmayacaktı. İtilâf devletlerinin Yakındoğu politikalarının başansızlığının asıl nedeni, Ingiltere'nin iki Osmanlı gemisine haksızca el koyması ve onun hiç değişmeyen Yunan-yanlısı dış politikası idi. Savaş öncesinde ve tüm savaş boyunca İstanbul ve Boğazlar düşüne sadık kalmış ve açık denizlere serbestçe geçiş sorunu savaşın belki de ana amacı haline gelmiş olmasına rağmen, Rusya, daha önce sayılan nedenlerle, Osmanlı devletini savaş-dışı tutmak için elinden geleni yapmıştır.

Ancak, Osmanlı devletinin Rusya'ya saldırısı, Çar tarafından coşku ile karşılandı ve "Rusya'nın Karadeniz kıyılarındaki tarihî misyonu"nu anlatan bir manifesto yayınlamasına yol açtı. Osmanlı devletinin savaşa girişi Rusya'da duyguları öylesine harekete geçirdi ki, bu durumda Rusya'nın Avrupa ile -bağlantısının kesilerek yenilgiye uğratılabileceği bile bir süre unutuldu. "Denize serbest çıkış" ana amaç haline gelerek, öteki tüm amaçları gölgede bıraktı. O kadar ki, bunun başarılamaması Rusya'nın savaşma iradesini ortadan kaldırabilirdi. Almanya ile bir ölüm-kalım mücadelesine girişmiş bulunan İngiltere bu durumu anlamış olacak ki, Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, 9 Kasımda Rus Büyükelçisine "Almanya yenilecek olursa, İstanbul ve Boğazların kaderi, Rusya'nın çıkarlarına uygun olarak kararlaştırılacaktır", dört gün sonra da Kral George aynı kişiye "İstanbul konusunda şurası açıktır ki, bu kent sizin olacaktır" dedi. Çar ise, 24 Kasımda şöyle konuşuyordu:

"Her zaman üzerinde düşündüğüm iki sonuç var: birincisi Türklerin Avrupa'dan atılması gerektiği; İkincisi ise, İstanbul'un ilerde uluslararası bir rejimle tarafsızlaştırılmasıdır... Midye-Enez hattına kadar Batı Trakya Bulgaristan'a verilmelidir. Bu hattan Boğazlar'ın kıyılarına kadar olan bölge, İstanbul ve yakın çevresi dışarda tutulmak koşuluyla, Rusya'ya bırakılmalıdır" (Kemer, 1929: 408).

Rusya'nın amaçlarındaki bu kesinlik ve sadelik, İngiltere ile Fransa'nın Çanakkale harekâtına başlamaları ve başlangıcında başarılı olabilecekleri belirtilerinin ortaya çıkmasıyla sona erdi ve yerini derin bir endişeye bıraktı. İngiltere ile Fransa, Boğazlar bölgesini bu askerî harekâtla ellerine

geçirdikten sonra, burasını Rusya'ya vermeyebilirler ya da en azından önemli bir pazarlık öğesi haline getirebilirlerdi. 19. yüzyıldaki sömürge uzlaşmaları kalıplarına uygun bir biçimde, biri ötekim Boğazlar'da serbest bırakabilir, kendisi de başka bir toprak parçasını eline geçirebilirdi. Bu da üzerinde düşünülmesi gereken üçüncü bir olasılıktı. Rusya'nın kuşkulan burada da bitmiyordu. Gelibolu harekâtı için iki devletin de birliklerinin azlığı, Yunanistan'ın da yardımına gerek gösterebilir, savaştan galip çıkıldığında Boğazlara Yunanistan yerleşebilirdi. Rusya'nın değerlendirmesine göre, Boğazlara Almanya'nın uydusu Osmanlı devletinin yerine İngiltere'nin uydusu Yunanistan'ın hakim olması arasında önemli bir fark yoktu.

26 Şubat 1915 tarihinde Rus Dışişleri Bakanı Sazanov'un, Rusya'nın Paris Büyükelçisine gönderdiği telgraf, 4 Mart tarihli ünlü Rus memorandumuna yol açacak ve bu da Boğazlar'la ilgili 1915 Anlaşmasının temeli olacaktır. Sözü edilen telgrafta, Rusya'nın amacının hem barış ve hem de savaş zamanında açık denize serbest geçiş hakkı olduğu belirtiliyordu. Ayrıntılar üzerinde çalışılmamış olmakla birlikte, Midye-Enez hattı Rus-Bulgar sınırı olacak ve buradan Sakarya'ya kadar olan topraklar Rusya'ya verilecekti. Bu arada, Yunan diplomatları arasındaki haberleşmelerin bir bölümü Rus Dışişleri Bakanlığının eline geçti. Burada, İstanbul ve Boğazlar bölgesinin, tıpkı Girit'te olduğu gibi, uluslararası statü altına alınması karşılığında Yunanistan'ın savaşa girmesinden söz ediliyordu. Açıktı ki, Yunanlılar, modem tarih boyunca çok alışık oldukları bir yöntemle "tarihî ideallerini" gerçekleştirmek istiyorlardı. Bunun üzerine, Yunanistan'ın Boğazlar harekâtına katılmasına Rusya'nın razı olmayacağı ilgili merkezlere bildirildi (Kemer, 1929: 411).

Bütün bu gelişmelerden sonra, 4 Mart 1915 tarihinde, Rus Dışişleri Bakanı Sazanov İngiltere ile Fransa'ya ünlü memorandumunu verdi. Buna göre, İstanbul, Boğazın batı yakası, Marmara Denizi, Çanakkale Boğazı ve Midye-Enez hattına kadar güney Trakya Rus Çarlığının sınırları içine alınacaktı. Aynı biçimde, İstanbul Boğazı ile Sakarya ve İzmit arasında kalan Asya toprakları, İmroz ve Bozcaada Rusya'ya verilecekti. Ancak, söz konusu bölgelerde İngiltere ile Fransa'nın özel çıkarlarına saygı gösterilecekti.

Bu memoranduma İngiltere ve Fransa'nın tepkileri pek kesin değildir. Fransa, Osmanlı devleti parçalandığı taktirde, malî ve ekonomik çıkarlarının zedelenebileceğinden ve İngiltere ile zorlu müzakereler gerektiren Suriye ve Kilikya'daki toprak çıkarlarının geleceğinden endişe duymaktaydı. İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ise, konu ilk defa dikkatine sunulduğunda belirgin bir itirazda bulunmadı. Belki de bunu, Rusya'nın savaşta tutulması ve İngiltere'nin Mısır, Anadolu ve İran'daki plânlarına Rusya'nın karşı çıkmamasının sağlanması için iyi bir fırsat olarak değerlendirmişti. Belki de, Rusya'nın Yunanistan'ın savaşa katılmasına izin vereceği bazı düzenlemeler bile yapılabilirdi. Dolayısıyla, Rusya'nın isteklerini çok önemli bir koşula bağlı olarak kabul etti: "Savaşın başarılı bir sona ulaştırılması ve İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu ve öteki bölgelerdeki isteklerinin gerçekleşmesi" (Kemer, 1929: 413-4).

12 Mart 1915 tarihli İngiliz karşı memorandumunda şunlar isteniyordu: (i) İstanbul'un, Rusya'nın olmayan limanlar arasında mal transiti yapılabilmesi için serbest liman haline getirilmesi; (ii) İngiltere ile Fransa'nın Asya Türkiyesi'ndeki haklarının tanınması; (iii) kutsal İslâm yerlerinin korunması ve Arabistan bölgesinin bağımsız İslâm yönetimi altına konulması ve (iv) İran'daki tarafsız tampon bölgenin İngiliz nüfuz bölgesine eklenmesi (Kemer, 1929: 414).

Buna karşılık olarak, Rus hükümeti İran'daki Rus nüfuz bölgesinde tam hareket serbestliği istedi. Suriye ve Kilikya'daki çıkarlarının Rusya tarafından tanınması karşılığında, 10 Nisan'da Fransa da onayını bildirdi. Rusya, işte bu biçimde ve bu koşullar altında, açık denizlere çıkış ve en önemli ticaret yolunun denetimi konularındaki emellerini, kâğıt üzerinde de olsa, kabul ettirmiş oluyordu. İngiltere ise, özellikle deniz tacirleri için ticaret serbestliğini kazanmış oluyor, 1907 İngiliz-Rus sömürgeler anlaşmasında tarafsız tampon bölge olarak belirlenen İran'ın orta bölgesinde denetimi eline geçiriyor ve en önemlisi, bağımsız bir Arap devletinin kurulması sözü karşılığında, Osmanlılara karşı yürüttüğü savaşta Arapların "minnet borcu" ve dolayısıyla desteğini kazanmış oluyordu.

İşin aslına bakılırsa, bir oldu bitti halinde gelen bu Boğazlar anlaşması ne İngiltere, ne de Fransa'da hoş karşılandı. Ne de olsa, Almanya'ya karşı sürdürülen savaşta Rusya'nın mücadele içinde tutulması karşılığında bir ödün olarak ve belirli koşullara bağlanarak verilmişti. Ancak, neresinden bakılırsa bakılsın, bu anlaşmanın içerdiği noktalar gerçekleştiği taktirde, İngiltere'nin yaşamsal Hindistan yolu üzerinde güçlü bir devlet tehdit öğesi haline gelebilecek bir bölgeye elini atıyor, Fransa'nın Doğu Akdeniz'deki ekonomik çıkarlarını tehlikeye düşürebilecek bir duruma geliyordu.

Bu yeni ve beklenmeyen gelişmeler karşısında, İngiliz hükümeti, devletin askerî ve siyasal amaçlarını yeniden belirlemek zorunda kaldı. Bu amaçla, Sir Maurice de Bunsen başkanlığında bakanlıklararası bir komite, "İngiltere'nin Asya Tiirkiyesi'nden İstekleri" konusunu inceleyerek, hazırladığı uzun raporu 30 Haziran 1915 tarihinde savaş konseyine sundu (Klieman, 1968: 237-51). Bu rapor, yalnız İngiltere'nin Osmanlı politikasında bir sapmayı göstermekle kalmıyor, aynı zamanda İngiltere'nin 1915 yılından sonra ve savaş sonrası döneme taşacak biçimde, Araplar, Fransızlar ve Siyonistlerle girdiği "savaş ve savaş sonrası düzenlemelerine" de giriş niteliğini taşıyordu. Bunsen Raporu İngiliz hükümetinden resmî onay görmemiş ve önerileri de tam uygulanmamıştır. Ancak, Osmanlı devletinin topraklarının nasıl değerlendirildiğine, hangi amaçlarla parçalanmak istendiğine ve devlet üzerine oynanan oyunlara açıklık getirmede yararlı ipuçları sağlamaktadır. Hatta, belirli bir yanlışlık payını da göze alırsak, bugün büyük devletlerin Ortadoğu bölgesiyle ilişkilerinin temel varsayımlarına da ışık tutabilecektir.

Rapor, giriş niteliğinde düşüncelerle başlıyor. Hükümet, Rus isteklerini genel çizgileriyle kabul ettiğine göre, Osmanlı devletinin hiç olmazsa bir bölümünün parçalanıp paylaşılmasından geri dönülemezdi. Boğazlar anlaşması olmasa, bu devletin toprak bütünlüğünün korunması İngiltere'nin o dönemdeki çıkarlarına daha uygundu. Fransa'nın istekleri ise farklı bir sorun yaratıyordu. İstedikleri Kilikya ve Suriye topraklarının içine Filistin de giriyordu. İngiltere bunu kabul etmemeliydi, çünkü hem Filistin Mısır'a çok yakındı, hem de istekler kabul edildiği taktirde Fransa sınırlarını Arabistan'a kadar genişletmiş oluyordu. Daha 1914 Kasımında, Mekke Şerifi'ne, İngiltere'nin Osmanlılara karşı savaş çabalarına katıldıkları taktirde, Şerifliğin bağımsızlığına, hak ve ayrıcalıklarına saygı gösterileceği

sözü verilmişti. Dolayısıyla, İngiltere'nin Araplara verdiği sözlerle, Fransa'nın istedikleri topraklar çakışıyordu.

Bundan sonra, rapor, isteklerini 9 başlık altında toplamaktaydı: (i) Basra Körfezi'nde İngiltere'nin üstünlüğünün tanınıp korunması; (ii) bu bölgede İngiliz ticaretine karşı her türlü ayrıcalığın engellenmesi ve İngiliz ticareti için önemli olan pazarların korunması; (iii) Arap yarımadasında bulunan şeyhliklere ve özellikle Mekke Şerifi'ne verilen sözlerin tutulması; (iv) petrol üretimi, akarsu seyrüseferi ve sulama sistemlerinin kurulması gibi girişimlerin geliştirilmesi; (v) Mezopotamya'nın tahıl üretiminin geliştirilmesi ve arttırılması; (vi) Doğu Akdeniz ve Basra Körfezi'nde İngiltere'nin stratejik üstünlüğünün korunması ve minimum masrafla İngiltere'nin haberleşme ve ulaşımının güvenceye alınması; (vii) Arabistan ve Müslümanların kutsal yerlerinin bağımsız Müslüman yönetimine bırakılması; (viii) Ermeni sorununa tatmin edici bir çözüm ve (ix) Filistin ve Hıristiyanların kutsal yerler sorununun çözüme bağlanması. Rapora göre, bunlar gelecekte uygulanacak politikanın değişmez hedefleri olmalıydı.

Dikkat edilirse, ilk altı noktanın ya doğrudan Basra Körfezi ile bağlantılı olduğu ya da oradan kaynaklandığı görülmektedir. Gerçekten, Bunsen Raporu Basra Körfezi'ne olağanüstü önem vermekteydi. O kadar ki, Körfeze İngiltere'nin gösterdiği ilgi, Süveyş Kanalı ve Filistin'in eski ulaşım yollarını bile gölgede bırakmıştı. Yine Rapora göre, Basra Körfezi İngiliz toprakları içine alındığına göre, Bağdat ilinin denetimi de başka hiçbir devlete bırakılmamalıydı. Bağdat'ın güvenli bir biçimde elde tutulabilmesi için de Musul'un İngiliz bölgesi içine alınması gerekiyordu. Daha sonra ulusal kurtuluş hareketinin Misak-ı Millî'si içine alınacak olan Musul'un Türklere bırakılmaması için İngiltere'nin gösterdiği çabanın nedenleri bu raporla daha iyi anlaşılmaktadır. Yine Rapora göre, bir yandan İngiltere'nin yaşamsal çıkarları korunurken, öte yandan Türklere de Anadolu'da varlıklarını sürdürebilecekleri bir bölge kurulması için Fransa ve Rusya ile uzlaşmaya varılmalıydı.

Rapor daha sonra dört politika seçeneği sunuyordu, (i) Paylaşım: yani, Türk hükümranlığı sınırlandırılarak, Anadolu'da bir Türk devletinin kurulması ve imparatorluğun öteki bölgelerinin Avrupa devletleri tarafından

paylaşılması, (ii) Çıkar Bölgeleri: Osmanlı devletinin sürdürülmesi; ancak bu devlet üzerinde etkili Avrupa denetimi ile nominal bir bağımsızlık verilmesi, (iii) Osmanlı bağımsızlığı: statükonun devamı ve tehlikeli bir güç boşluğu yaratmaktansa, bilinen bir siyasal birimin olduğu gibi korunması, (iv) Adem-i Merkeziyet: Osmanlı merkezî otoritesi yerine, adem-i merkeziyetçi bir yönetim sisteminin kurulması.

Rapora göre, ilk üç seçenek iyi değildi. Çünkü, hangisi seçilirse seçilsin, bir Türkiye'nin devamı ile İngiltere'nin çıkarlarının bağdaştırılmasına yaramıyor ve şimdiki müttefiklerin saldırı tasarılarını önleyemiyordu. Ancak, rapor, bu üç arasında önceliği paylaşıma veriyordu. Raporun koyduğu önceliklerin aksine, İngiltere tarafından izlenen politika bu oldu.

Rapor dördüncü seçeneği öneriyordu. Asya Türkiyesi, tarihî ve etnoğrafik olarak beş büyük eyalete zaten ayrılmış görünüyordu: Anadolu, Ermenistan, Suriye, Filistin ve Irak. Eğer Osmanlı devletinin "ölümcül zayıflığı" İstanbul'da aşırı merkezî bir otoritenin bulunması ve eyaletlere kötü valilerin atanması idiyse, yerel yönetimler güçlendirilmeli, böylece metropolün kötü denetiminden kurtarılmalı ve onlara kendi kaynaklarım kullanma hakkı tanınmalıydı. Bab-ı Alî ise dış politikanın yönetiminden sorumlu olmalıydı.

Bu plânın şu avantaj lan vardı: Bir kere, eğer Osmanlı devletinde bir canlılık kaldıysa, bu plân imparatorluğun halklarına kendi kendilerini geliştirme olanağı sağlayacaktı. İkinci olarak, plân müttefik devletlerin siyasal kurumlarıyla uyum halindeydi ve Ermenilerle Arapların umutlan arttırılacaktı. Üçüncü olarak, eğer plân işlemeyecek olursa, ilerde bağımsız bir Türk, Ermeni ve Arap devletinin çekirdeği hazırlanmış oluyordu. Son olarak, Filistin'e yerel özerklik verilmek suretiyle, kutsal yerler konusunda himaye isteklerine önyargısız bir biçimde yaklaşmak olanaklı hale gelecekti. Daha önce de belirtildiği gibi, Ingiliz hükümeti raporun bu önerisini kabul etmemiş, paylaşım politikasını yeğleyerek bu yönde politika oluşturmuş ve uygulamağa çalışmıştır.

3

Osmanlı topraklarının paylaşılması politikası, kâğıt üzerinde ikinci uygulamasını Londra anlaşmasında buldu. İtilâf devletleriyle, henüz bu

gruplaşmaya katılmamış olan İtalya arasında 1915 Nisanında imzalandı. Bununla İtilâf devletleri, İtalya'nın savaşa girmesi koşuluna bağlı olarak, bu devlete Antalya bölgesini, İzmir'i ve Trablusgarp savaşından beri işgali altında bulundurduğu Oniki Ada'yı verdiler.

Osmanlı devletinin Ortadoğu toprakları, İngiliz hükümeti adına Mark Sykes ile Fransız hükümeti adına Georges Picot tarafından imzalanan 16 Mayıs 1916 tarihli gizli anlaşma ile paylaşılmıştır. Bu anlaşmaya göre, Fransa, Suriye, Lübnan, Kilikya ve Musul bölgelerini, İngiltere ise Ürdün, Irak ve kuzey Filistin'i eline geçirmekteydi. Filistin'in geriye kalan topraklan üzerinde uluslararası bir rejim ve sınırları belli olmayan bir de Arap devleti kurulacaktı.

Gerçekte, Sykes-Picot anlaşması, İngiltere'nin daha önce Araplarla yaptığı Ortadoğu düzenlemelerine aykırı düşmekte, İngiltere'nin ikircikli politikasını göstermekte ve bölgede bugüne kadar sürecek anlaşmazlık tohumlarını atmaktaydı. Çünkü, İngiltere, Osmanlı devletine karşı savaşmalarını sağlamak ve böylece savaş yükünü hafifletmek için Arapları kendi yanma almayı tasarlamış ve bunun için de Mekke Şerifi Hüseyin ile Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri McMahon arasında, şimdi İngiltere ile Fransa arasında paylaşılmış bulunan topraklar üzerinde bir Arap Krallığının kurulması yönünde bir anlaşma imzalanmıştı. Öteki gizli anlaşmalarla birlikte Sykes-Picot anlaşmasının da Bolşevikler tarafından 1918 ilkbaharında açıklanması, özellikle Ortadoğu'da büyük karışıklıklar çıkaracak, gününmüzde kadar süren anlaşmazlıkların temelini oluşturacak ve bir yanda Araplarla öte yanda Batılı devletlerin arası açılacaktır.

1917 Nisanında İngiltere, Fransa ve İtalya arasında gizli St. Jean de Maurienne anlaşması imzalandı. Buna göre, İtalya'ya Anadolu'da Antalya'ya ek olarak İzmir-Kayseri-Mersin üçgeni arasında bulunan Güneybatı Anadolu bölgesi de bırakılıyordu.

4

Etkilerini günümüze kadar sürdürecek olan bir başka gelişme, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Arthur James Balfour'un 2 Kasım 1917 tarihinde, uluslararası Siyonist hareketin önderlerinden Lord Rothschild'a gönderdiği mektuptur. Bu mektupta, Filistin'de Yahudilere bir "ulusal yurt" kurulması

çabasının İngiliz hükümeti tarafından destekleneceği belirtilmekteydi. Ancak, yine mektuba göre, Yahudiler için kurulacak böyle bir “yurt”, bölgenin Yahudi olmayan kesiminin haklarını ihlâl etmeyecekti. Mektup, neresinden bakılırsa bakılsın, yanlışlıklar ve belirsizliklerle doluydu. Bir kere, “ulusal yurt”tan ne anlaşılacağı belli değildi. Daha da önemlisi, 1917 tarihinde Filistin’de hemen hemen hiç Yahudi yokken, mektup Filistinlileri sanki bir “azınlık” durumuna düşürmekteydi. Filistin’de büyük bir Yahudi nüfusu varmış gibi, bölgenin “Yahudi olmayan kesimi”nin haklarının ihlâl edilmeyeceğinden söz edilmekteydi. Dolayısıyla, mektup Filistinli Arapların haklarını koruyan bir belge havasını verirken, bölge halkına en büyük haksızlıklardan birini yapıyordu.

İngiliz Dışişleri Bakanını böyle bir mektup yazmaya iten en önemli neden, toprakları üzerinde çok sayıda Yahudi’nin yaşadığı ve siyasette de etkili oldukları A.B.D.’nin sempatisini ve Almanya’ya karşı yürütülen savaşa katkısını sağlamaktı. Mektubun zamanlaması da iyi yapılmıştı. Çünkü, kısa bir süre sonra Almanya ve Osmanlı devleti de, Yahudi desteğini sağlayabilmek için, özellikle Alman Siyonistlerine savaş-sonrası ödünler vermeğe başlamışlardı. Ancak, bu çabalar, Siyonistlerin İtilâf devletlerine olan eğilimlerini değiştiremedi.

Siyonistler, Ingiltere’nin desteğini sağladıktan sonra, öteki İtilâf devletlerinin de bu deklarasyona katılması için çaba harcamağa başladılar. Fransa, 1918 Şubatında, İtalya ise çok kısa süre sonra Balfour deklarasyonunu desteklediklerini açıkladılar. A.B.D. Başkanı Woodrow Wilson da, 1918 Ekiminde deklarasyona açık desteğini ifade etti. Böylece, Siyonizmin kaderi, İtilâf devletlerinin savaş davası ile birleştirilmiş oldu. Kendisi ile daha önce yapılmış bulunan anlaşmaya taban tabana zıt olan bu deklarasyonun tüm İtilâf devletleri tarafından desteklendiği haberi Şerif Hüseyin’e geldiği zaman, doğal olarak bir açıklama istedi. İngiliz hükümeti, yaptığı açıklamada, deklarasyonun ne anlatımının ve ne de özünün, bölgede yaşamakta olan halkın özgürlüğünü sınırladığım ve bir “Yahudi devleti”nden hiç söz etmediğini belirtti. Ancak, adına ne denirse densin, bölgede bir Yahudi varlığı kurulmaktaydı. Araplar da, mektupla bir “azınlık” durumuna düşürüldüklerini sezemediler. Sezmiş olsalar bile, büyük devletlerin bu oldu-bittisi karşısında yapabilecekleri çok az şey vardı. Böylece, bir mektubun yazılışında, büyük bir olasılıkla kasten

yapılan belirsizlik, sıkıntıları bugüne kadar gelen ve 2. Dünya Savaşı'ndan sonra İsrail devletinin kurulmasına ve dört tane Arap-İsrail savaşma yol açacak gelişmelerin de çıkış noktası oldu. Ayrıca, 1. Dünya Savaşı'ndan sonra Filistin üzerinde kurulacak olan "mandat" sisteminin de temelini oluşturdu. Bu tarihten sonra, 2000 yıl öncesine giden tarihsel bir "hak" üzerinde, Yahudiler, dinî öğretilerinin de katılığı sayesinde erimeyip, ayrı etnik gruplar olarak yaşadıkları ülkelerden, giderek artan sayılarda Filistin'e göçedecek ve burada 2. Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsız bir devlet kuracaklardır.

6.Defin: Mondros ve Sèvres

1

1918 yılının ortalarında, Osmanlı devletinin de içinde bulunduğu Merkezî devletlerin savaşı kaybettikleri açık bir biçimde ortaya çıktı. Bulgar cephesi çökmüştü ve Osmanlı orduları Ingiliz ilerleyişi karşısında Suriye ve Irak'tan Anadolu'ya doğru çekiliyordu. Nihayet, 30 Ekim 1918 tarihinde Limni adasında Osmanlı hükümetine Mondros Silâh Bırakışması imzalattırıldı. Osmanlı devletinin tam bir "çöküş belgesi" olan Mondros Bırakışması Sözleşmesine göre (Meray ve Olcay, 1977: 1-5) Osmanlı bağımsızlığı artık fiilen tarihe karışmış oluyordu. Bu sözleşme, bir bakıma Osmanlı devletinin "defin merasimi" gibidir. İtilâf devletlerine yalnız savaş sırasında yapılan gizli anlaşmalarda belirtilen yerleri işgal hakkını vermemekte, aynı zamanda şu iki önemli hükmü de öngörmekteydi: Madde 1: Çanakkale ve Karadeniz Boğazları'nın açılması ve Karadeniz'e geçiş sağlanması. Çanakkale ve Karadeniz Boğazları kalelerinin Müttefiklerce işgal edilmesi. Madde 7: Müttefiklerin, kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkarsa, herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkı bulunması. İşte, 1. Dünya Savaşı'nın galip devletleri, gizli anlaşmalarda ve Mondros bırakışmasında söz konusu edilen "Mezopotamya" ve "Kilikya" gibi sınırları hiç de belirli olmayan bölge adlarına ve yukardaki 7. maddeye dayanarak, Türklerin içinde yaşadığı sının sürekli kuzeye, Anadolu'nun içlerine doğru zorlamağa başladılar ve Türk varlığını orada yok etmeğe çalıştılar.

Bu kötüden de beter koşullar altında İstanbul'daki Osmanlı hükümeti galip devletlere karşı tam bir teslimiyet politikası izler ve yalnızca tahtı korumağa çalışırken, Mustafa Kemal'in önderliğinde Anadolu'da başlayan ulusal kurtuluş hareketi, 1919 yılının Temmuz ve Eylül ayları arasında Erzurum ve Sivas kongreleri ile örgütlenmiş ve mücadelenin siyasal amaçları bu kongrelerde anahatları ile belirlenmiştir: Ulusal sınırlar içinde vatan bir bütündür; geçici bir hükümet kurulacaktır ve mandat ile koruyuculuk sistemleri kabul edilemez.

Anadolu'da bu örgütlenme çabalan olurken, Osmanlı Meclis-i Mebusanı 28 Ocak 1920 tarihindeki son toplantısında, ulusal kurtuluş hareketinin temel ilkelerini "Misak-ı Millî" adı altında ilân etti: (i) 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Bırakışması Sözleşmesi sırasında (Arabistan, Filistin, Suriye ve Irak'ın bir bölümü elden çıkmıştı, ancak Anadolu hâlâ Türk askerleri tarafından savunuluyordu) düşman işgaline düşmüş bulunan ve halkının çoğu Arap olan bölgelerin geleceğine, bölge halkı bizzat karar verecektir (ulusal self- determination ilkesi); (ii) Kars, Ardahan ve Batum'da halkın oyuna başvurulacaktır (yine aynı ilke); (iii) Batı Trakya'da halkın oyuna başvurulacaktır (yine aynı ilke); (iv) İstanbul kenti ve Marmara bölgesinin güvenliği sağlanacaktır; (v) karşılıklı olması halinde azınlık hakları kabul edilecek ve uygulanacaktır (kapitülasyonlardan alınan derslerle karşılıklılık esası getiriliyor); (vi) her türlü siyasal, adlî ve malî ayrıcalık kaldırılacaktır (İttihat ve Terakki döneminden beri aynı kaygı).

Misak-ı Millî, ulusal ve bölünmez Türk ülkesinin sınırlarını çizmiş, Osmanlı yönetim ve gelenekleri ile bağlantının kesildiğini tüm dünyaya açıkça ilân etmiştir. İslâm dünyasına öncülük yapmak iddiasında bulunan çok-uluslu bir imparatorluk yerine, tekvücut bir "ulus-devlet kurulacaktı. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin gücü buradan kaynaklanıyordu.

2

1. Dünya Savaşı'ndan sonra galip devletlerle İstanbul'daki Osmanlı hükümeti arasında 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan barış antlaşması olan Sèvres, galiplerle öteki yenik Avrupa devletleri arasında imzalanan antlaşmalardan çok daha ağırdır (Meray ve Olcay, 1977: 43-185; Lansing, 1921; Bayur, 1973: 14-47). Sèvres, yalnız eski, köhne ve yenilmiş bir imparatorluğun "ölmesinden" sonra yapılan bir "defin merasimi" değildir.

Sèvres, yalnız Türklere bağımsız yaşama hakkını tanımayan bir antlaşma da değildir. Sèvres, Türklere "yaşama hakkım" tanımayan bir barış antlaşmasıdır. Aslında, "barış" antlaşması da değil, çok-uluslu Osmanlı devletinin başat yönetici öğesi olan bir ulus hakkında gerçek bir "ölüm fermanadır.

Bu antlaşmaya göre, Osmanlı devletinin Rumeli sınırı bugünkü İstanbul ilinin sınırına getiriliyor ve böylece "Türklerin Avrupa'dan atılması" ile ilgili yüzyıllık Avrupa amacı gerçekleşiyordu. Batı Anadolu Yunanistan'a, güneyde Mardin, Urfa, Gaziantep ve Amanos dağları Fransa'ya veriliyordu. Doğuda Beyazıt, Van, Muş, Bitlis ve Erzincan'ı içine alan bir Ermenistan, Fırat akarsuyunun doğusunda ise, yeni kurulan Ermenistan toprakları, Irak ve Suriye arasında kalan bölgede Kürdistan kuruluyordu. Irak İngiltere'ye bırakılıyordu. İstanbul uluslararası bir kent olacak ve Boğazlar'da donanması, ordusu ve bütçesi olan bir Boğaz Komisyonu kurulacaktı. Bütün bunların dışında, Osmanlı devletinin askerî gücü de kolluk kuvvetleriyle sınırlandırılıyordu.

Kısaca, Osmanlı devleti İtilâf devletlerinin ortak bir "sömürgesi" haline getiriliyor, Türklere "yaşama bölgesi" olarak Ankara, Kastamonu ve dolayları bırakılıyordu. Ege ve Akdeniz'e çıkışı olmayan ve yeterli yerüstü ve yeraltı kaynaklarına sahip bulunmayan bu küçük bölgede, Türk insanı, uzun sürede ortadan kalkıp yokolmaya terke diliyordu. Bir imparatorluğun içindeki azınlıklara yaşama ve bağımsızlık hakkı verilirken, bu imparatorluğun başat unsuru olan Türk insanına uygulanmak istenen bu muamele ve antlaşma, hem tarihsel bir "anokronizm" idi ve hem de İtilâf devletlerinin propagandasını yaptıkları ilkelere ve dönemin uluslararası sisteminin gerçeklerine ters düşüyordu. İntihar eden "Anka"nın külleri arasında yeni bir benlik arayışının ilk aşaması olan Türk ulusal kurtuluş savaşı, güçlü ve gerçekçi bir temelde başlıyordu.

SONUÇ

1

Osmanlı devletiyle ilgili çalışmaların sonuç bölümü, temelde, onun ‘'külleri" üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne şu ya da bu bakımdan

bağlantılıdır. Özellikle Osmanlı dış ilişkileri ile ilgilenen bir çalışmanın, yeni devletin en azından kaba dış politika kalıplarını açıklamada yardımcı olacağı düşünülebilir. Osmanlı devletinin 600 yıllık uzun imparatorluk yaşamı, tam başarılı olmasa da, 18. yüzyılda başlayan yenileşme çabaları içinde yaratılan sivil ve askerî seçkinlerin, devletin yıkılması sırasında ve sonrasındaki faaliyetleri ile imparatorluğun yıkılış süreci ve biçimi, Türk ulusal kurtuluş savaşının ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ayırıcı özelliklerini açıkça belirlemiştir.

Mustafa Kemal'in önderliğinde gerçek anlam ve anlatımını bulan Türk ulusçuluğu, 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı devletinde ortaya çıkan ulusçu akımların dinî ve Turancı yönlerinin "budanması" ile harekete geçmiş ve bu biçimiyle Batı'nın siyasal ve ekonomik üstünlüğüne karşı ilk başarılı anti-emperyalist kurtuluş savaşının şaşmaz ideolojisi olmuştur. Lâik ulusçu hareketin cemaat duyguları ve genişleme tutkuları ile sulandırıldığı öteki "mazlum" ülkelerde başarı hem ertelenmiş, hem de tam olarak gerçekleşememiştir. Atatürk ulusçuluğu, din ve ırk anlayışının dar uygulamasından çok. Osmanlı devletinin de içinde bulunduğu ve etkilendiği Avrupa'da olduğu gibi, ulusal sınırlar içinde, ulusal oydaşmaya dayanan ortak yurttaşlık temelinde oluştu.

Türk ulusal kurtuluş savaşının başlamasından önce ve mücadele sırasında, ne kadar yozlaşmış ve düşmanla işbirliği içinde olursa olsun, İstanbul'da 600 yıllık bir devlet geleneği ve Misak-ı Millî'yi kaleme alıp ilân edecek duyarlılıkta bir parlamento vardı. Ulusal kurtuluş savaşının önderi ve yönetici kadrosu, bu devlet içinde yetişmiş ve deney kazanmışlardı. Bu durumun, ulusal kurtuluş savaşının temel anlayış ve örgütlenmesini etkilemediği söylenemez. Bu kadronun, örgütsüz, plânsız ve bağnazca bir başkaldırıdan çok, meşruiyet ve hukuka bağlı, düzenli bir mücadeleyi gerçekleştirmesinde, Anadolu'daki 1000 yıllık devlet deneyiminin etkisi vardır. Zamanla, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ülkenin tek yasama ve yü rütme organı haline geldiğine, yeni yönetimin nasıl çalıştığını gösteren bir anayasanın kabul edildiğine ve merkezî otorite sağlanırken, tüm meşruiyet ilkelerine uyulduğuna tanık oluyoruz. Bunlar, savaş alanlarındaki zaferin ve Türkiye'nin uygar uluslar topluluğu içinde saygıdeğer bir yere sahip olmasının önkoşullarıydı. Türkiye Cumhuriyeti, son zamanlarında Avrupalılar tarafından kesilmeğe çalışılmasına rağmen,

Osmanlı devletinin Avrupa bağlantısının uzantısı ile Avrupa devleti olmak yolunda adımlar attı.

Bu yönleriyle, gerek Osmanlı devletinin ve gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nin Avrupa ile ilişkileri, Doğu ile Batı halklarının, Müslümanlıkla Hıristiyanlığın 1000 yılı aşkın mücadelesinde, açık ve seçik bir "biriciklik" gösterir. Osmanlı devleti, Bizans'la başlayan ilginç ilişkilerinden başlayarak, genel olarak Avrupa tarihinin ve özel olarak Avrupa diplomasisi ve güç dengesi mücadelelerinin ayrılmaz bir parçasıydı. Üstelik, Avrupa tarafından en çok dışlanmağa çalışıldığı 19. yüzyılın içinde gerçekleştirilen reformların sonucu olarak ve belki de biraz çelişkili bir biçimde, daha çok "Avrupalı" hale gelmişti. II. Abdülhamit'in aksi yöndeki tüm çabalarına rağmen, devletin genel yönü pek değişmedi. İşte, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun temelinde yatan katıksız bir ulus-devlet kurma mücadelesi, 1000 yılın alışılmış kalıbı olan Doğu-Batı çatışmasının temel niteliğini, belki de tarihte ilk kez olarak, değiştirdi. Türk ulusal kurtuluş savaşı mücadelesi, Avrupa ile Türkiye arasında, ilerde organik bir uyuma varabilecek benzer yapıların çatışması haline dönüştü.

2

Türkiye Cumhuriyeti'nin, kuruluşundan hemen sonra başlamak ve bugüne kadar sürmek üzere, izlediği Batı'ya yönelik dış politikada ve bölge devletleri içinde en istikrarlı ülke olmasında etkili olan öğelerin sayısı çok ve karmaşıktır. Ancak, burada, bu çalışmanın verilerinin elverdiği ölçüde ortaya konması gereken noktalar da vardır.

Her şeyden önce, Türkiye Cumhuriyeti'nin yöneticileri, devletin yeni statüsüne ve dünya sistemindeki rolüne uyum sağlamada ve onu hemen benimsemede büyük başarı sağladılar. Türkiye, son derece stratejik bir bölgede, dönemin büyük devletlerinin çoğuyla sınır komşusu olarak kurulan ve giderek "orta-büyüklükte devlet" statüsüne erişecek olan bir devletti. Dolayısıyla, dünya güç dengesi hesaplarında dikkate alınması gerekiyordu. 600 yıllık Osmanlı mirası, Türkiye'nin böyle bir role uyum sağlamasını kolaylaştırdı sanırım. Öteki büyük imparatorlukların aksine, Osmanlı imparatorluğunun yıkılışı, hem uzun bir duraklama, gerileme ve parçalanma süreci içinde olmuş, hem de devletin sonu, hiçbir duraksamaya yer vermeyecek biçimde açık ve seçik gelmişti. Dolayısıyla, ilerde

cumhuriyetin geleceğini saptayacak kadrolar, her zaman tam bilinçli olmasalar bile, yeni devletin alacağı “benlik” konusunda bilgi birikimine sahip olmuşlardı. Ayrıca, imparatorluk, öteki ulusların olduğu kadar, Türk ulusunun da gözünde, bir dünya savaşının son yılında, açık bir biçimde “ölmüştü”. Bu durum, yeni bir ulus-devlet yaratılması çabalarında, başka seçenekleri hemen ve kesin bir biçimde kapattı ve adım adım ödünlerle ve çeşitli seçenekler arasında amaca varmak gibi bunaltıcı bir süreç yaşanmadı.

Öteki büyük imparatorlukların çoğu, hem son derece kısa bir süre içinde ve hem de tam belirgin olmayan bir biçimde yıkıldılar. Örneğin, İngiliz ve Fransız imparatorlukları, 1. Dünya Savaşı’nda mı, yoksa İkincisinde mi yıkılmışlardır sorusunun cevabı tam belirgin değildir. Ama, 30-40 yıllık göreli olarak kısa bir sürede ve hem de üstünlüklerinin doruğundayken yıkıldıkları kesindir. Büyük ölçüde bu yüzden, bu imparatorlukların halkları, gelecek statüleri konusunda hem hazırlıklı değillerdi ve hem de durumu açık ve seçik bir biçimde tam algılayamadılar. Osmanlı devletinin daha 18. yüzyılda çöküş belirtilerini göstermesi, hiç olmazsa Avrupa devletlerinin beklentilerinin aksine bir yüzyıl daha yaşaması ve 1. Dünya Savaşı’nın sonunda tüm canlılık belirtilerinin yok olması, Türk ulusunun yeni statüsüne ve dünya politikasındaki rolüne uyum sağlamasını kolaylaştırmıştır. Türk dış politikasındaki istikrarın temel nedenlerinden biri bu olsa gerektir.

3

Osmanlı devleti, yalnız yükselişinin doruklarında değil, çöküşünün en alt noktasında bile, kararlarım kendisi vermiş ve bu kararların sonucu olan gelişmelerin yalnız tatlı ve kimi zaman acı ürünlerini tatmamış, aynı zamanda sorumluluğunu da üstlenmiştir. 600 yıllık Osmanlı bağımsızlığının ürünü olan bu sorumluluk duygusu, Türkiye Cumhuriyeti’ne de taşınmıştır. Uzun yüzyıllar yabancı devletlerin boyunduruğunda yaşamış, hiç de haksız olmayacak biçimde tüm olumsuzlukların sorumluluğunu emperyalizme yüklemiş ve 20. yüzyılın ikinci yarısında bağımsızlık amacına ulaşmış olan sömürge ulusları, böylesine bir sorumluluk duygusuna tam olarak sahip olamamışlar ve hemen bağımsızlık kazanıldıktan sonra, kimi bölgesi için istikrarsızlık kaynağı olurken, kimi de gösterişli ve saldırgan dış politikalara

baş vurmuşlardır. Kısaca, Türkler'de var olan "imparatorluk" gururu ve deneyimi, sorumluluk duygusunun önemli bir nedenidir.

Osmanlı devleti, ne en güçlü dönemlerinde, 18. ve 19. yüzyıllarda İngiltere'ninkine benzer bir başat güç olabilmiş, ne de düşüşünün en alt noktasında başka devletlerin "oyuncağı" ve "sömürgesi" haline getirilebilmiştir. 400 yıl yükseklerde uçan, benliğinden memnun bir gururun gösterişi ile Avrupa, Asya ve Afrika politikalarının en önemli kutuplarından biri olan "Anka", ömrünün son iki yüzyılı içinde içten içe çürümüş, yükseklere çıkacak gücü bulamamış ve başka "yırtıcıların" avı haline gelecek duruma düşmüştür. Ancak, 600 yılın gururuyla, kendini ateşe atacak ve külleri arasından çıkaracağı yepyeni benlikle yeniden yükseklere doğru kanat çırpacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Sina Akşin (1971), 'İktisat ve Terakki Üzerine", A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. 26, No. 1 (1971), SS. 153-182.

Roy R. Andersen, et. al. (1982), Politics and Change in the Middle East: Sources of Conflict and Accomodation (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall).

M.S. Anderson (1966), The Eastern Question, 1774-1923 (New York, N.Y.: Macmillan, St. Martin's Press).

Fahir H. Armaoğlu (1973), Siyasi Tarih, 1789-1960, (Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını).

Türkkaya Ataöv (1984), A Brief Glance at the "Armenian Question", (Ankara: Faculty of Political Science Publication).

Doğan Avcıoğlu (1979), Türklerin Tarihi, Üçüncü Kitap, (İstanbul: Tekin Yayınevi).

Noel Barber (1973), Lords of the Golden Horn (London: Pan Books).

Geoffrey Barraclough (1967), An Introduction to Contemporary History (London: Penguin Books).

Yusuf Hikmet. Bayur (1951), Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt II (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi).

—- (1952), Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: II, Kısım: IV (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi).

———— (1964), Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: I, Kısım: II (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi).

--------- (1973),TürkiyeDevletininDışSiyasası(Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi) .

Geoffrey Blainey (1973), The Causes of War, (New York, N.Y.: The Free Press),

G.H. Bolsover (1936), “David Urquhart and the Eastern Question, 1833-1837: A Study in Publicity and Diplomacy", The Journal of Modern History, Vol. 8, No. 4 (December, 1936), ss. 444-67.

Claude Cahen (1979), Anadolu’da Türkler (Çev.: Yıldız Moran, İstanbul: e Yayınları).

Celâl Erikan (1964), Çanakkale'de Türk Zaferi (Ankara: İş Bankası Kültür Yayını).

Carter V. Findley (1980), Bureauctaric Reform in the Ottoman Empire, the Sublime Porte, 1789-1922 (Princeton, New Jersey: Princeton University Press).

Sydney Nettleton Fisher (1941), "Civil Strife in the Ottoman Empire, 1481-1503”, The Journal of Modern History, Vol. 13, No. 4 (Dec. 1941), ss. 449-66.

Kâmuran Gürün (1981), Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, Cilt: I, II, III, (İstanbul: Karacan Yayınları).

Kâmuran Gürün (1983), Ermeni Dosyası (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi).

Şükrü S. Gürel (1984), Kıbns Tarihi, 1878-1960, Kolonyalızm. Ulusçuluk ve Uluslararası Politika, Cilt: I (İstanbul: Kaynak Yayınlan).

tan Hamilton (1972), Gelibolu Günlüğü (Çev.: O. öndeş, İstanbul: Hürriyet Yayını).

Baron J. Von Hammer (1983), Osmanlı Devleti Tarihi, Cilt: 1-7 (İstanbul: Üçdal Neşriyat).

Metin Heper (1974), Bürokratik Yönetim Geleneği, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği (Ankara: O.D.T.Ü., İdari İlimler Fakültesi Yayım).

--------- (1977), Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme, Siyaset Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayım).

Frederick C. Howe (1916), Why War? (Seattle, Wash.: University of Washington Press).

J.C. Hurewitz (1975), The Middle East and North Africa in World Politics, A Documentary Record (New Haven: Yale University Press).

--------- (1979), The Middle East and North Africa in World Politics, 1914-1945, A Documentary Record, Vol. II (New Haven: Yale University Press).

Halil İnalcık (1981-2), "The Question of the Emergence of the Ottoman State", International Journal of Turkish Studies, Vol. 2, No. 2 (Winter, 1981-2), ss. 71-9.

Tareq Y. Ismael (1970), Governments and Politics of the Contemporary Middle East (Homewood, Illinois: The Dorsey Press).

Norman Itzkowitz (1972), Ottoman Empire and Islamic Tradition (New York: Alfred A. Knopf).

Enver Ziya Karal (1970), Osmanlı Tarihi, V. Cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi).

--------- (1976), Osmanlı Tarihi, VI. Cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi).

--------- (1977), Osmanlı Tarihi, VII. Cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi).

--------- (1983), Osmanlı Tarihi, VIII. Cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi).

Robert J. Kemer (1929), "Russia, the Straits and Constantinople, 1914-1915", The Journal of Modem History, Vol. 1, No. 3 (September, 1929), ss. 400-15.

Lord Kinross (1972), The Ottoman Centuries, the Rise and Fall of the Turkish Empire (İstanbul: Sander Kitabevi).

Aaron S. Klieman (1968), "Britain's War Aims in the Middle East, in 1915", Journal of Contemporary History, Vol. 3, No. 3 (July, 1968), ss. 237-51.

Robert G. Landen (1970), The Emergence of the Modem Middle East, Selected Readings (New York: Van Nostrand Reinhard Co.).

R. Lansing (1921), The Peace Negotiations, A Personal Narrative (New York).

Dwight E. Lee (1941), "A Turkish Mission to Afghanistan, 1877", The Journal of Modern History, Vol. 13. No. 3 (September, 1941), ss. 335-56.

George Lenczowski (1980), The Middle East in World Affairs (Ithaca: Cornell University Press).

Bernard Lewis (1953), "The Impact of the French Revolution on Turkey", The Journal of World History, Vol. 1, No. 1 (July, 1953), ss. 105-25.

--------- (1970), Modern Türkiye’nin Doğuşu (Çev.: M. Kıratlı, Ankara :Türk Talih Kurumu Basımevi).

(1980),, “The Ottoman Empire and Its Aftermath", Journal of Contemporary History, Vol. 15, No. 1 (January, 1980), ss. 27-35.

Andrew Mango (1972), The Young Turks", Middle East Studies, Vol. 1, No. 1 (January, 1972), ss. 107-17.

J.A.R. Marriott (1930), The Eastern Question, An Historical Study in European Diplomacy (Oxford at the Clerendon Press).

William McNeill (1963), The Rise of the West, A History of the Human Community (Chicago: the University of Chicago Press).

Seha L. Meray ve Osman Olcay (1977), Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri, Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması ve İlgili Belgeler (Ankara-Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayım).

George Modelski (1978), “The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State," Comparative Studies in History and Society, Vol. 20, No. 2 (April, 1978).

Alan Moorehead (1958), Gallipoli (New York, N.Y.: Harper and Row Pub).

Osman Olcay (1981), Sèvres Andlaşmasma Doğru, Çeşitli Konferans ve Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler (Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayım).

İlber Ortaylı (1981), İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu (Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını).

Joseph Murray (1977), Gallipoli 1915 (London: Nel Books).

Jack C. Plano (1982), The International Relations Dictionary (Santa Barbara, California: ABC-Clio).

Vernon J. Puryear (1931), “New Light on the Origins of the Crimean War”, The Journal of Modern History, Vol. 3, No. 2 (June, 1931), ss. 219-34.

R.F. Randle (1973), The Origins of Peace: A Study of Peace-Making and the Structure of Peace Settlements (New York, N.Y.: Free Press).

Frederick Stanley Rodkey (1929), “Anglo-Russion Negotiations About a Permanent Quadruple Alliance, 1840-1841", American Historical Review, Vol. 36 (19291931), SS. 343-49...

--------- (1958), “Ottoman Concern About Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856”, The Journal of Modern History, Vol. 30, No. 4 (December, 1958), SS. 348-53.•

Oral Sander (1984), Siyasi Tarih Ders Notlan (Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayım).

G. de Bertier De Sauvigny (1962), Metternich and His Times (London: Longman and Todd).

Mervin Small ve David Singer (1970), “Patterns in International Warfare, 18161965", Annals of the American Academy of Political and Social Science, No. 391 (1970), SS. 145-55.

tlkay Sunar (1974), State and Society in the Politics of Turkey’s Devlopment (Ankara- A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayım).

Harold Temperley (1932), “The Treaty of Paris of 1856 and Its Execution, Part I", The Journal of Modem History, Vol. 4, No. 3 (1932), ss. 387-414.

Ulrich Trumpener (1962), “Turkey’s Entry into World War I: An Assessment of Responsibilities”, The Journal of Modern History, Vol. 34, No. 4 (December, •1962), SS. 369-80.

--------- (1966), "Liman von Sanders and the German-Ottoman Alliance”, Journal of Contemporary History, Vol. 1, No. 4 (October, 1966), ss. 179-92.

Barbara Tuchman (1962), The Guns of August (New York, N.Y.: Dell Publishing Co.)

Esat Uras (1976), Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi (Istanbul: Belge Yayınlan).

İsmail Hakkı Uzunçarşıh (1972), Osmanlı Tarihi, I. Cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi).

--------- (1975),OsmanlıTarihi,II. Cilt (AnkaraTürk Tarih Kurumu Basımevi)

—-------- (1973),OsmanlıTalihi,III. Cilt, 1. Kitap(Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi).

--------- (1977),OsmanlıTarihi,III. Cilt, 2. Kitap(Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi).

--------- (1978),OsmanlıTarihi,IV. Cilt, 1. Kitap(Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi).

--------- (1983),OsmanlıTaıihi,4. Cilt, 2. Kısım(Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi).

Coşkun Üçok (1975), Siyasal Tarih (Ankara A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayım).

A. Haluk Ülman (1966), 1860-1861 Suriye Buhranı, Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay (Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını).

--------- (1973),Birinci Dünya Savaşına Giden Yolve Savaş (Ankara A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayım).

Ruşen Eşref Ünaydm (1960), Çanakkale'de Savaşanlar Dediler ki (Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi).

Ahmet N. Yücekök (1968), “19. Yüzyıl Osmanlı Ticaret Sözleşmesi”, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Delgisi, Cilt: 23, No.: 1 (1968), ss. 381-425.

H.G. Wells (1956), An Outline of History, Vols. I and II (Garden City, New York Garden City Books).